

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАДЧОРНОМОР'Я

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ
(з ІХ ст. до н.е. по ХІХ ст. н.е.)

КИЇВ – 2008

ЗАТВЕРДЖЕНО ДО ДРУКУ ВЧЕНОЮ РАДОЮ
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Оригінал-макет підготувала
Нужна О. В.

Редактор
Ярко Н. А.

Надчорномор'я у IX ст. до н.е. – на початку XIX ст.: студії з історії та археології. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008.

ISBN 978-966-02-4672-0

Збірник присвячений історії народів Надчорномор'я у IX ст. до н.е. – на початку XIX ст., у добу перебування у цьому регіоні кочовиків. Досліджуються політичні, економічні, культурні та етнічні аспекти історії кочових та землеробських народів, які населяли цей регіон у різні періоди.

Для істориків, археологів та всіх, хто цікавиться давньою, середньовічною та ранньомодерною історією України та суміжних територій.

Редакційна Колегія

- Смолій В. А., доктор історичних наук, академік НАН України, Інститут історії України НАН України (відповідальний редактор).
- Одрін О. В., кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України (заступник відповідального редактора)
- Черкас Б. В., кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України (заступник відповідального редактора)
- Тимченко В. М., Інститут історії України НАН України (відповідальний секретар)
- Бачинська О. А., доктор історичних наук, професор, Одеський Національний університет ім. І.І. Мечникова
- Брехуненко В. А. доктор історичних наук, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
- Гаврилюк Н. О., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
- Дзиговський О. М., доктор історичних наук, Одеський Національний університет ім. І. І. Мечникова
- Крижицький С. Д., доктор архітектури, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України
- Леп'явко С. А., доктор історичних наук, професор, Чернігівський педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка
- Магомедов Б. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
- Моця О. П., доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України
- Реєнт О. П., доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України
- Станіславський В. В. кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України
- Степанков В. С., доктор історичних наук, професор, Кам'янець-Подільський національний університет

ЗМІСТ

| | |
|--|-----|
| Від редакційної колегії | 5 |
| 1. КУЛЬТУРНО-РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ | |
| Русяєва А. С. Проблема локалізації мису Партеній і храму херсонеської богині Партенос (Strabo. VII. 4. 2) | 7 |
| Островерхов А. С., Охотников С. Б. Острів Ахілла у Гостинному морі | 26 |
| 2. ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ | |
| Гаврилюк Н. О. Торгівля між греками та скіфами у VI–IV ст. до н.е. | 60 |
| Одрін О. В. Ольвійське рибальство VI–III ст. до. н.е. | 71 |
| Каряка О. В. Скіфо-грецька торгівля (на основі матеріалів керамічної тари IV ст. до н.е. поселень нижньодніпровського регіону) | 90 |
| 3. ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ | |
| Кравченко Е. А. Таври у писемних джерелах про Крим і Таврику | 99 |
| Комар О. В. Хозари та уйгури (нотатки до „телеської” версії походження хозар) | 107 |
| Квітницький М. В. Кочове населення Надчорноморщини в X–XIV століттях (у світлі писемних та археологічних джерел) | 124 |
| Черкас Б. В. Служиві татари в обороні українських земель Великого князівства Литовського XV–XVI століть | 144 |
| Бачинська О. А. Етносоціальний склад і шляхи міграцій населення Придунайського регіону кінця XVIII – початку XIX століть (на прикладі міста-фортеці Ізмаїл) | 149 |
| 4. ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ | |
| Станіславський В. В. До історії взаємин Війська Запорозького з Будацькою Ордою в 1699–1700 рр. | 157 |
| Чухліб Т. В. Зимовий похід 1683/1684 рр. українського козацтва проти Османів до причорноморського Степу | 163 |
| Список скорочень | 181 |
| Відомості про авторів | 182 |

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Збірник, який пропонується увазі читачів, присвячений історії народів Надчорномор'я в добу перебування у цьому регіоні кочовиків. Що являло собою Надчорномор'я у географічному та етнополітичному відношенні?

Почнемо з географічної характеристики регіону. Основну частину його території займав степ. Власне, саме існування степової зони з її ландшафтними особливостями, що визначали спосіб господарювання та соціальну організацію місцевих народів, і є тим головним фактором, який дає можливість говорити про Надчорномор'я як про регіон, що протягом майже трьох тисячоліть відігравав особливу роль в історії України та й усієї Центрально-Східної Європи.

Степи Надчорномор'я є найзахіднішою частиною Великого поясу степів, що простягнувся через усю Євразію від Добруджі до Монголії. М'який, як для степової зони, клімат, з найбільшою кількістю опадів і найменшим ступенем континентальності, дає можливість майже з однаковою ефективністю розвивати у надчорноморських степах як скотарське господарство (зокрема, й кочове), так і землеробське. Цим Надчорномор'я різко відрізняється від такої „еталонної” області розселення кочовиків, як Монголія, де ведення землеробського господарства є практично неможливим. Наслідком відмінностей у кліматичних умовах була й різниця у способах ведення кочового господарства. Так, у Надчорномор'ї, на відміну від Монголії, обов'язково потрібно було заготовляти корми на зиму, адже доволі значний сніговий покрив робив неможливим тебенівку, тобто добування худобою корму з-під снігу. Це, у свою чергу, робило місцевих кочовиків більш вразливими у військовому відношенні у зимовий період. Окрім того, наявність великих за площею річкових заплав, особливо дніпровської, полегшувала процес осідання кочового населення не тільки у прикордонних зі степом районах, а й у самому степу.

Враховуючи весь спектр можливостей господарського використання надчорноморських степів, не дивно, що вся історія регіону заповнена постійною боротьбою за життєвий простір між кочовиками та землеробським населенням, яке просувалося у степову зону як з півночі, з боку лісостепу, так і з півдня, з боку моря.

Втім, не зовсім коректним було б обмежувати Надчорномор'я лише територією степу. Не варто забувати, що степові ландшафти розповсюджені й північніше, на території лісостепу (зокрема, доволі великий масив лучних степів знаходився не так вже й далеко від Кисва – у Пороссі), і південніше – у Гірському Криму (степи північних передгір'їв та гірські степи на Карабі-Яйлі, Бабуган-Яйлі тощо). Унаслідок цього, кочові племена, які витіснялися зі степової зони більш потужними конкурентами, мали змогу відкочовувати північніше чи південніше. З цілої низки прикладів достатньо буде навести лише два: це роз-

селення чорних клобуків у лісостеповій зоні на південних кордонах Русі та пізніх скіфів – у кримських передгір'ях.

Отже під Надчорномор'ям ми розуміємо регіон, до якого входять не тільки степи, але й прилеглі до них території лісостепу й Кримських гір, де відбувала-ся взаємодія між кочовим та осілим населенням у військово-політичній, торго-вельно-економічній та культурній сферах.

З географічними характеристиками регіону прямо пов'язані й хронологічні рамки нашого збірника. Адже саме специфічні ландшафтні умови євразійсько-го степу й сприяли утворенню тут унікальної форми господарства – кочового скотарства – носії якої і були головними дійовими особами історії Надчорно-мор'я. Тому логічно, що нижньою хронологічною межею є IX ст. до н.е. – час появи у регіоні перших кочовиків, що залишили по собі археологічні пам'ятки типу Чорногорівки та новочеркаського скарбу, і яких зазвичай пов'язують з кіммерійцями та ранніми скіфами. Відповідно, верхньою хронологічною ме-жею є початок XIX ст., коли останні залишки ногайців були змушені залишити надчорноморські степи.

Одначе, якщо хронологія збірника визначалася саме часом існування у ре-гіоні кочового населення, то його тематика є значно ширшою, аніж вивчення історії кочовиків. В історії Надчорномор'я IX ст. до н.е. – початку XIX ст. н.е. чітко вирізняються три напрямки етнічних міграцій, які несли з собою цивілі-заційні впливи: східний, північний та південний.

Східний напрямок пов'язаний з кочовими племенами Євразії: спочатку іра-номовними, потім тюркомовними, переселення яких відбувалися чи не завжди лише зі сходу на захід. Саме кочовики у період стабілізації ситуації у степу могли забезпечувати трансконтинентальну торгівлю, завдяки чому на терито-рію Надчорномор'я поширювались економічні та культурні впливи цивілізацій Сходу – від Середньої Азії до Китаю.

Другий, північний, напрямок був пов'язаний з діяльністю осілих племен лісостепу, передусім правобережного. З лісостепу до степової зони проникало осіле населення Центрально-Східної Європи: на заході фракійське, потім східно-романське, на сході – слов'янське (зокрема, й українське). Цим напрямком до Надчорномор'я приходили економічні й культурні впливи з Центральної та Центрально-Східної Європи.

І, нарешті, південний вектор був пов'язаний з колонізаційною діяльністю народів Середземномор'я: греків, римлян, пізніше генуезців та османів. Саме через грецькі, генуезькі та османські колонії на узбережжі Надчорномор'я по-ширювались економічні та культурні впливи цивілізацій Середземномор'я та Близького Сходу.

Складна взаємодія носіїв усіх цих впливів – від мирної співпраці до жорсто-ких конфліктів – і визначала хід історії Надчорномор'я у IX ст. до н.е. – початку XIX ст. н.е. Різні аспекти цього багатогранного процесу й знайшли відобра-ження у працях, що склали наш збірник.

А. С. Русяєва

ПРОБЛЕМА ЛОКАЛІЗАЦІЇ МИСУ ПАРТЕНІЙ І ХРАМУ ХЕРСОНЕСЬКОЇ БОГІНИ ПАРТЕНОС (Strabo. VII. 4. 2)

Серед усіх так званих “язичницьких” релігій немає жодної, котра була б нашої інтелігенції водночас і так добре відома і так глибоко невідома, як давньогрецька. Це може здатися парадоксальним, і тим не менше це так.

Ф. Ф. Зелінський

У вивченні Херсонеса Таврійського – однієї з найбільших античних держав Причорномор’я залишилося ще чимало не розв’язаних проблем. Незважаючи на численні археологічні та історичні дослідження міста та хори, поки що навіть не з’ясовано точну дату його заснування¹, а водночас і запровадження культу його давно визнаної верховної покровительки і сакральної захисниці богині Партенос (Діви). До цього часу стосовно її походження існують різні діаметрально протилежні концепції². Відсутні достовірні джерела і щодо того, яким чином відправлявся тут як цей культ, так і культу численних інших божеств за початкового періоду існування поліса в останній чверті VI–V ст. до н. е. Невідомо, чи синхронно з переселенням його засновників гераклеотів і делосців до Таврики для святилищ були відведені певні ділянки землі, за релігійно-колонізаційною практикою, чи зазнав культ головної богині якихось змін дещо пізніше через популярність трагедії Еврипіда „Іфігенія в Тавриді”, яка справила велике враження на еллінів і значною мірою сприяла запровадженню культу Артеміді Таврополи у багатьох святилищах античної ойкумени, але за межами Понту Евксінського³. Перші епіграфічні джерела про культ Партенос переважно відносяться до другої половини IV–III ст. до н. е., коли Херсонес отримав статус великого економічного центру в Північному Причорномор’ї⁴.

Звісно, археологічне відкриття святилища могло б дати суттєву інформацію про характерні риси та локальні особливості культу Партенос. Однак, ані у Херсонесі, ані за його межами достовірно конкретні місця її шанування не виявлені, хоча останнім часом щодо них з’явилося чимало різних гіпотез⁵. Разом із тим і досі залишаються не з’ясованими як місцезнаходження мису Партеній, так і храму Партенос за даними відомого античного географа Страбона (VII. 4. 2). Зважаючи на такі обставини, до основного завдання цієї статті насамперед належать порівняльний аналіз окремих перекладів відповідного пасажу Страбона, розгляд різних точок зору про мис Партеній і храм та нова інтерпретація його свідчень з метою більш вірогідної локалізації зазначеного ним топоніму на основі головним чином досліджень останніх десятиліть.

Загалом давно відомо, що географ досить стисло описав прибережну смугу Кримського півострова (Strabo. VII. 4. 2). Окрім нього, мис Партеній згадували Помпоній Мела та Пліній Старший (Pomp. Mela. Chorogr. II. 3; Plin. NH. IV. 86).

Згідно з Клавдієм Птолемеем, він знаходився у межах між Сімболон Лімен і Херсонесом (Ptol. Geogr. III. 6). Стефан Візантійський також звернув увагу на свідчення Страбона (Steph. Byz. s. v. Parthenou hieron), але, за В. Латишевим, його тлумачення дійшло до нас у хаотичному вигляді⁶. Отже, давні автори не залишили достовірної інформації щодо конкретного місцезнаходження мису Партеній і храму Партенос. Водночас слід зазначити, що Страбон, як визнається багатьма вченими, для опису чорноморського узбережжя запозичував дані з творів інших давньогрецьких письменників, один з яких його попередник, найімовірніше, Артемідор Ефеський⁷.

Для з'ясування локалізації мису Партеній і заодно, чи насправді на значній віддалі від Херсонеса стояв храм і ксоанон Партенос, насамперед доцільно навести щодо них різні докази та гіпотези відомих учених у хронологічній послідовності. Адже ситуацію, що склалася через інтерпретацію пасажу Страбона і згаданих ним топонімів, вже можна віднести до достатньо заплутаних. Влучний вираз Е. Фролова про неодноразове звернення Е. фон Штерна до такої теми, „ставшей притчей во языцех, как местонахождение так называемого Древнего (или Старого) Херсонеса, о котором упоминает Страбон (VII. 4. 2 – he palaia Cherronesos)”⁸, так само стосується і локалізації мису Партеній.

Наведені нижче кілька тлумачень відповідного пасажу Страбона наочно свідчать, як саме вони різняться між собою.

| | |
|--|---|
| Cherronesos... en he to tes Parthenou hieron, daimonos tinos, hes eponymos kai he akra he pro tes poleos estin en stadiois hekaton, kaloumene Parthenion, echon neon tes daimonos kai xoanon – „В этом городе есть храм Парфенос, некоего божества; и мыс, который находится перед городом на расстоянии 100 стадий, также назван именем этого божества, поскольку он называется Парфением, и на нем есть святилище и ксоан богини” ⁹ . | Джоунз Х., за: Джоунз К., 1994, с. 146. |
| „В этом городе есть святилище Девы, какой-то богини, имя которой носит находящийся перед городом на расстоянии 100 стадий мыс, называемый Парфением (т. е. Девиным). В святилище находится храм богини и ксоанон” ¹⁰ . | Латышев В., 1893, с. 123. |
| „в Херсонесе имеется святыня Девы, какого-то божества, имя которой носит и находящийся впереди города мыс, называемый Девиным, имеющий храм божества и его ксоан” ¹¹ . | Жебелев С., 1953, с. 239. |
| „В городе есть святилище Девы (какого-то божества). В ста стадиях перед городом находится мыс, названный по имени этого божества Парфением с храмом божества и его статуей” ¹² . | Стратановский Г., 1964, с. 282. |
| „В Херсонесе есть святилище Девы, какого-то божества, по имени которого назван мыс Партений, расположенный в 100 стадиях перед городом. На мысе есть храм этого божества и ее деревянная статуя” ¹³ . | Скржинская М., 1977, с. 22–23. |
| „В этом городе (Херсонесе – А.П.) есть святилище Девы (to tes Parthenou hieron), какой-то богини... , имеющей храм и статую (neon tes daimonos kai xoanon)” ¹⁴ . | Подосинов А., 1985, с. 218, коммент. 647. |

| | |
|--|--------------------------------------|
| „В этом городе есть святилище Девы (Парфенос), некоего божества, которое дало свое имя и мысу, расположенному перед городом на расстоянии сотни стадий, имеющему храм и примитивный идол богини” ¹⁵ . | Джоунз К., 1994, с. 146. |
| „... В нем (т. е. в Херсонесе) – святилище Партенос, какого-то божества, имя которого носит и мыс перед городом в 100 стадиях, называемый Партением, имеет храм божества и ксоанон” ¹⁶ . | Русяева А., Русяева М., 1999, с. 78. |

Отже, у відомому виданні Г. Крамера середини ХІХ ст. представлено переклад Х. Джоунза, згідно з яким, у Херсонесі був лише храм Партенос, якогось божества, а на мисі Партеній, що знаходився перед містом на відстані 100 стадій, було святилище і ксоан богині. Термін *hieron* у цьому перекладі означає „храм”, а досить однозначний *neon* – „святилище” на мисі, що не узгоджується з інтерпретацією інших учених. З цього ж видання В.Латишев використав давньогрецькі тексти окремих уривків з „Географії” Страбона, які опублікував з паралельним перекладом, у тому числі і розглядуваний пасаж, за яким, навпаки, тільки у самому Херсонесі знаходилося святилище Партенос, її храм і ксоанон.

Однак, здебільшого мис Партеній ототожнювався з мисами Херсонеський (колишній Фанар) або Фіолент, розташованими на порівняно значних відстанях від Херсонеса. Так, З. Аркас, П. Беккер, К. Косцюшко-Валюжинич та інші надавали перевагу першому з них; П. Сумароков, Е. Кларк, П. Паллас, А. Сибірський, Ф. Брун та їхні послідовники зіставляли його з Фіолентом або з місцями поблизу від нього; Ф. Дюбуа де Монпере та Ф. Кене вважали, що святилищ богині Партенос було кілька: у Херсонесі, на горі Аюдаг та поблизу Георгієвського монастиря біля мису Фіолент¹⁷. За А. Бертъє-Делагардом, між Херсонесом і Маячним півостровом знаходилися древній Херсонес і мис Партеній після згаданих Страбоном трьох гаваней¹⁸. Е. Міннз більш чітко вбачав у ньому тільки мис Фанар (Херсонеський)¹⁹.

В. Латишев, будучи впевненим у тому, що Страбон не вказував на існування храму на мисі Партенія, відзначив, що суперечки і спроби відшукати його руїни на Фанарі або Фіоленті абсолютно марні²⁰. У гострій дискусії з А. Бертъє-Делагардом Е. фон Штерн на підставі аналогій із творів інших давньогрецьких авторів, в яких також зустрічаються слова *hieron* і *naos* в одному контексті, повністю підтримав тлумачення В. Латишева²¹. Тут же він, зокрема, зазначав: „Поэтому, если Александр Львович высказывает уверенность, что на мысе найдены будут остатки храма и „что не напрасно и не по ошибке Страбон сказал, что храм богини и ее статуя там сохранились”, надо отметить, что Страбон был бы очень поражен этим открытием. Из его слов ясно вытекает, что он, или, правильное сказать, тот автор, которому он следует, никогда ничего не подозревал о существовании храма на мысе „Девином”²². У такому поясненні даного тексту В.Латишевим і Е. фон Штерном не сумнівалися й деякі дослідники культу херсонеської верховної богині²³. Побічно торкнувшись цього питання, А.Подосинов майже так само, як і В.Латишев, інтерпретує уривок Страбона²⁴. Різниця полягає лише в тому, що дісприкетник *echon* він відніс не до святилища, а до богині, що, однак, не змінило головний смисл оповіді географа.

За радянських часів С. Жебельов, здається, першим більш-менш докладно зупинився на розгляді локалізації мису Партеній. Зазначивши, що В. Латишев

„перемудрил” стосовно того, що Страбонове свідчення про храм і ксоанон відноситься виключно до міського святилища, він дав власне тлумачення, яке відрізняється тим, що у Херсонесі знаходилася лише „святиня Діви” (в його поясненні – святилище або храм), а на Дівиному мисі – храм і ксоан²⁵. Хоча С. Жебеловим наведено цей уривок і давньогрецькою мовою, в його перекладі пропущена вказівка про відстань у 100 стадій. Коментуючи різні погляди своїх попередників, він також стверджував, що про місцезнаходження цього мису сперечалися і сперечаються, зіставляючи його то з Фіолентом, то – з Фанаром; однак його потрібно шукати в районі колишнього Георгієвського монастиря, оскільки Страбонова відстань від Херсонеса до Партенія не перешкоджає отожднювати останній із сучасним Фіолентом; конфігурація місцевості біля цього монастиря така, що саме там може знайтися місце і для тієї скелі, з якої, за словами Геродота, таври зіштовхували тіла принесених ними у жертву Діві людей²⁶.

Як видно, С. Жебелов ототожнював описану Геродотом скелю з мисом Партеній, а також був упевнений у тому, що херсонесити, перейнявши у таврів культ шанованої ними богині, побудували їй на тому ж місці, де відправлявся її культ таврами, згаданий Страбоном храм. У ньому було розміщено і кумир богині, названий географом терміном ксоанон не випадково, бо це було примітивне таврське, а не грецьке, зображення її маленької фігури; що це було саме так, на його думку, свідчить і декрет на честь Діюфанта, якому „не Партенос допомагала” у боях зі скіфами, а її кумир супроводжував цього стратега в походах проти них²⁷. Таким чином, С. Жебелов не сумнівався щодо того, що мис Партеній – це сучасний мис Фіолент, а херсонеська богиня Партенос – таврська богиня Діва, ксоанон якої було виготовлено таврами.

Протягом тривалого часу по тому так і не було одноставно встановлено, який же насправді мис конкретно і не суперечливо можна зіставити зі Страбовим мисом Партеній. У цьому аспекті важливо дещо докладніше навести цікаві спостереження А. Щеглова, опубліковані через чверть століття після останньої публікації статті С. Жебелова: „Поиски „старого” Херсонеса и мыса с остатками храма Девы пошли по нескольким направлениям. Одни искали их в окрестностях Севастополя, руководствуясь скупыми указаниями древнего ученого. Другие проверяли текст Страбона в кабинетной тиши, обложившись книгами и картами. Одни исследователи в своих поисках точно придерживались каждого слова в описании Страбона и не сомневались в его абсолютной достоверности. Другие же считали, что при описании окрестностей Херсонеса мог ошибиться сам Страбон или его информаторы, а кроме того, в текст могли вкрасться ошибки позднейших переписчиков... Крупнейший русский филолог-классик, академик В. В. Латышев, анализируя текст Страбона, пришел к выводу, что ни на каком мысу храма вообще не было, а стояло святилище Девы в городе гераклеотов... Однако другой ученый – академик С. А. Жебелев возражал против такого истолкования античного свидетельства. Поиски древнего храма зашли в тупик”²⁸. Водночас А. Щеглов дійшов висновку, що загалом всі згодні з тим, що мис Партеній – це Херсонеський мис, крайня південно-західна точка Криму, незважаючи на сумніви та інші гіпотези. Оскільки рівень Чорного моря, за даними геоморфологів і археологів, у наш час значно вищий, аніж за античної доби, то море вже поглинуло значну частину Херсонеського мису (Партенія).

Проте марно, на його думку, шукати на морському дні залишки храму, бо внаслідок повільного підвищення рівня моря в умовах відкритого незахищеного узбережжя, особливо на мисах, хвилі поступово підмивали, роздрібнювали і перемелювали скелясті береги, створюючи на дні той химерний підводний ландшафт із вапнякових брил, який було сприйнято за місто під водою²⁹.

Коментуючи згаданий Плінієм Старшим мис Партеній М. Скржинська зауважила, що більш точне його місцезнаходження і походження назви описано Страбоном³⁰. Як видно з вищенаведеного її перекладу, в ньому виділено в окреме речення місцезнаходження храму на мисі і водночас дається однозначне розуміння слова *ксоанон*. Тут же відзначалося, за А. Щегловим, що все більше вчених схиляються до думки, що Партеній – це Херсонеський мис. Згодом М. Скржинська вважала, що В. Латишев переконливо показав, що текст Страбона за іншого розміщення розділових знаків допускає тлумачення, при якому мовиться лише про один храм у місті, і це найбільш відповідає істині³¹. Проте, в одній з останніх праць вже зазначено, що ім'ям Партенос херсонесити називали мис Партеній, який знаходився недалеко від Херсонеса (суч. Фіолент), влаштували там святилище, до якого, „певно, за поширеним у греків звичаєм, прямували у свята урочисті процесії”³².

Проте й за останні тридцять років поки що не з'явився настільки достовірний доказ щодо його ототожнення, який би відповідав усім вимогам тлумачення тексту Страбона і який можна було б несуперечливо зіставити з археологічними дослідженнями і тим місцем, де в давнину херсонесити дійсно збудували храм Партенос. Не зовсім конкретно вказували на його розташування Ю. Виноградов і А. Щеглов, як це можна зрозуміти з короткого вислову про укріплення на перешийку Маячного півострова, яке повністю закривало доступ на цей півострів з системою земельних ділянок і не знайденим до цього часу святилищем на мисі Партеній. Разом з тим відзначалося, що в залишках „старого Херсонеса” можна вбачати військово-господарське поселення, засноване Херсонесом з метою закріплення на Гераклеїському півострові і розширення своєї території, завдяки чому тут не випадково з'явилося і святилище Діви – грізної покровительки общини і рятівниці від вторгнення варварів³³.

Власне розуміння місцезнаходження мису Партеній висловив і К. Джоунз, за яким святилище Партенос було у місті, а на мисі – храм і примітивний ідол богині³⁴. На відміну від інших інтерпретацій і всупереч оригіналу, він у своєму перекладі не зазначив мис Партеній. Становить інтерес і те, з яких позицій він підійшов до його локалізації на підставі аналізу знайденої в італійському некрополі Порто, але втраченої і дещо загадкової епіграми магнесійця із Фригії, якого „вигодувала скіфська Партенос, що мешкала на крутій скелі”. Ця „скіфська Партенос” ототожнюється ним із херсонеською Партенос³⁵. К. Джоунз звернув увагу на різні значення слова *akra* – „крутий мис”, „мис”, „вершина”, „висота”, „цитадель” (за відомим словником Ліддл-Скотта) і в поєднанні з крутою скелею в епіграмі вибрав саме це його поняття. Виходячи з такого розуміння, він вважає, що Фіолент, який порівняно з Херсонеським мисом різко піднімається у висоту, або, що менш вірогідно, Айя-Бурун, і є Страбонів мис Партеній; „і именно потому, что святилище расположено на одной из этих крутых высот, эпитаграмма из Порто и говорит о „живущей на крутой скале скифской Деве”³⁶. К. Джоунз, певно, не розрізняв значного впливу трагедії Еврипіда про Іфігенію в Тав-

риді на розвиток культу Артеміді Партенос Таврополи у різних регіонах античного світу, у тому числі у фригійській Магнесії та на території Італії, бо для підтвердження свого висновку навів романтичний опис мису Фіолент мандрівником першої половини XIX ст. А. Демидовим, який, без жодних сумнівів, зіставляв його з Еврипідовим храмом, а богиню – з Артемідією Таврополою³⁷.

При дослідженні хори Херсонеса Г. Ніколаєнко чимало уваги надавала і пошукам храму. Спочатку вона також вважала, що позаміське святилище Партенос знаходилося на Херсонеському мисі, де були храмові землі³⁸. Проте, невдовзі вона змінила свої погляди і дійшла висновку, що мис Партеній – це живописний Фіолент, висота якого сягає майже 90 м над рівнем моря, а відстань між мисом і містом уздовж берегів близько, за її розрахунками, 100 стадій (20 км)³⁹. На її думку, це повністю узгоджується з даними Страбона, з одного боку, й Еврипіда, з іншого, бо на мисі стояв оточений високими стінами храм богині Діви, прикрашений тригліфами, золотими карнизами та „лісом величних колон” (Eurip. Iphig. Taur. 99–133).

Після розгляду різних тлумачень пасажу Страбона автором цієї статті була підтримана точка зору В. Латишева щодо місцезнаходження храму в Херсонесі, бо ксоанон Партенос не міг зберігатися поза міським храмом, якщо враховувати ту зовнішньополітичну ситуацію, що дуже часто ускладнювалася внаслідок відносин херсонеситів з варварами, а святилище у Херсонесі не мало б храму⁴⁰. Водночас херсонесити навряд чи зважилися б на спорудження аналогічного описаному Еврипідом храму далеко за межами міста на скелі над морем, який би наочно нагадував всім цивілізованим еллінам про жертвоприношення Артеміді захоплених таврами у полон їхніх одноплемінників і суперечив їхньому релігійному світогляду⁴¹. Разом з цим допускалося, що одне з можливих периферійних святилищ Партенос з вівтарем могло знаходитися на Херсонеському мисі, а дещо пізніше, після розширення полісних територій та їх захистом, святилище цієї богині було влаштовано і на мисі Фіолент, оскільки вона, нарівні з Гераклом, виступала тут у ролі постійної захисниці та охоронниці всієї території Херсонеської держави, а також в інших вартих уваги місцевостях, що потребували сакрального захисту⁴². Значною мірою ця гіпотеза знаходить підтвердження і в розглянутій раніше у цьому аспекті символіці ранніх херсонеських монет⁴³.

Згодом, стосовно моїх припущень В. Зубар зауважив, що навряд чи беззастережно можна погодитися з наявністю святилища Партенос на Херсонеському мисі, бо укріплення на перешийку Маячного півострова робило його беззахисним у випадку нападу з моря⁴⁴. Окрім того, рівнинний рельєф місцевості у районі Херсонеського мису погано узгоджується з уявленнями греків, які склалися під впливом Еврипіда про те, що таке святилище повинно знаходитися на мисі, який нависав над морем. Тому, на його думку, особливої уваги заслуговують спостереження Ф. Дюбуа де Монпере, який 1834 року відвідав Гераклеїський півострів, звернув увагу на залишки чотирикутної у плані споруди у верхів'ях Мармурової балки, піднявся на площадку на вершині мису і зазначив, що це місце найкраще підходить для описаного Еврипідом храму таврійської богині⁴⁵.

За результатами останніх археологічних досліджень, В. Зубар також припускає, що саме на південному обривистому краю Гераклеїського півострова могла знаходитися сакральна ділянка із святилищем або храмом Партенос⁴⁶. Більш

конкретно, з посиланнями на розрахунки Г. Ніколаєнко, В. Зубар і А. Буйських відзначили, що Страбон вказував не на Маячний півострів, який лежить на захід, а на район мису Фіолент, розташований на південному боці Гераклейського півострова, саме на відстані 20 км або 100 стадій від Херсонеса, тобто „перед містом”, де слід локалізувати мис Партеній з храмом і статуєю Партенос⁴⁷. Ця точка зору докладніше розглянута в останній монографії В. Зубаря, де в параграфі про локалізацію храму Партенос коротко проаналізовано окремі погляди вчених останніх двох століть щодо його місцезнаходження. Автор вважає, що нині є дані, які дають можливість досить впевнено стверджувати, що мис Партеній, на якому знаходився храм Партенос із статуєю богині, слід ототожнювати з районом Мармурової балки, на користь чого свідчать повідомлення Страбона з вказівкою про відстань від Херсонеса до цього мису, низка археологічних даних та антична традиція будівництва святилищ богів-покровителів громадянської общини на кордонах територіальних володінь ранніх полісів, і наостанок висловлює сподівання, що така його локалізація коли-небудь буде підтверджена археологічно⁴⁸.

Таким чином, жоден із дослідників, які тією чи іншою мірою торкалися питання про мис Партеній і храм, не висловлювали сумнівів щодо достовірності оповіді Страбона. Навпаки, наприклад, навіть прибічник місцевого походження Партенос І.Шауб вважає, що „беспорным аргументом в пользу таврской основы культа херсонесской Девы является свидетельство Страбона (VII. 4. 2) о существовании храма Девы на мысу Парфений (ср. с рассказом Геродота (IV. 103) о таврском святилище Девы на утесе)”⁴⁹. Розбіжності в уявленнях дослідників про локалізацію храму Партенос полягали у тому, що одні з них підтримують точку зору В. Латишева, що храм і ксоанон знаходились у Херсонесі, інші, за Страбоном, відносять його до мису Партеній за межами міста, а треті поєднують оповіді Геродота або Еврипіда про храм Артеміді на високій скелі у Тавриці з даними географа.

Суттєво відрізняється від поглядів усіх учених нещодавно висловлене твердження М. Скржинської щодо храму і ксоанону Партенос. Повторивши раніше опубліковані докладні описи сюжету трагедії Еврипіда „Іфігенія в Тавриді” та зображень таврійського храму Артеміді на кампанських і апулійських вазах, нею спеціально розглянуто і пасаж Страбона: „У світлі мовленого, здається можна зрозуміти відповідну частину розповіді Страбона про храми в Тавриці (Strab. VII, 4; С. 208). Оскільки його свідчення викликає неоднозначне розуміння, наводимо грецький текст і переклади, запропоновані різними дослідниками”⁵⁰. Здебільшого, як видно з історіографічного огляду, дослідники дотримуються думки, що у місті було святилище Партенос, а її храм і статуя знаходилися на мисі Партеній за його межами. Тепер тільки М. Скржинська стверджує наявність двох храмів, один з яких з ксоаноном відноситься не до реальної храмової скульптури, а „йде від міфу про викрадення такої скульптури з таврійського храму, про що оповідалось у трагедії Еврипіда і згаданих вище різноманітних храмових легендах, або з уявлення про древній міфічний храм, в якому відповідно повинно було знаходитися старовинне зображення богині, а такими в еллінів були древні примітивні дерев’яні статуї (ксоани)”⁵¹. Звісно, це її право, хоча з такою інтерпретацією погодитися неможливо, бо вона суперечить розумінню термінів *hieron* і *naos* у даному контексті, а також не узгоджується з

тим, що Страбон дійсно запозичив свідчення у Еврипіда про вигадані ним храм та ксоанон. Для підтвердження такої точки зору потрібно було б провести порівняльний аналіз тих уривків з „Географії” Страбона, де саме, в якому значенні і стилі він використовував деякі, порівняно незначні дані з трагедій Еврипіда і чи можна їх без переконливих доказів так упевнено ототожнювати з його відомостями про Херсонес і святилища⁵². Географ же в уривку про це місто і його богиню навів надзвичайно коротке повідомлення, що й резонно вважається, як вже зазначалося раніше, про використання ним основних свідчень з періплу Артемідора Ефеського.

Отже, судячи з усього сказаного, зрозуміло, що нині є всі підстави визнати той незаперечний факт, що у вивченні святилищ Партенос, за свідченням Страбона, склалися суперечливі погляди, які не сприяють достовірному вирішенню цього справді вже проблемного питання. Однак, найбільш дискусійними і досі точно не локалізованими залишаються, попри різні версії та ідеї, тенденційні пояснення і гіпотези дослідників, відзначені географом мис Партеній, храм і ксоанон.

Для більш ясного уявлення про те, як саме Страбон описав Херсонес і узбережжя поблизу від нього, слід згадати основні дані і в якому напрямку велася його оповідь. Передусім звертає увагу дійсно її періплічний характер і стиль, вказівка на плавання вздовж берега з півночі на південь, завдяки чому одразу було видно виступ великого мису, який складав частину цілого Херсонесу (тобто півострова). Тут розташовувалося так само назване місто Херсонес, у 4400 стадіях плавання від гирла Тіри. Головним у цьому місті, на що звернув увагу давній автор, було святилище Партенос і по її імені названий мис Партеній перед містом, у 100 стадіях, а також храм цієї богині і ксоанон⁵³.

Тупикова ситуація із з'ясуванням насамперед місцезнаходження мису із храмом і ксоаноном, на мій погляд, склалася не через вставні слова і не чітку пунктуацію в одному реченні, не через дієприкметник *echon*, за С. Жебельовим і К. Джоунзом⁵⁴, а внаслідок відзначеної Страбоном відстані у 100 стадій. Певно, тому деякі вчені сприймали цю цифру як випадково внесену географом до тексту свого твору або пізніше його переписувачами. А. Бертсье-Делагард, наприклад, сприймав її скептично, пояснюючи незбіг її з реальною відстанню, помилкою, яка у древніх авторів – звичайна справа⁵⁵. Вона взагалі була проігнорована С. Жебельовим у його перекладі, хоча віддалений від Херсонеса мис Фіолент ним упевнено все-таки ототожнювався з Партенієм. Можна погодитися з недовірливим ставленням цього дослідника до такої круглої цифри, яка не зовсім точно узгоджувалася з сучасними відстанями до найвідоміших мисів Фіолент або Херсонеський⁵⁶. Навівши всі цифрові відстані між різними причорноморськими пунктами, зазначені Страбоном, Л. Граціанська, на жаль, зовсім не звернула уваги на ці 100 стадій⁵⁷. В свою чергу К. Джоунз відзначав, що Фіолент по прямій від Старого Херсонеса знаходиться в 10 км, що по дорозі може досягати 100 стадій (близько 18,5 км), у той час, як Фанар віддалений від нього лише на ? цієї відстані⁵⁸. Однак, за останніми даними дослідників Херсонеса та його хори, відстань від міста до мису Фіолент, де слід локалізувати мис Партеній з храмом і стагуєю Партенос, все-таки сягає майже 100 стадій (20 км)⁵⁹. На відміну від усіх зазначених поглядів, висловлено й зовсім інше твердження, що кругле число прийшло до писемного джерела з усного переказу, щоб додати достовірності міфологічним оповідям, що було характерно й для Геродота⁶⁰.

Як би там не було, але в усіх наведених міркуваннях і констатаціях теж відсутні більш-менш достовірні докази, що, у свою чергу, наштовхує на думку, що їх суто гіпотетично можна тлумачити і в зовсім іншому сенсі. Зокрема, цей уривок географа ще ніхто спеціально не розглядав у контексті з теменосом на скелястому мисі у північно-східній частині Херсонеса, а разом з ним і топонімією з „Житий св. епископов Херсонских”, де згадується так званий ідол Партенія і храм ідола Партенія. У наш час зроблено значні дослідження саме стосовно цього району міста, де, здається, достовірно А. Буйських і М. Золотарьовим на основі будівельних і архітектурних залишків у зіставленні з епіграфічними джерелами вперше доведена наявність теменосу елліністичного часу⁶¹. За їхньою гіпотезою, на значній території наприкінці IV ? першій половині III ст. до н. е., в період найвищого економічного й культурного розквіту Херсонеської держави, було збудовано два храми Партенос і Афіни, вівтарі, поставлено монументальну статую Афіні Сотейрі; тут також знаходилася раніше встановлена воєнна колона з капітеллю і присвятою Партенос.

Центральний храм, за реконструкцією А. Буйських, в дорійському ордері з шестиколонним портиком замикав перспективу площі. Менший храм, який знаходився на захід від нього, було збудовано в іонійському ордері. Бронзова статуя Афіни на високому мармуровому постаменті висотою понад 5 м, яку, за замовленням Біона чи Діона, сина Герода, виконав афінський скульптор Полікрат наприкінці IV ст. до н. е., була звернена обличчям до моря і могла служити маяком. Незважаючи на те, що статуя була встановлена завдяки коштам одного херсонеського громадянина, вона, як і в усіх інших святилищах, слугувала спільному шануванню цієї богині. Виходячи з цього, цілком можливо, що їй було присвячено центральний храм, хоча не виключається належність його й Партенос, а менший ? Афіні, яка теж мала аналогічну епikleзу⁶². „Композиційний центр ансамблю, – вважають дослідники, – становив дорический храм, формировавший облик не только всего северо-восточного района города, но и определявший общую городскую панораму со стороны моря, являясь своеобразным ориентиром при входе кораблей в херсонесскую гавань”⁶³.

Ця сакральна ділянка площею понад 4000 кв. м відокремлювалася від житлових кварталів міста магістральною вулицею, яка призначалась і для релігійних процесій. Але найважливіше в контексті з усім розглянутим є те, що вона знаходилася на високому скелястому, певно, ще при заснуванні поліса сакралізованому мисі. Його древні контури значно змінилися внаслідок поступового підмивання і руйнування прибережної смуги морськими хвилями за понад дві тисячі років. Звісно, що за часів Артемідора Ефеського та Страбона мис виступав значно далі вбік моря, аніж зараз. За даними підводних досліджень у районі Карантинної бухти, значна частина прибережної смуги вже давно знаходиться під водою; фундамент однієї із середньовічних оборонних башт складено з горизонтально покладених мармурових і вапнякових колон⁶⁴, які, можливо, були винесені з теменосу. Оскільки біля нього була міська гавань, то, плывучи вздовж узбережжя Чорного моря з півночі, – адже саме так веде свій опис Страбон, – і при підході до Херсонеса, можна було насамперед побачити високий мис, який знаходився перед містом і на якому стояв храм.

Дуже коротенький пасаж географа, в якому йдеться про Херсонес і мис Партеній, не слід розривати на два речення, особливо так, як це зроблено

Г. Стратановським, який, всупереч усім іншим перекладам, друге речення почав саме з вказівки про відстань, відкинув сполучник *kai* і вже згадуваний *echon*, тим самим акцентувавши основну увагу на 100 стадіях. Правильніші тлумачення належать іншим перекладачам, які вираз *eponymos kai he akra he pro tes poleos estin*, що стоїть одразу перед *daimonos tinos*, не роз'єднували, а майже однаково інтерпретували. Сполучник *kai* є ключовим і дає підстави для тлумачення про наявність у Херсонесі святилища Партенос і мису перед містом, а не за містом на південь від нього.

Адже у цьому пасажі не сказано чітко, від якого і до якого пункту зазначена така кругла цифра, порівняно з іншими наведеними Страбоном відстанями, а також, що саме у 100 стадіях на південь від Херсонеса знаходиться мис Партеній. Ще раз слід підкреслити, що географічний опис дається при підході до Херсонеса не з півдня, а з півночі, і вздовж узбережжя, а не суходолу. Тому навряд чи випадково спочатку мовиться про великий мис (*akra megale*) у південній частині півострова без назви, а після речення, яке відноситься до Херсонеса і належного йому мису, знову зазначено, що між містом і мисом, під яким однозначно розуміється згаданий вище великий мис, є три гавані. Навівши відстані по береговій лінії між гирлом Тіри і Херсонесом, між Ктенунтом і Сімболон Лімен, між останнім і Феодосією, Страбон, як не дивно, в жодному випадку чітко не зазначив відстань між містом Херсонес і яким-небудь більш-менш значним пунктом у Південно-Західному Криму. Зважаючи на це, можна припускати, що 100 стадій стосуються не мису Партеній, який знаходився прямо перед містом, а лише відстані від нього або ж і Херсонеса до великого мису, яка за два тисячоліття могла змінитися. Вздовж саме цього шляху були розташовані і три гавані. Разом із тим, як зазначено вище, відстань у 100 стадій могла бути і помилковою або ж вставною і її треба розуміти інакше.

Окрім того, слід згадати, що в уривку Страбона сказано про храм божества іксоанон (*neon tes daimonos kai xoanon*), а не про храм з іксоаноном у ньому, як це розуміється при зіставленні його з таврським храмом, згідно з Еврипідом. Зважаючи знову ж таки на сполучник *kai* між ними, можна припускати, що іксоанон знаходився не у храмі, а стояв окремо біля нього. У цьому зв'язку насамперед привертає увагу присвята Партенос на уламку вапнякової капітелі (IOSPE. P. 407). Свого часу І.Пичикян лише відзначив, що особливо цікава присвята сина Посія, висічена на невеликій дорійській капітелі ранньої форми⁶⁵. Значно більшу увагу приділила її розгляду А. Буйських, резонно віднісши її до типу вотивних колон⁶⁶. Доповнюючим аргументом на користь того, вважає вона, що споруди, пов'язані з культом Партенос, зводились у дорійському ордері, є відома капітель з присвятою цій богині на абаці, яку, за формою, можна датувати не пізніше третьої чверті IV ст. до н. е., що загалом збігається і з датуванням напису в межах другої-третьої чверті цього ж століття (за Ю. Г. Виноградовим). Окрім того, дослідниця зазначила, що присвятні написи на абаці – явище рідкісне, характерне для вотивів і, наприклад, зафіксоване на капітелях з о-ва Делос. А. Буйських також припускає, що колона з дорійською капітеллю, присвячена Партенос, була встановлена на площі раніше, аніж центральний храм у дорійському ордері⁶⁷.

Виходячи з цього, найважливіше нині полягає ще й у тому, чи можна, хоча б побіжно, цю вотивну колону якимось чином ототожнити із згаданим Страбо-

ном ксоаноном Партенос. Судячи з окремих зображень ритуальних сцен на вазах і рельєфах, ксоанони (ідоли) божеств стояли також і на вотивних круглих колонах з капітелями⁶⁸. Найдавніші зображення божеств вважалися більш священними, аніж статуї, які встановлювали у святилищах за життя членів тієї чи іншої общини у грецьких полісах. Особлива шана надавалася ксоанонам, які виготовлялись у так званій древній техніці.

У контексті з усім викладеним вище, найкращою аналогією для херсонеської капітелі є зображення вотивної колони з капітеллю у сцені жертвоприношення на аттичному червонофірному кратері 390–380 рр. до н. е. з Неаполя⁶⁹. Висока кругла колона стоїть позад ступінчатого профільованого вітваря. На її дорійській капітелі встановлено фігуру Артеміди з луком в одній руці і жертвовною фіалюю в іншій в розкішно оздобленому безрукавному довгому, але звуженому внизу, хітоні, з короною на голові. За визначенням дослідників, у центрі композиції представлено ксоанон (ідол) Артеміди, яку як сакральну „учасницю” переможних воєн греків проти персів вшановують не лише воїни, а й олімпійські божества. В Афінах ця богиня щорічно в день пам’яті про Марафонську битву отримувала в жертву 50 козлів⁷⁰. На присвятому рельєфі із Сицилії пізньоелліністичного часу Артеміда Євпраксія була зображена з жертвним кошиком в одній руці і факелом для запалювання вогню на її вітварі в іншій⁷¹. На червонофігурній пеліці першої половини IV ст. до н. е. з Ермітажу показана сцена жертвоприношення бика біля ксоанону Гери в оточенні багатьох олімпійських божеств⁷². Значно частіше на аттичних вазах зображали дерев’яний стовп з прикріпленою маскою Діоніса, як уособлення божества, для виконання ритуальних дій в його культі; рідше її встановлювали на капітель колони або прив’язували внизу під капітеллю. На червонофігурних вазах IV ст. до н. е. представлені й інші типи ксоанонів, зокрема, герма на постаменті біля вітваря на кратері з Херсонеса; архаїзована статична статуя, гіпотетично Артеміди, на уламку чаші із Західного теменосу Ольвії тощо⁷³. Божественних ідолів одягали, прикрашали квітами, виноградними гілками та плющовими вінками, влаштовували біля них узливання вином і жертвоприношення тварин⁷⁴. На думку М. Нільссона, такі ксоанони увічнювали собою давні традиції жертвоприношень і покликані були зберігати для подальших поколінь найдавніші обряди шанування божеств⁷⁵.

Отже, цілком можливо, що на херсонеській колоні з присвятою Партенос так само було встановлено її ксоанон. На жаль, напис пошкоджено, на ньому читаються лише імена патроніміка Посія та богині: ΠΟΣΙΟΣ [Π]ΑΡΘΕΝΟΙ (IOSPE. P. 407). Втрачена перша буква від імені богині не заважає відновити її ім’я Партенос завдяки іншим присвятам (IOSPE. P. 408–410). Подібного типу пам’ятки часто встановлювали за обітницею (ex voto) або з вдячністю за спасіння і допомогу. Незважаючи на приватний характер присвяти колони, вона, як і в інших святилищах, через певний час могла стати особливим символом у культурі Партенос. Оскільки капітель з написом відноситься до порівняно раннього часу святилища у північно-східному районі міста, то, найімовірніше, колону з ксоаноном було встановлено в його центральній частині, за релігійною традицією, біля вітваря, де проводилися встановлені тут обряди на свята богині. Не виключено, що вона була висічена з того ж вапняку, що й капітель, місцевим майстром.

З усіх різноманітних зображень Партенос на монетах Херсонеса найбільшою мірою з ксоаноном можна ототожнювати її статуарну фігуру з короною на

голові, у довгому хітоні з луком в одній руці і списом в іншій. Тут богиня представлена у всеозброєнні як могутня захисниця міста. Згідно з хронологією В. Анохіна, монети карбувалися від другої чверті I ст. до н. е. до II ст. н. е. і таке зображення богині широко використовувалося херсонеськими монетаріями як один з основних монетних типів і в перші століття нашої ери⁷⁶. Насамперед корона на голові Партенос, дуже довгий майже прямий хітон і розведені в сторони руки з атрибутами для урівноваження статуї та значний період її відтворення на монетах дають підстави для припущення, що саме вона могла стояти на капітелі колони. Від часу її первинного встановлення до початку карбування монет з її зображенням пройшло понад два століття, що цілком узгоджувалося з віднесенням пам'ятки до найдавніших у місті. Звісно, в Херсонесі могли бути й інші вотивні колони зі статуями або ксоанони типу герми.

За різними зображеннями ксоанонів відомо, що під час свят їх не тільки прикрашали, а й одягали на них спеціально виготовлений одяг та прикраси. Можливо, через це довгий хітон на нібито пласкій фігурі Партенос періодично набував нібито різного вигляду, хоча її копіювання для відтворення на монетах та інших виробках могло залежати від рівня майстерності херсонеських художників. Подібного типу статична фігура Партенос з атрибутами зображалась і на рідкісних золотих нашивних бляшках I ст. н. е. у Херсонесі. Вона була настільки схематизована і неохайно виготовлена, що Н. П'ятишева в зображенні її голови на деяких з них вбачала коров'ячу або бичачу морду, пов'язуючи такий образ богині Діви з містичними уявленнями, запозиченими херсонеситами у таврів⁷⁷. Вірогідніше, що це була та ж сама статуя Партенос з недбало і схематизовано зображеною короною на голові, що й на монетах⁷⁸. При цьому слід зважати на те, що за кілька століть фігура богині, якщо вона стояла на відкритому повітрі, могла частково зіпсуватися. Як би там не було, але навіть уламок капітелі від вотивної колони з присвятою Партенос на абаци свідчить про її ксоанон. Звертає увагу і те, що його встановлення у теменосі хронологічно близьке до зображень колон з ксоанонами (ідолами) на червонофігурних вазах, в яких зафіксовано ритуальну традицію поклоніння божествам, в тому числі й Артеміді з притаманними для неї атрибутами. Г. Соколов в найпізнішій (III–IV ст. н. е.) херсонеській теракоті із зображенням стовпоподібної жіночої фігурки із схематично і умовно обрисованою великою головою вбачає схожість з архаїчними статуями типу Артеміди Делоської⁷⁹. Якщо це так, то їх спеціально виготовляли для вотивних приношень у святилище Партенос, бо вони уособлювали близький за змістом ксоанон (ідол) богині.

Якщо все сказане більш-менш допустимо, то зрозуміло, чому і в часи гоніння на язичників і через кілька століть по тому, пам'ять про храм ідола Партенія укріпилася в Херсонесі / Херсоні. Адже лише в „Житиях св. єпископов Херсонських” згадується ім'я Партеній – тотожне з назвою мису Партеній, який, згідно із Страбоном, був епонімним від богині Партенос. Так, у Житії св. Капітона (за синаксаром візантійського імператора Василя II) згадується храм ідола Партенія; а у грецьких рукописах Житій Паризької Національної бібліотеки 1587 і 1647 рр. також мовилось про храм „так званого ідола Партенія” (του Partheniou eidalou legomenou)⁸⁰. На мою думку, якраз такий вираз, незрозуміле поєднання херсонеської богині з якимось чоловічим образом може свідчити про те, що херсонесити особливо піклувалися про найдавніший, за їхніми уявленнями, кумир (ксоа-

нон, ідол) своєї богині, в якому, можливо, вже чітко не розрізнялися жіночі риси через довговікове існування та штучно дещо архаїзоване схематичне зображення фігури з луком і списом, які були більш характерні для чоловіків. Вони поклонялися своїй войовничій богині з вірою в її містичну силу, що знайшло яскраве відображення в епіфаніях та унікальних знаменнях при спасінні громадян і воїнів, що було властиво й для Артеміди в інших святилищах. Проте для автора Житій, а тим паче їх переписувачів у той час, коли вже культ верховної богині Херсонеса не існував, а залишилась, можливо, лише неофіційна назва мису Партеній, з цим топонімом почали зіставляти і так званий ідол Партенія, як епоніма цього мису. Можна також припускати, що агіографи спеціально не згадували ім'я богині Партенос, бо в такому ж значенні (Діва) у християн шанувалась св. Марія. Цікаво у цьому аспекті звернути увагу і на тлумачення Стефаном Візантійським святилища Партенос, попри зауваження В.Латишева щодо його хаотичності, за даними Страбона: „по імені якогось божества названі і мис, і храм, і ксоанон Партеній (хоанон Parthenion)” (Steph. Byz. s. v. Parthenou hieron)⁸¹ – тобто вже не ксоанон богині Партенос.

Загальновідомо, що однією з тем середньовічного мистецтва Центральної Європи був осуд ідолопоклонників. На численних рельєфах і фресках зображали алегоричну фігуру античної статуї на колоні з базою та капітеллю, яка називалась ідолом, незалежно від того, кого і в якому вигляді вона представляла. В кожному більш-менш відомому святилищі існував свій ксоанон? не обов'язково древня дерев'яна статуя, а здебільшого примітивне архаїзованого типу антропоморфне зображення божества, вирізане або витесане з дерева, кістки, каменю, виготовлене з глини, яке використовувалося для пропаганди древності культу та його популярності. Сучасні дослідники відносять їх також до типу священних або примітивних ідолів⁸². До речі, Еврипід у трагедії „Іфігенія в Тавриді” різними термінами, залежно від контексту, визначав зображення Артеміди Таврополи, яке впало з неба і зберігалось на підніжжі в її, вигаданому ним, храмі на таврській землі: *agalma*, *xoanon*, *bretas*, що й давало підстави її перекладачам застосовувати такі слова, як статуя, краса, дар, істукан, ідол, кумир, образ різьблений, образ, різьба тощо. Відповідно до цього не можна не згадати напущення Афіни Оресту та Іфігенії з останнього уривку цієї трагедії щодо спорудження храму Артеміді Таврійській (=Таврополі) в Галах поблизу Афіні і встановлення істукана, однойменного таврській землі (1452–1454). На відомих зображеннях сцен його викрадення здебільшого він представлений у вигляді невисокої статуї богині у короткому одязі.

В елліністичний час поняття слова ксоанон розширилося, воно частіше значило будь-яку статую, в тому числі і порівняно рідкісну статую на вотивній колоні. У Житії Василя мовилося про язичницьких богів, „ібо они – камни и дрeвеса немые и бесчувственные, на погибель людей измышленные бесами”⁸³. У цьому вислові звертає увагу, що у Херсонесі і в пізньоантичний період, якщо це не проста приписка, стояли не лише кам'яні (мармурові та вапнякові), але й дерев'яні статуї божеств. Тому слово *eidolon* не слід розуміти лише в значенні „бог” в усіх редакціях Житій без зіставлення їх різних варіантів і різних виразів та значень, зокрема *eidolomanias* (ідоломанія), *kateidolon* (чимало ідолів=статуй), *eidololatres* (ідолопоклонник) тощо⁸⁴. Здається, не потребує пояснень значення цих слів, адже В. Латишев краще за будь-кого знав відповідні тлумачення, в тому числі й у текстах з часів Нового Завіту⁸⁵.

Отже, якщо Страбон використав інформацію з періпла Артемідора Ефеського, то хронологічно в його час (кінець II ст. до н. е.) на цьому місці міг ще стояти храм Партенос, згідно з дослідженнями А. Буйських і М. Золотарьова, а разом з ним і ксоанон. Водночас важко сказати, чи це був той же храм, який, за даними Житія Капітона було зруйновано, а за іншими перетворено на церкву в останнє десятиліття IV чи у V ст.⁸⁶. Унаслідок того, що майже всі залишки культових споруд теменосу були знесені і територія цього мису була щільно забудована у візантійську епоху, поки що не вдалося встановити тут ані раніші, ані пізніші будівельні залишки храмів, вівтарів та інших культових споруд. Саме в іпостасях Сотейри шанувалися тут обидві богині – безсмертні Партенос (Діви) – Артеміда й Афіна, найперше як могутні спасительки і рятувальниці як на суші, так і на морі. Цікаво у цьому аспекті також відзначити, що у храмі св. Петра (базиліка № 36), за даними деяких дослідників, розташованому в цьому районі міста, було встановлено вівтар з написами V ст. і зображеннями, що свідчать про спасіння його Христом з вод Галілейського моря⁸⁷. Звісно, важко сказати, чи простежується у цьому хоча б деякою мірою континуїтет релігійних вірувань херсонеситів/херсонців в сотеричну силу св. Петра, що змінив на місці богинь, яких вони тут шанували протягом античної епохи.

Наостанок слід ще раз підкреслити, що запропонований варіант інтерпретації пасажу Страбона про святилище Партенос, її храм і ксоанон не є абсолютною констатацією, а лише гіпотезою, хоча вона також підтверджує погляди всіх учених, які не сумнівалися у вірогідності свідчень відомого географа, а водночас з цим і В. Латишева та його послідовників, котрі обстоювали їх належність Херсонесу і впевненість у тому, що на далекій відстані від міста такого храму не могло існувати. Кожен з вищезрозглянутих перекладів пасажу Страбона, внаслідок авторських перестановок пунктуації, слів і акцентів, та їх занадто тривале і суперечливе тлумачення, також дають змогу таким чином підійти до запропоновання зовсім нової гіпотези про локалізацію мису Партеній. Такий підхід став можливим тільки в наш час на основі останніх археологічних досліджень і в контексті з попередніми пасажами Страбона, а не виправлення перекладів знаних учених або неповаги до древнього автора.

При такій інтерпретації, по-перше, відпали б усі суперечності та різні дискусійні питання стосовно локалізації мису Партеній, а разом з ним і храму Партенос, який було споруджено не на далекій відстані від Херсонеса, – до того ж так і не встановлено точно, де саме, – а на прилеглому до міста з північного сходу високому скелястому мисі, на території якого вже відкрито теменос з двома храмами і зроблено їх графічні реконструкції. По-друге, стає більш зрозумілим, чому і в християнському Херсоні це місце пов'язувалося з храмом так званого ідола Партенія, ім'я якого абсолютно тотожне назві мису Партеній. Адже лише в Життях, незважаючи на всі сумніви щодо їх вірогідності та суперечності, зафіксовано саме таке ім'я, яке у контексті з іншими відомостями відноситься до північно-східної частини Херсонеса, найімовірніше до античного теменосу з храмом Партенос, розташованому на скелястому мисі безпосередньо перед його житловими кварталами.

- ¹ Докладніше з посиланнями на численні праці вчених, які пропонували різні дати заснування Херсонеса від VI до першої половини IV ст. до н. е. див.: Тюменев А.И. Херсонесские этюды // Вестник древней истории. – 1938. – № 2 (3). – С. 245–264; Saprykin S.J. Herakleia Pontica and Tauric Chersonesus before Roman Domination (VI–I centuries BC). – Amsterdam, 1997. – P. 57–71; Виноградов Ю. Г., Золотарев М. И. Херсонес изначальный // Древнейшие государства Восточной Европы. 1996–1997. – Москва, 1999. – С. 91–129; Суриков И.Е. Черноморское эхо катастрофы в Сардах // Античная цивилизация и варвары. – Москва, 2006. – С. 47–72; Буйских А. В. До питання про заснування Херсонеса Таврійського // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 35–44; Зубарь В.М., Буйских А. В. По поводу интерпретации памятников Маячного полуострова // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 2006. – Вып. XII. – Часть 1. – С. 14–18.
- ² Докладніше див. з літ.: Толстой И. И. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. – Петроград, 1918. – С. 91–153; Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. – К., 1973. – С. 76–86; Русяева А., Русяева М. Верховная богиня античной Таврики. – К., 1999. – 207 с.; Бондаренко М. Е. Пантеон Херсонеса Таврического. – Москва, 2003. – С. 13–59; Лапина О. В. Херсонесская Парthenос. Историографический аспект // Акра. – Нижний Новгород, 2002. – С. 70–86; Русяева А. С., Зубарь В. М. Религиозное мировоззрение // Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э. Очерки истории и культуры. – Харьков, 2004. – С. 332–340, 366–369; Зубарь В. М. Религиозное мировоззрение // Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры. – К., 2005. – С. 348–358; Guldager Bilde P. Wandering Images: From Taurian (and Chersonesean) Parthenos to (Artemis) Tauropolos and (Artemis) Persike // The Cauldron of Argos. – Aarhus, 2003. – P. 165–183; Русяева А. С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. – К., 2005. – С. 54–93, 262–293; Иванчик А. И. Накануне колонизации. Северное Причерноморье и степные кочевники VIII–VII вв. до н. э. в античной литературной традиции: фольклор, литература и история. – Москва – Берлин, 2005. – С. 85–98; Шауб И. Ю. Херсонесская Дева, Артемида и олень // Археологические вести. – Санкт-Петербург, 2006. – № 13. – С. 226–229; Русяева А.С. Проблеми питання інтерпретації культу Парthenос – верховної богині Херсонеської держави // Боспорские исследования. – Симферополь-Керчь, 2007. – Вып. XVI. – С. 82–111. Оскільки в сучасних наукових працях культурі ім'я *Parthenos* і похідні від нього, в яких *tema* здебільшого передається буквою *m*, то в цій статті вживається однакове написання імен Парthenос і Парthenій. Крім того, щоб уникнути помилок при публікації давньогрецьких слів з їх численними наголосами, придиховими та іншими знаками, доцільніше давати їх в латинській транскрипції.
- ³ Докладніше див.: Соломоник Э. И. Указ. соч. – С. 78–79; Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С. 68–96; Guldager Bilde P. Op. cit. – P. 165–183; Гулдагер Билде П. Что скифского было в „скифской Диане” из Неми? // Археологические вести. – Санкт-Петербург, 2005. – № 12. – С. 209–210.
- ⁴ Виноградов Ю. Г., Щеглов А. Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, политика, культура. – Москва, 1990. – С. 310–371; Сапрыкин С. Ю. Денежное обращение на хоре Херсонеса Таврического в античную эпоху. – Москва, 2005. – С. 29–111; Зубарь В. М. Херсонес и Западная Таврика в последней четверти VI – середине I вв. до н. э. // Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. – К., 2005. – С. 121–208.
- ⁵ Золотарев М. И., Буйских А. В. Теменос античного Херсонеса. Опыт архитектурной реконструкции // Вестник древней истории. – 1994. – № 3. – С. 78–101; Буйских А. В., Золотарев М.И. Градостроительный план Херсонеса Таврического // Вестник древней истории. – 2001. – № 1. – С. 127; Золотарев М. И. Херсонес Таврический: основание и становление полиса // Херсонесский сборник. – 2005. – Вып. XIV. – С. 25–26; Буйских А.В. Градостроительство и архитектура // Херсонес Таврический в третьей четверти VI – I вв. до н. э. Очерки истории и архитектуры. – К., 2005. – С. 314–320. Пор.: Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С. 76–83; Бондаренко М.Е. Указ. соч. – С. 26–31; Русяева А.С. Религия... – С. 146–150; Зубарь В.М. Места отправления религиозных культов в Херсонесе Таврическом и его округе в эллинистический период // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 2005. – Вып. 1. – С. 31–58; Он же. Религиозное мировоззрение. – С. 401–405; Русяева А. С. Проблеми питання... – С. 93–101.

- ⁶ Латышев В. В. Заметки по древней географии северного и восточного побережья Черного моря. I. К Страб. VII, 4, 2 // ПОНТИКА. – Санкт-Петербург, 1909. – С. 134, прим. 1.
- ⁷ Пор.: Штерн Э. Р. фон. О местоположении древнего Херсонеса // Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса, 1907. – Т. XXVIII. – Приложение. – С. 116–117; Ростовцев М.И. Страбон как источник для истории Боспора // Сборник статей Харьковского историко-филол. общ-ва в честь проф. В. П. Бузескула. – Харьков, 1914. – С. 374; Жебелев С. А. Северное Причерноморье. – Москва–Ленинград, 1953. – С. 239; Виноградов Ю. Г., Золотарев М. И. Херсонес изначальный. – С. 117. Дослідниця проблеми джерело-знавства в „Географії” Страбона Л. Граціанська вказує, що дійсно роль цього автора, який склав у 104–100 рр. до н. е. „Періпл внутрішнього моря“ в 11 книгах, для твору Страбона велика: він узяв у нього фактичний географічний матеріал, виміри відстаней і використав у ряді частин свого твору характерну для нього періплічну форму опису, що водночас не завважало йому вносити окремі свідчення з інших книжкових джерел, зважаючи на компілятивний спосіб створення цієї праці.
- Див. з літ.: Граціанская Л. И. „География” Страбона. Проблемы источниковедения // Древнейшие государства на территории СССР. 1986. – Москва, 1988. – С. 93–141.
- ⁸ Фролов Э. Д. Русская наука об античности. Историографические очерки. – СПб., 2006. – С. 331.
- ⁹ Strabonis Geographica recensuit, commentario critico instruxit Gustavus Cramer. – Berolini, 1844–1852. – Vol. I–III. Наведено за перекладом С.Ю.Саприкіна: Джоунз К. П. Херсонес Таврический в надписи из Порто близ Рима // Вестник древней истории. – 1994. – № 2. – С. 146.
- ¹⁰ Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. – Санкт-Петербург, 1893. – С. 123; он же. Заметки... –С. 129, 134–137 (эта статья первоначально была опубликована в 1892 г.).
- ¹¹ Жебелев С. А. Северное Причерноморье. – М-Л., 1953. – С. 239.
- ¹² Страбон. География в 17 книгах / Перевод, статья и коммент. Г.А. Стратановского. – Л., 1964. – С. 282
- ¹³ Скржинская М. В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. – К., 1977. – С. 22–23.
- ¹⁴ Подосинов А. В. Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья. – М., 1985. – С. 218, коммент. 647.
- ¹⁵ Джоунз К. П. Указ. соч. – С. 146.
- ¹⁶ Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С. 78.
- ¹⁷ Див. докладніше з літ.: Латышев В. В. Заметки... – С. 133–134; Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX вв.). – СПб., 2002. – С. 534–535.
- ¹⁸ Бертъ-Делагард А. Л. Древнейший Херсонес по Страбону и раскопкам // Известия Импер. археологической комиссии. – 1907. – Вып. 21. – С. 177–178.
- ¹⁹ Minns E. H. Scythians and Greeks. – Cambridge, 1913. – P. 495.
- ²⁰ Латышев В. В. Заметки... – С. 134.
- ²¹ Штерн Э. фон. О местоположении... – С. 118–119.
- ²² Там же. – С. 119.
- ²³ Толстой И. И. Указ. соч. – С. 95; Мещеряков В. Ф. О культуре богини Девы в Херсонесе Таврическом // Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма. – Л., 1979. – С. 113; Пальцева Л. А. Культ богини Девы в Херсонесе // Из истории античного общества. – Горький, 1979. – С. 39; Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С. 78; Бондаренко М.Е. Указ. соч. – С. 26; Зубарь В. М. Религиозное мировоззрение. – С. 403.
- ²⁴ Подосинов А. В. Указ. соч. – С. 218, коммент. 647.
- ²⁵ Жебелев С. А. Указ. соч. – С. 239. Ця стаття автора вперше була опублікована у 1935 р. (див. Там само. – С. 217, прим. 1).
- ²⁶ Там же. – С. 240.
- ²⁷ Там же. – С. 240–244.
- ²⁸ Щеглов А. Н. Полис и хора. – Симферополь, 1976. – С. 36–37.
- ²⁹ Там же. – С. 40–41.
- ³⁰ Скржинская М. В. Северное Причерноморье... – С. 22–23.
- ³¹ Скржинская М. В. Реальные и вымышленные черты Северного Причерноморья в трагедии Еврипида „Ифигения в Тавриде” // Древнейшие государства на территории СССР. – Москва, 1988. – С. 183. Пор.: Она же. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. – К., 1991. – С. 123.

- ³² Скржинська М. Античні свята у Північному Причорномор'ї // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 34.
- ³³ Виноградов Ю. Г., Щеглов А. Н. Образование... – С. 318; Vinogradov Ju.G. Pontische Studien. – Mainz am Rhein, 1977. – S. 427.
- ³⁴ Джоунз К. П. Указ. соч. – С. 146.
- ³⁵ Там же. – С. 142–150.
- ³⁶ Там же. – С. 147. К. Джоунз не навів жодної праці радянських учених з цієї теми, навіть С. Жебельова, який теж значно раніше від нього впевнено ототожнював мис Фіолент з Парте́нієм.
- ³⁷ Там же. – С. 147.
- ³⁸ Николаенко Г. М. Исследования на Маячном полуострове. 1993–1995 гг. // Херсонесский сборник. – 1997. – 8. – С. 75–83.
- ³⁹ Николаенко Г. М. Херсонес Таврический и его хора // Вестник древней истории. – 1999. – № 1. – С. 101.
- ⁴⁰ Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С. 78. Пор.: Бондаренко М.Е. Указ. соч. – С. 26.
- ⁴¹ Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С. 79.
- ⁴² Русяева А. С. О святилищах Парте́нос в Крыму // Проблемы греческой культуры. Матер. междуна. научно-практ. конф. – Симферополь, 1997. – С. 85–87; Она же. Религия... – С. 150; Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С. 82.
- ⁴³ Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С. 128–131.
- ⁴⁴ Зубарь В. М. Религиозное мировоззрение. – С. 404.
- ⁴⁵ Там же. – С. 404.
- ⁴⁶ Докладніше див.: Зубарь В. М. По поводу локализации святилища богини Парте́нос в окрестностях Херсонеса // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Матер. II междунар. науч. конф. – К., Судак, 2004. – С. 57–60; Он же. Религиозное мировоззрение. – С. 404–405. Пор.: Зубарь В. М., Буйских А. В. Указ. соч. – С. 8.
- ⁴⁷ Докладніше див. з літ.: Зубарь В. М. Хора Херсонеса Таврического на Геракле́йском полуострове. История раскопок и некоторые итоги. – К., 2007. – С. 226–232.
- ⁴⁸ Шауб И. Ю. О происхождении культа богини Девы в Херсонесе // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса 1888–1988 гг. Тез. докладов. – Севастополь, 1988. – С. 129.
- ⁴⁹ Скржинська М. Парфенон у Херсонесі Таврійському // Україна у Центрально-Східній Європі. – К., 2006. – № 6. – С. 78. Задля цілеспрямованої критики тлумачення пасажа Страбона А. Русяєвою, яка попередньо розглянула переклади В. Латишева, С. Жебельова, Х. Джоунза і К. Джоунза, але при відсутності грецького оригіналу, М. Скржинська не згадала про три останні з них, хоча саме після їх аналізу було запропоновано більш стислий переклад для підтримки першого з них (докладніше див.: Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С. 77–78). У цьому сенсі також цікаво, як саме вона розглянула свідчення Страбона. По-перше, наведений нею уривок давньогрецькою мовою для того, щоб показати, як необхідно його аналізувати, переписано, як видно, шляхом зіставлення текстів, із статті С. Жебельова, що варто було б відзначити, а не ставити після посилання на Страбона „С. 208”, у якого була поставлена просто цифра 308, що відповідає сторінці „р. 308”, за виданням Г. Крамера і В. Латишева, на яке він посилається, а також і згаданого нею І. Казобона (пор.: Латышев В.В. Известия... – С. 122; Жебелев С.А. Указ. соч. – С. 239; Скржинская М.В. Северное Причерноморье... – С. 23; Вона ж. Парфенон... – С. 78). По-друге, оскільки „Географія” Страбона не перекладена українською мовою і, зважаючи на складність її видання у нашій країні давньогрецькою мовою, одразу слід звернути увагу майбутніх дослідників на те, що наведений М. Скржинською пасаж з його твору не варто копіювати, бо в ньому допущені помилки. Окрім пропущеної *ети*, деяких придихових та інших знаків, на початку в ньому поставлено в дужках, як і у С. Жебельова, слово *cherroneso* з малої літери, що, звісно, означає „півострів”, а не назву міста *Cherronesos* (=Херсонесос), як в його перекладі. При цьому вона не помітила, що в кінці його книги є вклейка з відмітками про друкарські помилки, серед яких зазначено і правильне написання назви цього міста: *Cherronesos*. Впевнено зазначивши, що „при неупередженому читанні це речення не викликає сумнівів і труднощів при перекладі”, вона, як не дивно, навела не відповідне до нього тлумачення, а переклад Г. Стратановського (Скржинська М. Парфенон... – С. 78), не звернувши уваги на те, що в представленому нею уривку давньогрецькою мовою відсутня вказівка „В городе”. В ньому ж виокремлено комами, а не дуж-

ками, як у Г. Стратановського, і вираз „какого-то божества”. Отже, використавши саме цей переклад, М. Скржинська таким чином помилково зіставляє його з наведеним нею оригіналом, хоча саме так цей перекладач, як і всі інші, розумів початок речення у контексті з попереднім змістом твору Страбона, а не із вставним словом *cherroneso* у значенні „півострів”. Як і раніше, вона вважає, що В. Латишев запропонував складніше тлумачення тексту, яке не суперечить правилам грецької мови. Водночас, цілком підтримавши, з її погляду, переконливу критику та скептичне ставлення до нього С. Жебелева, доходить висновку, „що Страбон писав про два храми: один у місті, названий святилищем, й інший на місі Партеній, в якому знаходиться дерев’яна скульптура” (Скржинська М. Парфенон... – С. 78–79; пор.: Жебелев С. А. Указ соч. – С. 239–240). Окрім того, вона помилково зауважила, що дієприкметниковий зворот *echon* А. Русяєва перетворила „на самостійне речення, а це зробити дуже важко, якщо з повагою й розумінням поставитися до тексту древнього автора”. При цьому вона чомусь не помітила, що не А. Русяєва, а лише В. Латишев і особисто М. Скржинська, як видно з вищенаведених перекладів, виділили його в самостійне речення, в якому *echon* тлумачиться в значенні дієслів відповідно „находится” і „есть”. Однак Г. Стратановський – єдиний з перекладачів, який просто нібито забув про цей зворот, хоча М. Скржинська, навпаки, схвалює його переклад, вважаючи найкращим, і повністю сприймає, виправдовуючи такий підхід і розподіл тексту Страбона на два речення складністю дієприкметникового звороту у російському перекладі. У такому невмотивовано суперечливому розгляді простежується несподівана метаморфоза у разючості протилежних і суб’єктивних підходів до тлумачень різних учених. А тому виникає запитання, хто ж насправді без поваги і розуміння поставився до тексту не лише древнього автора, а й сучасних авторів, в тому числі і Г. Стратановського? Все це, з урахуванням різних тлумачень, теж дає підстави думати, що пасаж Страбона не такий простий для однозначного розуміння. Крім того, кожен дослідник має повне право інтерпретувати його за власним розумінням, але без будь-яких домислів, необґрунтованих та некоректних зауважень з метою довести правильність лише власних висновків (див. докладніше з літ.: Русяєва А. С. Проблемні питання... – С. 93–111).

Скржинська М. Парфенон... – С. 81–83.

54 Див.: Грацианская Л. И. Указ. соч. – С. 51.

55 Латышев В. В. Известия... – С. 123. Вільний переказ за оригіналом з цього видання.

56 Докладніше див. і пор.: Жебелев С. А. Указ. соч. – С. 239–240; Джоунз К. П. Указ. соч. – С. 146.

57 Бертъе-Делагард А. Л. Указ. соч. – С. 178, прим. 2.

58 Жебелев С. А. Указ. соч. – С. 340; пор. Щеглов А. Н. Полис и хора. – С. 36–37.

59 Грацианская Л. И. Указ. соч. – С. 42–43.

60 Джоунз К. П. Указ. соч. – С. 147.

61 Николаенко Г. М. Херсонес Таврический ... – С. 101; Зубарь В. М., Буйских А. В. Указ. соч. – С. 8; Зубарь В. М. Хора Херсонеса... – С. 229, рис. 133.

62 Скржинська М. Парфенон... – С. 82.

63 Пор.: Золотарев М. И., Буйских А. В. Указ. соч. – С. 95–96; Буйских А. В., Золотарев М. И. Указ. соч. – С. 127; Золотарев М. И. Указ. соч. – С. 25–26; Буйских А. В. Указ. соч. – С. 319;

64 Зубарь В. М. Места отправления... – С. 33; Он же. Религиозное мировоззрение. – С. 401–402.

65 Золотарев М. И., Буйских А. В. Указ. соч. – С. 94–100.

66 Золотарев М. И., Буйских А. В. Указ. соч. – С. 95.

67 Докладніше див. з літ.: Назаров В. В. Гидроархеологическая карта черноморской акватории Украины. – К., 2003. – С. 81–83.

68 Пичикян И. Р. Малая Азия – Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния. – Москва, 1984. – С. 198.

69 Золотарев М. И., Буйских А. В. Указ. соч. – С. 96.

70 Там же. – С. 96–97.

71 Див., приміром, з літ.: Nilsson M. P. Geschichte der griechischen Religion. – Munchen, 1976. – S. 80, Abb. 34, 2; Simon E. Gotter der Griechen. – Munchen, 1998. – S. 142, Abb. 146.

72 Simon E. Op. cit. – S. 142, Abb. 146.

Op. cit. – S. 142.

Nilsson M. P. Op. cit. – S. 80.

Nilsson M. P. Op. cit. – S. 80, Abb. 34, 2; докладніше див.: Соколов Г. И. Искусство Боспорского царства. – М., 1999. – С. 172–173, рис. 110.

- ⁷³ Докладніше див.: Соколов Г. И. Ольвия и Херсонес. Ионическое и дорическое искусство. – Москва, 1999. – С. 333, рис. 39; Древнейший теменос Ольвии Понтийской. – Симферополь, 2006. – С. 174, рис. 186, 1 з літ.
- ⁷⁴ Финогенова С. И. Миф о Дионисе (по вазовым рисункам VI–V вв. до н. э.) // Жизнь мифа в античности. – Москва, 1988. – Часть ?. – С. 126–139 з літ.
- ⁷⁵ Nilsson M. P. Op. cit. – S. 80–81.
- ⁷⁶ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса. – К., 1977. – С. 60. – № 199 сл.; див. докладніше з літературою: Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С. 121–123.
- ⁷⁷ Пятъшева Н. В. Ювелирные изделия Херсонеса. Конец IV в. до н. э. – IV в. н. э. – М., 1956. – С. 26–29.
- ⁷⁸ Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С. 204, рис. 1.
- ⁷⁹ Соколов Г. И. Ольвия... – С. 495, 500, рис. 149.
- ⁸⁰ Пор.: Латышев В. В. Жития св. епископов Херсонских. Исследование и тексты // Записки Имп. Академии наук по историко-филолог. отд. – Санкт-Петербург, 1906. – Т. 8. – № 3. – С. 20; Сорочан С. Б. Византийский Херсон. Очерки истории и культуры. – Харьков, 2005. – Часть 2. – С. 1273, коммент. 184.
- ⁸¹ Латышев В. В. Известия... – С. 264.
- ⁸² Ці культові поняття мають майже однакове значення: Толстой И.И. Указ. соч. – С. 147. У значенні примітивного ідола тлумачить ксоанон херсонеської богині у своєму перекладі і К. Джоунз: Указ. соч. – С. 147. Про різні інтерпретації примітивних зображень божеств в поєднанні з релігійними уявленнями еллінів і різними божествами, докладніше див.: Nilsson M. P. Op. cit. – Indices: Eidolon, Idol, Palladion, Xoana; Burkert W. Greek Religion. – Cambridge, 1985. – P. 90–91; Simon E. Op. cit. – Registr: Brettidol, Idol, Palladion.
- ⁸³ Сорочан С. Б. Указ. соч. – С. 1259.
- ⁸⁴ Пор.: Латышев В. В. Страдания святых священномучеников и епископов херсонских Василия, Капитона и иных с ними // Известия Императорской Археологической комиссии. – 1907. – Вып. 23. – Гл. 1, 3, 5, 14; Сорочан С. Б. Византийский Херсон. – Часть 2. – С. 1256–1270. Принагідно звертає увагу, що М. Скржинська (Парфенон... – С. 80) у ксоаноні помилково вбачає лише дерев'яну статую. Так само і *eidolon* (від *eidos*) має чимало різних значень і саме з часів Нового Завіту антропоморфні статуї язичницьких богів визначаються як „ідол” і „кумир”, які мали такий же смисл, що й ксоанон та інші види статуарних зображень божеств у святилищах, бо всі вони вважалися їхнім уособленням (втіленням).
- ⁸⁵ В. В. Латишев і після публікації Житій чимало уваги приділяв подальшому їх вивченню. Наукову оцінку праць В. Латишева докладніше див.: Фролов Э. Д. Указ. соч. – С. 253–289. Тут, зокрема, автор зазначає: „Так или иначе, занятие византийской агиографией становится в поздний период для В. В. Латышева делом столь же (если не больше) важным, как и изучение собственно античности” (Там же. – С. 278).
- ⁸⁶ Докладніше див. з літ.: Сорочан С. Б. Указ. соч. – С. 1270–1280; Русяева А. С. Проблемні питання... – С. 103–108.
- ⁸⁷ Виноградов А. Ю. Херсонесский храм св. Петра и его эпитафические памятники // Херсонесский сборник. – 2005. – Вып. XIV. – С. 91–93.

А. С. Островецьов, С.Б. Охотніков

ОСТРІВ АХІЛЛА У ГОСТИННОМУ МОРІ

„Taceat de Achillo, qui non est Homerus”

І. Дослідження та наукові праці

Вплив гомерівського епосу на життя давніх греків був значним. Особливою повагою користувався Ахілл, який після смерті став богом. Святкування на його честь проводилися не тільки у Середземномор'ї, а й на північних берегах Чорного моря, де також було багато місць, пов'язаних з іменем героя. Найбільш значним є святилище на острові Левке. Найдавніша згадка про нього відноситься до VII ст. до н. е. (Arctin. Aethiop, ap Procl Chrest. II). На початку грецької колонізації ствердилася думка, що Ахілл є володарем Північного Причорномор'я (Alc. Fr. 48B). Після виникнення святилища на Білому острові, складалася велика кількість місцевих варіантів міфів про Ахілла. Не всі вони дійшли до наших днів, але уривки із цих переказів збереглися у творах багатьох античних авторів.

Перша згадка про острів у середні віки відноситься до XIII ст. У портолані „Compasso de Navigare” його названо Filoxia¹. Відтак острів позначається практично на всіх мапах XIII–XVII ст., де він має назви Fidonixi, Fidinisi, Fidonis, Fudnis, Fudonis, Fidonisi². У перекладі з середньогрецької мови це означає „Зміїний острів”. Етимологія назви перейшла й до турків – Pan-adasi³.

Початком історії наукового вивчення Зміїного потрібно вважати 1784 р., коли Ян Потоцький звернув увагу на Зміїний як на можливе місцеперебування храму Ахілла. 1801 року І. М. Будіщев відзняв план острова, помітивши на ньому „руїни давньої будови”. 1823 року Н. Д. Критський зробив топозіомку „Фідонісія”, на якій знайшлося місце й для залишків храму. Він провів розкопки, зібрав декілька античних архітектурних деталей. 1837 року на Зміїному почали споруджувати маяк і для цього використовували каміння від храму. Фундамент, зафіксований Критським, було розібрано. Цього ж року на острові засновано карантинний пост, його службовці проводили „розкопки”, а знайдені артефакти їх зобов'язали передавати до Одеського музею історії та старожитностей. Одеське товариство історії та старожитностей організувало експедицію на Зміїний. У закладеному шурфі виявили кераміку, граффіті, монети, геми, фрагмент давньогрецького напису тощо⁴.

1856 року Спраттом та Міллардом відзнято план острова, де вони відзначили залишки старожитностей та два написи⁵. Е.Р. Штерн проаналізував граффіті⁶, а Б.В. Фармаковський дав характеристику двом фрагментам червонофігурних ваз⁷. Г. Попа-Лісяну присвятив Serpilog узагальнюючу статтю. Про Левке писали Е. Міннз, І. І. Толстой, М. І. Ростовцев, Р. Калінеску та інші. Стаття О.М. Зографа про склад монетних знахідок із святилища на Білому острові на довгі роки залишалася останньою працею про острів⁸.

1964 року відбулася друга після 1841 р. експедиція на Зміїний. Було закладено кілька шурфів, уперше проведено підводні дослідження. 1968 року на острів відправлено експедицію, організовану Одеським археологічним музеєм⁹. Починаючи з 70-х років ХХ ст., інтерес до матеріалів, знайдених на Зміїному, підвищився¹⁰. 80-ті роки відзначаються появою праць узагальнюючого та семантознавчого характеру¹¹. Пізніше з'явилися довідкові та науково-популярні роботи¹². 1993 року вийшло монографічне дослідження про Білий острів, де узагальнено й опубліковано всі відомі на той час писемні та археологічні джерела¹³. Фонд останніх постійно поповнюється¹⁴.

II. Розташування та природні умови острова

Незвичайність острова відзначалася ще античними авторами: „його підняла... Фетида для свого сина” (Авт. 32); „Фетида звернулася до Посейдона з проханням підняти з глибин моря... острів, на якому вони (Ахілл та Єлена. – Авт.) змогли б поселитися... Посейдон запруднив мул, який несуть ріки Скіфії у море, й створив згаданий острів, міцно закріпивши його у глибинах Понту” (Philostr. Negios, XIX, 16). Геологічним особливостям Зміїного відповідає опис Руфія Феста Авієна: „Левке сивий горами... де увігнута скеля утворює печери великою дугою, де скелі розгортаються поточеними масами й висять викривленим склепінням” (Descript. orb., 720–733).

Зміїний – єдиний „справжній” острів у Чорному морі. Він відноситься до корінних шельфових островів – залишинець девон-юрського періоду. Масив острова складається з блоків, а верхня частина покрита шаром бурих глин та дельвіальних відкладень завтовшки до 1 м. Протягом мільйонів років структура руйнувалася процесами вивітрювання, ерозії та денудації, а наприкінці плейстоцену мала вигляд відносно невеликого пагорба на приморській низовині в суто континентальних умовах, не більше 100 м над оточуючою місцевістю. У новоевксінський час, близько 15–20 тис. років тому, рівень Чорного моря був десь на 45–50 м нижче від сучасного. Тому місцевість, що оточувала сучасний Зміїний, була суходолом, приморською рівниною, по якій текли річки. Теперішнім островом він став, коли протягом післяльодникової (постпліоценової) трансгресії рівень Чорного моря піднявся, а поверхня сучасного шельфу зазнала тектонічного пониження, внаслідок чого море затопило навколишній суходіл. Близько 5000 років тому денудаційний залишинець зробився островом. Сучасних обрисів Зміїний набув десь 3500 років тому¹⁵.

Географічні свідчення. Клавдій Птолемей (III, 10, 8), подаючи координати Березані та острова Ахілла, розрізняв їх, але розташовував невіправдано близько один до одного. Сучасні гідрографічні мапи розташовують найвищу точку Зміїного – маяк, побудований на місці храму, у координатах 45° 15' 30" п.ш. та 30° 12' 23" с.д. Капелла, Солін, Приісціан, Діонісій розташовують його „проти Борисфена”, у морі (Dionis. 541–543). Повідомлення географів та периплів про розташування острова Ахілла мають більш конкретний характер: „Ахілл живе на острові, який лежить... проти Істра” (Мах. Туг., XV), чи „навпроти гирл Істра” (Paus. III, 19). Арріан (§ 32) детальніше: „Майже проти цього гирла (Вузьке гирло Істра. – Авт.)”, якщо плисти у море за вітром апарктієм, лежить острів, який деякі називають островом Ахілла, а інші бігом Ахілла, а треті – за кольо-

ром – Білим”. Пс.-Арріан (§ 90) пише, що острів лежить „майже навпроти Гоголого гирла Істра... з нього не можна бачити землі”. Пс.-Скімн (§ 785–796) повідомляє, що „... проти острова Певке на морі лежить острів Ахілла... З нього не можна бачити ніякої землі”.

Лінійні відстані місцезнаходження Левке, що є у джерелах, не завжди правильні. Це пов'язано з палеогеографічною ситуацією у гирлі Істра, що порівняно з античним часом зазнала значних змін¹⁶. Свідчення Деметрія, що дійшли до нас завдяки пс.-Арріану (§ 90) та пс.-Скімну (§ 785–796), „від острова до берега 400 стадій”, не збігаються із сучасними даними майже у 1,5 раза (якщо брати за середню величину стадія у 180 м, то це становитиме 72 км; у наші ж дні від Зміїного до Сулінського гирла – 45 км). На подібну ситуацію вказував й Скілак (§ 68), який розташовував Білий острів у затоці, вдвічі збільшуючи відстань від Істра до миса Баранячий Лоб. Пліній (NH, IV, 83, 93) росташовував острів Ахілла перед гирлом Борисфена. Тим не менш, відстані, вираховані ним між островом й цим гирлом (140 миль – 207 км) та Ахілловим бігом (125 миль – 185 км), вказують скоріше на Левке, аніж на Березань. У повідомленні Філострата (XIX, 19) згадується гирло Термодонта, від якого до Левке близько 2000 стадій (360 км). Від острова Зміїного до р. Терме-Чай – давнього Термодонта – по прямій 760 км. Пліній вираховує окружність острова у 10 миль (15 км). Павсаній (III, 19, 11) вважав, що Левке має окружність у 20 стадій. Філострат Молодший (XIX, 16) вказує довжину острова у 30 стадій, ширину не більше, аніж 4 стадія.

У плані острів має форму неправильного чотирикутника з виступом у північно-східній частині, який з'єднується з головним масивом перешийком. Його площа становить 18 га, висота берегів сягає 4–5 м у північно-східній частині та 25 м у південно-західній. Максимальна висота – 40 м над рівнем моря (Рис. 1; фото 1–3)¹⁷. На острові є розщелини та гроти, що йдуть від моря у глибини материкової скелі, але це природні розлами, зумовлені заляганням порід. Гіпотеза про існування на Зміїному *карстових печер*¹⁸ є помилковою.

Флора та фауна. Античні автори повідомляють, що острів покритий „густим лісом” (Paus. III, 19, 11), на ньому ростуть тополі та в'язи, навколо храму упорядковано, а інші як прийдеться (Philost. XIX, 16, 19). У наш час на Зміїному дерев немає. Інша наземна флора також є дуже обмеженою¹⁹. Говорячи про тваринний світ Зміїного, потрібно відзначити багатство його підводної фауни: риб багатьох видів, дельфінів, крабів тощо. До початку освоєння острова тут водилися тюлені, а також водяні вужі. „Він... населений дикими та домашніми тваринами” (Paus. III, 19, 11). Більш близькими до істини є повідомлення (Agg. PPE, 832) та (Anonim. § 92). Автори згадують „небагатьох кіз”, принесених у подарунок Ахіллу. У наші дні, окрім собак та кішок, на Зміїному зареєстровано 4 види ссавців. Це два види летючих мишей, миша домашня та сіра, шури²⁰. Острів розташовується у зоні аристотелівського міграційного шляху, який зв'язував Західний Сибір та північ Європи із зимовочними ареалами, що розташовуються на півдні Західної Європи та Африки, частково Близькому Сході.²¹ Унікальність острова в орнітологічному відношенні було помічено ще у довоєнний час, коли на Зміїному побував німецький вчений Р. Дрост. „У міграційному відношенні, – писав він, – подібного місця у Європі немає”. Одеські дослідники зареєстрували на Зміїному 229 видів птахів, що мігрують²². Античні автори повідомляють про наявність на острові птахів (ps.-Scymn. 785–796; Anon.

§ 90). Коментарі Арріана є більш докладними: „Багато птахів гніздиться на острові: чайки, нирки, морські гави у великій кількості” (Agr. PPE, § 32). Згадуються також „білі птахи, подібні до зимородків” (Amm. Marc. Res gestae XXII, 8, 35), чаплі (Schol. Ad Pind. Nem., IV, 79). Птахи на острові згадуються головним чином у сакральному контексті. Саме вони дали назву острову – ΛΕΥΚΕ – „Білий”. Про це пише Філострат. Подібний мотив звучить у схоліях до Піндара (Schol. ad Pind. Nem. IV, 79): „Білим острів називають за велику кількість птахів, що гніздяться тут...”. У Діонісія та схоліях до нього: „Його іменують Білим, через те що птахи, що проживають тут, мають білий колір” (Dion. Perieg., 541-553), в схоліях Євстафія (Eustath. Schol. ad Dion. Perieg., 541), й: „Острів має назву Левке тому, що годує багато білосніжних птахів” (Prisc. Rom., VI, XXII).

III. Матеріальна культура

Артефактів, які можна було б віднести до доантичного часу, на острові не знайдено. Від розкопок, що проводилися на острові у XIX ст. аматорами, практично ніякої документації не залишилося. Усі інші експедиції робили тільки шурфовки у різних частинах Зміїного. Культурний шар у *перевідкладеному стані* зберігся у центральній частині острова, там, де розташовувався храм, та у низинній, звідки походить найбільша частина артефактів. Тут його товщина сягає 0,5 м. В останні роки колекція поповнилася великою кількістю гідроархеологічних знахідок, що походять головним чином із північної гавані.

Архітектурні залишки. Головним об’єктом на острові є храм. Його згадували багато авторів. Євріпід у „Андромасі” (1260–1262) говорив про „острівний будинок”. Антигон Каристський (СХХІІ, 134) писав про храм Ахілла, вище за який не підіймається жоден птах. Гай Юлій Солін (XIX, 1) стверджував, що птахи до цього храму не залітають, „а який випадково залетить, терміново відлітає”. Про храм на острові згадує Діон Хрисостом (XXXVI). Павсаній (III, 19, II) повідомляв: „На ньому (острові) є храм Ахілла зі статуєю”. Подібну інформацію отримуємо й від Арріана (§ 32): „У храмі багато й інших офір – чаші, каблучки, дорогоцінне каміння, а також написи, одні латинською, інші грецькою мовами, складені різними метрами на честь Ахілла”. Про храм та подарунки, присвячені герою, згадував Амміан Марцеллін (XXII, 8, 35). Максим Тірський (XV) окрім храму згадував про наявність на острові „вівтарів”. Філострат (XIX, 16) писав: його (храм) „побудовано з боку Меотійського озера”, й прикрашено „зображенням Ахілла та Єлени, з’єднаних Мойрами”.

Небагато збереглося й археологічних свідочств про храм. Цікавим є план Критського (Фото 2), на якому в центрі острова показано залишки фундаменту храму, орієнтованого за країнами світу. Внутрішній простір поділявся поперечною стіною на дві частини, західна поділялася ще на три приміщення, а східна на дві. З північного боку будівлі розташовувалося ще одне приміщення із цистерною. Частина стін у головному східному приміщенні знаходилася на рівні денної поверхні, а у західній частині висота стін сягала 1,07 м. Їх було складено насухо із брил тесаного вапняка. М. М. Мурзакевичу після розборки залишків храму вдалося знайти у купі каміння фрагменти карнизів та інших будівельних залишків, що свідчили про „витонченість” храму. У каталозі Штерна описано 6 плит, що походять з Левке. Є дані про знахідки на острові фраг-

ментів колон. До них можна віднести барабан іонічного ордеру. Найбільш достовірними деталями, що відносяться до храму чи вівтаря, є знайдений у дворі маяка блок (Рис. 2) та частина рельєфу піднятого зі дна Південної бухти. Блок – косинець виготовлено із мармуру. У плиті є отвір, який призначався для кріплення свинцевими штифтами. На одній із граней нанесено знак **Λ – ΛΕΥΚΗ**. У профілі рельєфа, піднятого з дна моря, простежується курватура діаметром близько 1 м. Рельєф міг належати фризу вівтаря II–III ст. н. е.²³.

Знахідки *архітектурної терракоти та черепиці* мали місце ще у XIX ст. „Дах складався із черепиці, частково пласкої чотирикутної, з одного боку частково увігнутої, частково напівокруглої”²⁴. Відкриття останніх років дали можливість уточнити типи й хронологію черепиці. До найбільш давніх зразків відносяться фрагменти керамід й каліптерів – округлих та гранчастих, покритих червоним лаком. На деяких з них простежено знаки у вигляді кілець, ліній, букв **Α**, **Λ** і зображень ойонохої. Більша частина черепиць відноситься до IV–III ст. до н. е., сінопського виробництва (Рис. 3). Черепицю римського часу репрезентовано уламками керамід з клеймами легіонів та цілих каліптерів, знайдених під водою у Північній бухті. У XIX ст. було знайдено долівку будівлі, викладену із пласкої цегли. Подібні зразки зустрічалися й під час наших розкопок.

Фрагменти акротеріїв, сім та антефіксів виконано в іонійському стилі, їм знаходять аналогії в Ольвії та Істрії, де вони датуються у межах середини – останньої чверті VI ст. до н. е.²⁵ Деталі дають можливість реконструювати найбільш загальні варіанти об’ємно-просторового вирішення храму Ахілла. Дах був викладений із пофарбованих лаком черепиць у корінфській чи сицилійській системах. Найдавніша споруда мала дерев’яну стояково-балкову конструкцію, в якій використовувалася накладна облицювальна терракота. Споруду було вирішено в іонійському ордері. Однотипність прикрас фронтона храму на Левке, храму Аполлона Дельфінія в Ольвії та храму Афіни у Мілеті дає можливість припустити близькість їх архітектурного вигляду. У подальшому храм було перебудовано. Левкейський храм мав мало спільного з відомими плануваннями античних храмів. Однак, спираючись на план Критського, можна визначити деякі історичні реалії. Східну частину стіни показано на рівні сучасної поверхні. Можливим варіантом вирішення може бути наявність стої.

З храмовим комплексом А. С. Русяєва пов’язує цистерну, зафіксовану на північ від храму. На її думку, колодязь міг використовуватися як джерело лікувальної води, яку завозили з континенту²⁶. Насправді, на Зміїному є невеликі джерела прісної води. Керівник будівництва маяка у 1838–1839 рр. М. Бухтеєв повідомляв, що у „кам’яному урвищі” острова знайдено два джерельця. Вода має солонуватий присмак, але є придатною для вживання. В останні роки на острові пробурено артезіанку. Вода у ній є цілком придатною для вживання. Означені дані дають можливість інакше подивитись на проблему забезпечення питною водою служителів святилища. Значна її частина поповнювалась за рахунок збору дощової і талої води у цистерни. Вода в них не псується протягом тривалого часу²⁷.

Цікавими є спомини мешканця м. Суліни Іваниці, який 1837 року брав участь у будівництві маяка на Зміїному. Він згадував про наявність на острові й іншої споруди, залишки якої нагадували „род кургана, обросшого травой”. При його розчищенні з’ясувалося, що “верхня часть кургана была засыпана землёю; по

снятии оной оказались большие дикие камни, по разобрании же оных... опять насыпанная земля, по расчищении которой открылись... обделанные, род белого мрамора, камни, бывшие в строении, но все они лежали в беспорядке...²⁸. Не виключено, що на залишки саме цього комплексу вийшов П. Ситніков. Недалеко від маяка, на глибині біля 2,1 м він знайшов „выложенный местным камнем склеп с истлевшим человеческим скелетом”. Розкопки він не довів до кінця через твердий ґрунт. Можливо, залишками „кургану” є „засипаний давній склеп” поблизу маяка, позначений на плані Зміїного, складеного Н. В. П’ятишевою²⁹.

Про те, що на Білому острові крім храму, функціонував ще й курганный вівтар, свідчать повідомлення античних авторів (Arist. Peplos, 5; Mart. Cap. VI, 661). Пліній Старший (NH, IV, 83) писав: „Острів Ахілла славетний могильним курганом героя”. На нашу думку, це був героон просто неба у вигляді земляного пагорба. Із повідомлення Павсанія (VIII, 38, 7) відомо, що подібні земляні споруди будувалися й в Елладі. Можна припустити, що за своєю конструкцією даний склеп подібний до відомого Зевсового кургану, склепа Еврисивія і Арети в Ольвії, а також жертовника на Тендрівській косі^{29а}.

Святилище на Левке мало *водяний жертовник*, який знаходився у Північній бухті. Місце й форма жертовника фіксуються за скупченнями кераміки та якорів. Ця площадка, виходячи із досить ретельної фіксації знахідок під час проведення підводних досліджень, у плані мала форму корабля. Мабуть, храмове майно, що вийшло з ужитку, з огляду на обмежені розміри острова, частково приносили як водяну офіру (Рис. 7)³⁰.

На острові знайдено дві бази від статуй з написами. Одна з них – прямокутний постамент, на верхній площині якої збереглися сліди кріплення статуї у вигляді людських стоп та якогось атрибуту. Інша база має прямокутну форму. На її верхній площині було встановлено зображення вершника. На лицьовому боці вирізьблено напис. Обидві скульптури були бронзовими, й датуються IV ст. до н. е.³¹.

IV. Речовий матеріал

Найбільшу кількість знахідок становлять **керамічні вироби**. Практично не знайдено ліпного посуду. Найдавніші зразки розписної кераміки відносяться до східного виробництва. Кілька зразків ідентифікуються зі стилем Камір та Middle Wild Goats. Декілька уламків належать до стилю Власто першої половини VI ст. до н. е. У другій чверті VI ст. до н. е. випускалися кратери, прикрашені „палицевим” орнаментом. Найбільша кількість фрагментів відноситься до стилю Фікелура другої чверті VI ст. до н. е. Зустрілося кілька уламків хіоських кубків кінця VII – першої половини VI ст. до н. е. Значною групою репрезентована кераміка іонійського кола, що розписана смугами. На особливу увагу заслуговує верхня частина кришки посудини, виконана у вигляді шишки. Подібна продукція датується кінцем VI – початком V ст. до н. е. Корінфську кераміку представлено декількома формами: арибалами середини – третьої чверті VI ст. до н. е. та скіфосами другої половини VI ст. до н. е.

Одне із важливих місць займає продукція Аттики. Переважаючими формами були кіліки, скіфоси, чаші. Одним із найбільш ранніх є лекіф, що належить до кола майстра Амазіса, 560–530 років до н. е. Відомі кіліки типу Lip-cup 550–

540 років до н. е., „кассельського типу” 540–530 років до н. е., „дрібнофігурні” кіліки 40–30 років VI ст. до н. е. Знайдено фрагменти кілік майстра Лідоса 520 р. до н. е. та близькі до нього із зображенням апотропеїв у вигляді ока. Заслугує на увагу частина вінця із зображенням Діоніса й граффіті, що датується 530–520 роками до н. е., можливо, майстра Мастоса. Фрагмент ольпи із зображенням вершника та чоловіка, який стоїть, відноситься до останньої чверті VI ст. до н. е. групи Торонто 305. Кілік із сиренами та менадами, можливо, майстра Ексеція, датується 510 р. до н. е. Зустрічаються уламки кратерів, лекан та кіліків початку V ст. до н. е.

Червонофігурний посуд представлено у меншій кількості, але його фрагменти становлять інтерес. Це відноситься до верхньої частини канфара із зображенням Діоніса. Центральний персонаж тримає два канфари – один виконано у чорнофігурній, інший – у червонофігурній техніках. На поверхні посудини фарбою нанесено імена майстрів – Епиктета та Нікосфена (Рис. 4, 10). Стилистичні особливості дають підстави віднести його до 520 р. до н. е. Близьким до нього є фрагмент із зображенням пальмети, який також може належати Епиктету чи Ольгосу. Відзначимо ще уламок із зображенням Панів V ст. до н. е. (Рис. 9, 7)³². Зустрілося кілька фрагментів червонофігурного стилю кінця V – початку IV ст. до н. е.

Чорнолаковий посуд нечисленний. Про його типи можна гадати за фрагментами із граффіті. Одним із винятків є лекіф IV ст. до н. е. До часу від 375 до 325 рр. до н. е. відноситься кілька зразків кераміки, що знаходять аналогії у матеріалах Афіньської агори. До III ст. до н. е. належать два вінця чорнолакових кратерів з написами. Поширеним типом кераміки цього часу є канфари і тарілки виробництва Пергаму із розписом білою фарбою. Від чаші з рельєфом походить наліп у вигляді голови Силена. Його покрито лаком. Відомі фрагменти „мегарських” чаш, частина з яких походить з Делосу (Рис. 5).

Гончарного посуду доримського періоду знайдено небагато, але є цілі екземпляри 520–490 років до н. е. Зустрілися уламки синопських лутеріїв IV–III ст. до н. е., частина мармурового лутерія з написом, мармурова чаша-мортарій.

У значній кількості зустрічається червонолакова кераміка римського періоду. Найбільш ранні зразки відносяться до I ст. до н. е., виробництва Пергаму: чаші зі штапованим орнаментом, тарілі. Посуд I–II ст. репрезентовано чашами і мисками. Особливо цікавими є фрагменти фігурного посуду у вигляді барана, який лежить, і голови коня II ст. н. е. Від кубка циліндричної форми збереглася частина із зображенням ноги. Подібна кераміка датується II–III ст. Зустрілися також фрагменти світильників, скляного посуду I–IV ст. тощо.

Хронологічний діапазон амфор охоплює весь період існування святилища. Типологічно вони включають у себе практично всю продукцію, що відома у містах Причорномор'я, починаючи з кінця VII – початку VI ст. до н. е. Значну частину матеріалу знайдено при підводних дослідженнях на акваторії острова. Знайдено 55 амфорних клейм. Найбільш раннім є фасоське клеймо IV ст. до н. е.; найбільш пізнім – родоське клеймо 200–165 рр. до н. е. Особливу категорію становлять клейма на черепицях. Усі вони належать римським військовим підрозділам.

Предмети озброєння. До числа найбільш цікавих знахідок відноситься бронзова бутероль меча, оформлена у вигляді голови орлиноголового грифона.

Подібні бутеролі датуються VII – першою половиною V ст. до н. е. Вони відомі за знахідками у Скіфії та на Кавказі. Наявність на території Ольвійського полісу майстерень, що спеціалізувалися на виробництві подібної продукції, дає можливість віднести знахідку до продукції ольвійських майстерень (Рис. 6, 1)³³.

До рідкісних речей належить і залізна бойова сокира. Вона відноситься до одного з ранніх варіантів і датується VI–V ст. до н. е.³⁴ Про знахідки бронзових стріл на острові повідомляв М. М. Мурзакевич та чиновники карантину. Усього враховано близько 40 екз. Про їх типи нічого певного сказати не можна. На одному із примітивних малюнків зображено тригранний втальчатий наконечник IV–III ст. до н. е. У повідомленнях з острова XIX ст. є згадки про знахідки свинцевих пращевих снарядів.

Предмети побуту і туалету. Серед таких предметів знайдено: кам'яну зернотерку, цвяхи, намисто, гачки, пряжки, свинцеву гирю вагою 289 гр, що відповідає 1/3 статера евбейсько-аттчної системи, стандарту 105. Відомі бронзові браслети перших століть н. е., фібули. Знайдені кістяні тесера із зображенням голови Медузи Горгони (Рис. 6, 4), накладка від шкатулки з різним орнаментом (Рис. 6, 3), гральні кості (Рис. 6, 2), шашки, за відбитками та в оригіналах відомі геми (Рис. 10-11), терракоти (Фото 3) тощо.

Монети становлять найбільш масову категорію матеріалу. Їх кількість не піддається підрахунку. М. М. Мурзакевич писав про 2000 екз. У рукописних документах він говорив про 3000 монет, із яких після очистки придатними для ідентифікації виявилось близько 1000. Далеко не всі монети були передані до музейної збірки. Список міст і правителів античного світу, чий монети потрапили до святилища, склав М. М. Мурзакевич, обробив та доповнив О. М. Зограф, і в кінцевому варіанті завершила С. А. Булатович. Найбільш давні монети – це кізікін перших десятиліть V ст. до н. е. та афінське срібло того ж століття. Першими десятиліттями V ст. до н. е. датується ольвійський асс із зображенням Афіни. До рубежа V–IV ст. до н. е. відноситься асс із зображенням Горгони та міської емблеми.

Переважна кількість знахідок припадає на IV–III ст. до н. е. Серед міст, монети яких знайдені на Левке: Бруттій, Неаполь, Мессана, Сіракузи, Епір, Сіми, Лакедемон, Афіни, Мегари Істмійські, Делос, Кітнос, Фери, Менде, Лісімахія, Месембрія, Енос, Істрія (у т. ч. надзвичайно рідкісна *карбована* монета із зображенням колеса й написом ІСТРІ), Одес, Томіс, Тіра, Ольвія, Херсонес, Пантікапей (його монети, що зустрілися на Зміїному, випускалися з початку останньої третини IV ст. до н. е. по 80–65 роки до н. е.), Фанагорія, Феодосія, Кій, Абідос, Кізік, Пергам, Гераклея, Прієна, Ефес, Хіос, Кос, Родос, Діонісополь, Патара, Фазеліда. Відомі емісії таких правителів, як-от: Філіпп II; Олександр; Філіпп III; Лісімах – Фракія; Гелій – Мала Скіфія; Левкон II – Боспор; Філітер – Пергам. До I ст. до н. е. відносяться випуски монет Меліти, Сіфноса, Томіса, Тіри, Фанагорії, Діоскуріди, Аміса та Синопи. До списку необхідно додати центри, монети яких хоч і зафіксовані на Зміїному, але конкретне визначення часу їх випуску не встановлюється. Це – Аполлонія, Пілос, Сікіон, Локри Опунтські, Танагра, Іос, Наксос, Тенос, Ітан, Кнос, Сест, Енос, Фасос, Амастрида, Пруса, Адраматій, Олександрія (Мізія та Троада), Парій, Тенетос, Ерес, Гераклея (Іонія), Клазомени, Теос, Еріфрі, Антіохія, Кнід, Патара, Фазеліда, Кесарія, царі Сирії та Єгипту.

У I–III ст. н. е. на острів потрапляли монети з таких центрів, як-от: Фессалоніки, Адріанополь, Анхіал, Аполлонія, Візантій, Месебрія, Перінф, Вімінакій, Діонисополь, Істрія, Каллагіс, Марціанополь, Нікополь, Одес, Томіс, Ольвія, Тіра, Херсонес, Амасія, Гераклея Понтійська, Нікея, Нікомедія, Прусіада, Тій, Абідос, Адраматій, Кізік, Лампсак, Пергам, Куми, Мітилена, Смірна, Ефес, Самос, Хіос, Аполлонія (Карія), Аракса, Пергаму, Тіана, Олександрія (Єгипет). Відомі випуски правителів Фракії Котіса та Реметалка, сарматського царя Інісмея, царів Боспору Савромата I, Савромата II, Савромата III, Інінфімея, Рескупорида V, Савромата IV, Радампсадія, Рескупорида VI, царів Віфінії – Прусія I та Прусія II³⁵.

Монети Римської імперії. Налічується 163 монети від 27 р. до н. е. до 423 р. н. е. За періодами правління імператорів вони розподіляються таким чином. До періоду династії Юліїв-Клавдіїв (Август, Тіберій, Калігула, Клавдій, Нерон) належать 16 екземплярів монет. Період правління династії Флавіїв (Веспасіан, Тіт, Доміціан) репрезентований 15 монетами. До часів династії Антонінів (Нерва, Траян, Плотін, Марціан, Адріан, Антонін Пій, Фаустіна Старша, Марк Аврелій, Фаустіна Молодша, Луцілла, Коммод) – 52 монети. Від часів династії Северів (Септимій Север, Юлія Домна, Каракала, Плавтіла, Гета, Макрін, Діадуменіан, Елагабал, Олександр Север) дійшло 44 монети. З часів правління імператорів Максиміана, Гордіана, Філіппа Араба, Валеріана, Галлієна дійшло 18 екземплярів монет. Пізньоримську епоху представлено емісіями таких імператорів: Клавдія II, Авреліана, Флоріана, Проба, Кара, Діоклетіана, Констанція II, Константина, Кріспа, Прокопія, Феодосія, Аркадія, Непотіана, Євгенія, Гонорія – 18 екземплярів³⁵.

Якорі. На акваторії Зміїного з морського дна піднято 9 кам'яних, 35 свинцевих штоків, 6 свинцевих кріплень для лап якорів (Рис. 6, 7–10; 8). Два із кам'яних штоків збереглися частково, а ще один екземпляр дає уявлення про тип, який датується VI–V ст. до н. е.³⁶ Кам'яні штоки другого типу з ледь загнутими догори рогами відносяться до V ст. до н. е.³⁷ До найдавніших якорів зі свинцевим штком відносяться декілька екземплярів. Вони мають багато спільного з прямокутними кам'яними штками. Останні також прямокутної форми, у розрізі мають форму трапеції, датуються VII–V ст. до н. е, але продовжують існувати і в V ст. до н. е.³⁸ Близькі за формою штоки, але з виїмкою у центральній частині, репрезентовані трьома типами. Перший, найбільш архаїчний – VI–V ст. до н. е., мав невеликі розміри³⁹. Ще один тип відрізняється від попереднього більшими розмірами. Він складається немовби із двох штоків попереднього типу, з'єднаних між собою тонкою перетинкою. Подібні штоки є у збірці м. Созополя в Болгарії. Вони датуються VI–V ст. до н. е.⁴⁰ Ще один тип свинцевих якорних штоків репрезентовано п'ятьма екземплярами. Вони поєднуються за однією загальною рисою – усі вони мають отвір у центральній частині, але відрізняються один від одного деталями. Один із варіантів має дугоподібну форму. Інші більш прямі, хоча за розмірами вони близькі. Якорі з подібними штками були розповсюджені у Східному Середземномор'ї та Західному Причорномор'ї, де побутували у V–IV ст. до н. е.⁴¹ Інші штоки подібного типу додатково мають поперечний валик, розташований поблизу центрального отвору. За одними даними штоки з поперековим упором набули розповсюдження у V–II ст. до н. е.⁴², в інших публікаціях подібні якорі відносяться до III ст. до н. е. –

IV ст. н. е. Найбільш розповсюдженими із штоків є свинцеві вироби, центральну частину яких виконано у вигляді прямокутного отвору, від якого в обидва боки розбігаються прямокутні у розрізі роги. У деяких із них роги розташовуються під кутом щодо центру, інші мали роги, розташовані горизонтально. Подібний тип якорів існував від III ст. до н. е. до IV ст. н. е. Найближчі до левкейських штоки відносяться до III – початку I ст. до н. е.⁴³. Є також зразки зі свинцевим стрижнем, що проходить усередині штока. Подібні якорі використовувались у II ст. до н. е. – I ст., але побутували й пізніше⁴⁴. Унікальним, навіть з точки зору світової античної корабельної археології, є свинцевий конусоподібний лот для вимірювання глибин, знайдений у Північній бухті (Рис. 6, 6; 8, 3).

V. Культ Ахілла та археологічні реалії острова Зміїного

Співставлення писемних джерел з археологічними матеріалами дало можливість встановити давність культу Ахілла. На глиняних табличках із Кносу, Мікен та Пілоса зафіксовані імена грецьких героїв, у тому числі й Ахілла. Це дало привід говорити про мікенську основу гомерівського епосу й культу героїв⁴⁵. У середині II – на початку I тис. до н. е. існував культ „пра-Ахілла”, який пізніше було прив’язано до конкретної історичної події – облоги та взяття Трої. У цих текстах давній Ахілл діє як бог мертвих, природи, води, світла, син змії тощо⁴⁶.

З приводу походження культу Ахілла у Північному Причорномор’ї є дві точки зору. Одна група вчених вважає, що він виник на місцевій основі. М. І. Ростовцев вважав, що на Левке міг існувати культ володаря Білого острова фракійського походження. Близьку до цієї концепцію запропонувала Н. В. П’ятишева. Гіпотезу про зв’язок Ахілла зі скіфською міфологією обстоював М. Ф. Болтенко, який спирався на коментарі Євстафія до „Землеопису” Діонісія Перієгета. Євстафій наводить традиційний переказ про походження назви Ахіллового Біга, а потім додає іншу версію: „Інші ж говорять, що це – інший Ахілл, скіфський цар цих земель, який закохався у відіслану туди Іфігенію й зупинявся тут під час її переслідування... Ті, котрі говорять, посилаються на слова Алкея: „Ахілле, ти, який володарює над скіфською землею!”. Дослідник також вбачав у божестві, яке побувало у Гілеї й вступило у шлюб зі змієною богинею, скіфського Ахілла. Поширення культу Ахілла в античних містах на північних берегах Понту він пояснював близькістю культів еллінського героя з місцевим божеством – Тагімасадом – скіфським Посейдоном⁴⁷.

Подібні погляди відображені й Левом Діаконом, який, аналізуючи перипл Арріана, зауважив: „Арріан говорить у своїх морських мандрах, що син Пелея Ахілл був родом скіф із невеликого містечка Мірмекія, розташованого поблизу озера Меотіди, який після того, як був вигнаний скіфами за нестриманість, жорстокість та зверхність духу, оселився у Фессалії. Яскравим доказом цьому є крій плаща з його пряжкою, звичка битися пішим, світлорусе волосся, блакитні очі, безумна відвага, неврівноваженість та жорстокість, за що його осуджував Агамемнон...” (Leo. Diak. IX, 6).

Окремі елементи концепції М. Ф. Болтенка підтримав В. В. Лапін. Спираючись на знахідки керамічних вотивів VI ст. до н. е. на Бейкушському поселенні, він дійшов наступного висновку: „З огляду на знахідки остраконів, не Геракл, а

саме Ахілл є героєм цієї легенди (на вотивах представлено сцену переслідування змії Гераклом). Ті ж остракони дають можливість вважати, що Геродот з великими викривленнями та недостатньою повнотою переказав у легенді зміст культу Ахілла, притаманого архаїчним грекам Побужжя⁷⁴⁸.

Більшість дослідників культу Ахілла не мають сумнівів у його еллінському походженні. З приводу ж повідомлення Алкея, вважають, що під „скіфською землею” поет мав на увазі землі Ольвійського полісу⁴⁹. Міфи про Ахілла користувалися широкою популярністю у ольвіополітів. Діон Хрисостом (XXXVI) зауважував, що всі мешканці Ольвії поважають Гомера й знають на пам'ять „Іліаду”. При розкопках міста знаходять граффіті з виписками із кіклічних поем⁵⁰. У Філострата (XIX, 16) є повідомлення про пісню, яку склав сам Ахілл. Піндар (Nem. IV, 49) називав його володарем „світлосяючого острова на Понті Евксінському”. Ця ж епіклеза зустрічається і в IOSPE I², № 326, 672. У назві відбивалася віра у потойбічне життя на острові блаженних, відома за „Одисеєю” (IV, 561–569). У „Роботах та днях” Гесіода (вірш 170–171) так описується життя героїв: „Серцем ні дум, ні турбот не знаючи, вони безтурботно поблизу океанських глибин острови населяють Блаженних”. Для греків таким „океаном” на півночі було Чорне море, сама назва якого ΕΥΞΕΝΟΣ мала відношення до підземного царства, й означала море, що „гостинно зустрічає померлих”⁵¹.

Пізніше „острів блаженних” ототожнювали з Левке. Пліній Старший відзначає: „Перед гирлом Борисфена лежить згаданий острів Ахілла, його також називають Білим чи островом Блаженних” (IV, 93). У другій половині IV ст. н. е. Руфій Фест Авієн зауважував: „Бо, говорять, там вічно проживають після смерті цнотливі душі... Такою є нагорода благочестивим, так Юпітер вийняв із морю пекла, так лицарство не пізнає Ереба” (720–733). Відголоски подібних уявлень знаходимо у Євстафія (§ 541): „Там за переказами рухаються по пустельним долинам душі Ахілла та інших героїв, так що цей Білий острів має назву острова героїв, на кшталт того, як острова, що оспівуються поетами... мають назву островів блаженних...”

Зв'язок Ахілла із хтонічним світом простежується у генеалогії. Матір'ю героя була Фетіда – богиня моря й дочка Нерея. Про зв'язок Ахілла зі світом морських глибин свідчить Філострат (XIX, 16): „Тут вперше побачили і обійняли один одного Ахілл та Єлена, й тут відсвяткували їхнє весілля сам Посейдон з Амфітрітою, усі nereїди та боги, покровителі рік, що впадають до Меотіди та в Понт”. Те, що Ахілл – дитина Фетіди, підтверджує й напис з Березані⁵². На гемах зі Зміїного є підбірка зображень морських тварин і риб. Про зв'язок Ахілла з водою, свідчать її часті зображення у вигляді хвилястих ліній на бейкушських вотивах⁵³.

Однією з характерних рис хтонічного образу Ахілла є його зв'язок зі зміями. Ці якості він також запозичив у своїх батьків. Так, у змію перетворювалася Фетіда. Є вагомими засади говорити про можливий зв'язок імені Ахілла та Ахелоя як архаїчного символу змії⁵⁴. Про тісний зв'язок культу Ахілла на Білому острові зі зміями, опосередковано свідчать майже всі більш пізні назви цього острова. Н.В. П'ятишева вважала, що у місцевого населення існували міфи, в яких герой діяв в образі якогось велетенського змія, і що на острові було його житло. Зображення змія у наосі відоме на перстні, знайденому на Левке (Рис. 8, б). Аналогічну прикрасу знайдено і у Тірі, що підтверджує зв'язок цих центрів.

Поряд з Тірою функціонувала башта Неоптолема (Strabo VII, 3, 16) – маяк, названий на честь сина Ахілла. У Тірі знайдені граффіті з присвяченням Ахіллу та культова посудина з ретроградним написом **ΑΧΙΛΛΕΩ**, тобто власність Ахілла⁵⁵.

Зв'язок із хтонічним світом простежується й за батьківською лінією Ахілла. На прохання його батька Еака Зевс заселив острів Егіну, перетворивши людей у мурашок, утворивши плем'я мірмідонян. Їх зверхником був „мурашковий” Ахілл⁵⁶. Саме у цьому контексті потрібно розглядати знахідку на Зміїному геми із зображенням мурашки (Рис. 10, 3). У підбірці гем та фібул, що походять з Левке, зустрілися зображення зайця (Рис. 10, 2). Тварина пов'язувалася з ідеєю плодючості та символікою пір року. Їй же приписувалося магічне значення у царині любовних чар. У зооморфному коді заєць відповідав водній стихії, був утіленням нижнього світу⁵⁷.

Хтонічну суть культу Ахілла на Левке підкреслюють терракоти із зображенням „храмового хлопчика” (Фото 3), який був пов'язаний з культом кабірів⁵⁸. Про це ж свідчить і статуетка півня. Птах був атрибутом Мена-Аттиса, якому також присвячувалася соснова шишка⁵⁹. Шишка згадується як посвячення Ахіллу у напису із Кінбурнської коси (IOSPE P², № 327). Керамічну шишку знайдено і на Зміїному. Не тільки шишки, а й хвойні дерева взагалі, присвячувалися хтонічним богам. У цьому зв'язку не випадковою є наявність у гирлі Дунаю острова Певке – „Соснового”. Певке, який локалізують на місці гряди Серету-ріле, як і вся дельта Дунаю, перебував у безпосередньому зв'язку з культом Ахілла та божествами його кола⁶⁰. Разом з Білим островом, вони входили до складу великої **сакральної ландшафтної зони**⁶¹ типу Придніпровської Гілеї, разом з Кінбурном та Тендрою, зі святилищем Ахілла на Ахілловому Бігу⁶².

З точки зору ролі та місця Левке у місцевій міфологічній традиції, на цікаві висновки наводить уже згадувана бутероль меча. Грифон був одним із атрибутів Аполлона Гіперборейського, культ якого в архаїчний час займав важливе місце у пантеоні борисфенітів та мешканців Істрії⁶³. Оскільки острів Ахілла вважався островом блаженних, то не виключено, що він був одним із місць „перебування” гіперборейців. За Страбоном (XI, 6, 2), давні греки називали гіперборейцями всіх, хто проживав вище Понта Евксінського. Гіперборейським було й населення, яке проживало на берегах Істру (Pind. O. III, 10-35).

Одне з русел Дунаю мало назву „Священного”. Антична традиція цю назву пояснювала сусідством зі „священною Левкою” (Apoll. Rhod. IV, 309–325; Ps.-Scymn. 785–789; Strabo. VII, 3, 8–15; Plin. IV, 79; Arr. I, 2–3). На нашу думку, Нижнє Подунав'я було тісно пов'язане з циклом міфів про гіперборейські подарунки, причорноморська серія яких виникла не пізніше VII–VI ст. до н. е.⁶⁴. Як відомо, ріки та сухоподільні дороги, по яким у давнину велася торгівля, називалися божими, священними дорогами. Про зв'язок храму Ахілла на Білому острові з Делосом, свідчать граффіті⁶⁵. Чи не було Священне русло Істра частиною „найбільш довгого священного шляху в Давній Греції”?⁶⁶.

Міфологічна традиція Левке пов'язувалася із сакральним значенням птахів. У Арріана (§ 32) читаємо: „Ці птахи чистять храм Ахілла, кожного дня вранці летять вони до моря, потім, змочивши крила, швидко летять до храму й окроплюють його, а коли цього буде достатньо, вони підмітають крилами долівку храму”. Філострат (XIX, 16) додає до їх обов'язків ще й догляд за гаєм. Особ-

ливе значення мали білі птахи. У носіїв традиційних культур кольори мали етичну, естетичну та релігійну цінність. Білий колір у давніх греків сприймався як вселенська субстанція. Він утілював у собі щастя та благополуччя, лицарство, чесність, добро та високий соціальний стан. Цей колір був символом цнотливих душ померлих. Білі птахи на острові Ахілла сприймалися віруючими як душі померлих, котрі стали служниками храму свого патрона⁶⁷.

На Зміїному знайдено геми із зображенням журавля (Рис. 9, 5). Подібні артефакти свідчать про зв'язок культу Ахілла на Левке з циклом міфів про *герантомахію* – боротьбу пігмеїв із журавлями. У подібних оповідках відбилися уявлення про боротьбу живих з душами покійників, котрі прийняли вигляд журавлів. Багато античних авторів (Еліан, Афіней, Пліній Старший, Антонін Лібер та інші) локалізували пігмеїв у Фракії та Скіфії⁶⁸. Білий острів, який знаходився на шляху сезонних міграцій журавлів, про що свідчать один із коментаторів Піндара (Нем. IV, 79), Євстафій (§ 541), Лікофон у „Олександрії” (§ 188) та інші, не міг опинитися поза циклом міфів про причорноморських пігмеїв – вихідців із потойбічного світу.

У зв'язку із хтонічними уявленнями знаходяться й повідомлення античних авторів про те, що Ахілл правив на Білому острові з *паредрую*. Це асоціювалося з уявленнями про природу, що вмирає, а потім оживає⁶⁹. Серед дружин Ахілла були Єлена, Медея, Іфігенія, Поліксена, Діомеда, Пентеселія... На Зміїному знайдені геми із зображенням символів весільного обряду. Це артефакти із зображенням рукостискання, маку, колоса, рогу достатку тощо. Подібні геми вважалися весільними дарами. У цьому ж зв'язку потрібно згадати й левкейську гему із зображенням Ерота – символу шлюбних, любовних зв'язків „по той бік буття”. У давньогрецьких народних віруваннях Ерот вважався божком, який був безпосередньо зв'язаний із потойбічним світом.

Докладно зв'язок Ахілла та **Єлени** описано у Філострата (XIX, 16): „На ньому (острові. – *Авт.*) є зображення Ахілла та Єлени, поєднаних Мойрами”, „Ахілл та Єлена вперше покохали один одного...” „Ахілл та Єлена... займаються співами, оспівуючи взаємне кохання...” Єлена була мінойською богинею рослинного світу, тісно пов'язаного зі світом мертвих. У ній вбачають доеллінське божество, найдавнішу паредру бога мертвих пра-Ахілла⁷⁰. Згідно з традицією, Ахілл ще юнаком розглядався як один із наречених Єлени (Ges. fr. 204, 7–10).

У Аполлодора в „Міфологічній бібліотеці” (V, 5) читаємо: „Говорять, що Ахілл після смерті, знаходячись на островах блаженних, одружився з **Медесею**”. У схолиях до „Аргонавтики” Аполлона Родоського (IV, 809) Івіка, який жив у VI ст. до н.е., названо першим поетом, який змалював шлюб Ахілла та Медеї. Вважається, що супутницею Ахілла Медея стала лише в античну епоху. Про це говорять її грецьке ім'я, а також те, що основна кількість переказів про Медею пов'язується з Причорномор'ям⁷¹.

Традиція пов'язує ім'я Ахілла також з **Поліксеною**, яку принесли герою в офіру. Її ще за життя Ахілл бажав узяти за дружину. Про це є згадка у Арктина Мілетського у „Руйнуванні Іліона”, Евріпіда у „Гекубі” (40 й далі, 195 далі), „Троаді” (260 далі) та Сенеки „Троада” (203, 370). Поліксена була дочкою Приіма, яку офірували на могилі Ахілла. Ім'я „поліксена” знаходить етимологічні паралелі в одному із епітетів Аїда – „поліксен” – „багатогостинний”, той, хто приймає померлих у своє царство. Флострат (XIX, 18, 19) розповів історію, за

якою одному купцеві, який часто бував на Левке, у сні з'явився Ахілл і наказав відправитися до Іліону та привезти звідтіля троянську дівчину, рідню Гектора. Купець виконав цей наказ: „І не встигли вони відплисти й стадія від острова, як до них донісся крик дівчини, яку Ахілл розривав на частини”.

Більш численними є свідоцтва про **Іфігенію**. Це хтонічна богиня, богиня померлих. Спершу її називали Іфіанасою – „тією, яка володарює за допомогою сили”. Пізніше стали називати Іфігенію з іпостассю „богині, яка допомагає при родах”⁷². Про те, що греки вбачали у Іфігенії божество, свідчать Геродот (IV, 103) та Павсаній (II, 35, 1). Значну роль у формуванні міфа про Іфігенію відіграли „Кіпрії” – одна із поем Троянського циклу, створена у VII–VI ст. до н. е. Прикінцеве його формування припадає на кінець V ст. до н. е., й знайшло відображення у трагедіях Евріпіда „Іфігенія в Авліді” та „Іфігенія в Тавриді”. У них героїня залишається суто земною істотою. За Нікандром (Metamorph., IV, 58) Артеміда перенесла Іфігенію на Понт, до Тоанта, сина Борисфена, а потім відправила до Ахілла на Білий острів. У Лікофрона в „Олександрії” (186–201) повідомлялося, що Ахілл переслідував Іфігенію у Скіфії, по Ахілловому дромосі, а потім оселився на острові. Антонін Ліберал (Metamorph., 27) писав, що Артеміда власноруч, „коли прийшов час, відпустила Іфігенію зі свого оточення, зробила її богинею й дала ім'я Орхілоя, віддавши Ахіллу”. Павсаній (II, 35, 1) повідомляв, що в Арголіді існувало святилище Артеміди з епиклезою Іфігенії. Амміан Марцеллін (XXII, 8, 34) стверджував, що Орсілоха – це назва Артеміди у країні таврів.

Алегорична композиція, що підсумовує всі ці повідомлення, викарбувана на гемі римського часу із зображенням лані, триніжника, двох рогів достатку та рукостискання⁷³. У даному випадку маємо справу з причорноморською версією міфу: офірування дівчини, перетворення її на лань на вівтарі, перенесення на Понт, укладання шлюбу з Ахіллом та їхнє вічне щасливе життя на Білому острові. Не виключено, що з культом Іфігенії потрібно пов'язувати й повідомлення Арріана (§ 32–34) про те, що моряки приносили у подарунок Ахіллу кіз.

Іфігенія була тісно пов'язана з Гекатою. Згадка про це є в одному із фрагментів утраченого тексту Гесіода (Paus. 1, 43, 1), який писав, що Іфігенія волею Артеміди не загинула, а перетворилася у Гекату. Про це говорить й Стесіхор в „Орестейі”. У цьому творі Іфігенія нагороджується вічним життям у вигляді Гекати⁷⁴.

З культом Артеміди потрібно пов'язувати левкейський міф про **амазонок**. Войовничі жінки пов'язувалися з поховальною символікою. Вони вважалися служительками Артеміди – господарки нижнього світу⁷⁵. К. Шефольд з цього приводу писав: „Як слуги божества переслідують грецьких жінок, так грецькі чоловіки на вазових малюнках ведуть боротьбу проти амазонок, служительок Артеміди, які несуть смерть”⁷⁶. Міфи про войовничих жінок мають давнє коріння. Головними грецькими героями, які воювали проти амазонок, були Ахілл, Геракл та Тесей. У поемі Арктіна Мілетського „Ефіопіда” розповідається про те, що цариця амазонок Пентеселія загинула під Троєю саме від руки Ахілла⁷⁷.

У Філострата (XIX, 20) є опис перебування войовничих жінок на Левке. Моряки, захоплені у полон амазонками, згадали про багатства храму Ахілла. Ті вирішили пограбувати святилище, але були розбиті вщент героєм. У міфі простежується кілька шарів. Одним із архаїзуючих моментів слід вважати роз-

ташування амазонок у Малій Азії, тобто до їхнього „переселення” на береги Меотіди. Стилїстика викладу й близькість деяких деталей до легенди про савроматів (Herod. IV, 110–116), як і невміння жінок керувати кораблями, інтимний зв’язок з іноземцями тощо, дають можливість віднести твір до фольклорного жанру, й датувати початок формування міфу VII–VI ст. до н.е.⁷⁸. Однак особливою популярністю переказ користувався в елліністичний час. У цей період він був відомий далеко за межами Причорномор’я, про що свідчить його виклад Філостратом, й поява сцен із цього циклу на „мегарських” чашах⁷⁹.

Не менш симптоматичним є й зв’язок Ахілла та Медузи Горгони, що підтверджується знахідкою на Зміїному тесери із зображенням голови потвори. Популярність Горгоні приносили її апотропеїчні функції (Apolloclod. II, 7, 3; Paus. II, 20, 5; VIII, 47, 4). Елліни вважали цей тип зображень найбільш дієвим із апотропеїв, прикрашали горгонеями перстні, сережки, вінки, бойові панцирі тощо⁸⁰. Саме у такій ролі вона діє на панцирі Ахілла, зображеного на одній із грецьких ваз⁸¹.

Ахілл вшановувався на Левке і як **герой**. Про це свідчить епітафія „Пеплос” (5), що приписується Арістотелю: „Над Ахіллом, якому поклоняються на Білому острові, сина богині Фетиди, Пелеєве сім’я Ахілла, острів цей Понту Святий у череві своєму береже”. Арріан (§ 34): „Я вважаю Ахілла героєм, віддаючи перевагу перед іншими, ґрунтуючись на шляхетності його походження, красі, душевній силі, відході від тутешнього світу у молоді роки, поезії Гомера, що прославляє його, і постійності в коханні та дружбі, що досягла того, що він вирішив навіть померти після смерті свого улюбленця”.

На Білому острові „поселилися” й друзі Ахілла по Троянській війні „Аянт Оїлід та Аянт Теламонід, Патрокл та Антілох” (Paus. III, 19, 11). Кесарій (IV ст.) у „Діалозі”, (Відповідь 112, XXXIII, 939) зауважував: „Мешканці острова Білого вважали Ахілла богом...”. Аполлодор (Epitome, V, 5) додавав: „Смерть Ахілла спантеличила усе військо. Поховали його на Білому острові разом з Патроком, змішавши їхні кістки”. Арріан (§ 32): „... Всі, хто хотів догодити Ахіллу разом з ним поклоняються й Патроклу”.

„Перенесення” праху Ахілла на Левке мало чітку ідеологічну спрямованість, зумовлену необхідністю мати покровителя території, на яку претендувала Ольвія. Як бог і як герой Ахілл був охоронцем Ольвійського поліса⁸². Знахідка бронзового кільця з написом **ΟΛΒΙΟ**⁸³ може розглядатися не тільки як етнікон, а й як один із епітетів Зевса. Однією із функцій Зевса Олімпійського був захист кордонів та межових стовпів поліса⁸⁴. Знаходження перстня на Зміїному було викликано близькістю функцій Ахілла та Зевса як охоронців кордонів Ольвійського поліса. До того ж, по лінії батька Ахілл був правнуком глави Олімпу.

Однією з рис культу героїв було заснування **агонів**. З початком поклоніння Ахіллу вони проводилися на Тендрі та Березані⁸⁵. Ольвійські агони „заснував” сам Ахілл, святкуючи перемогу у Троянській війні (Pomp. Mela. Chron., II, 52). З декрета на честь Нікерата відомо, що кінні змагання на Ахілловому Дромосі були засновані за порадою Піфії (IOSPE, I². № 34). Не виключено, що подібні перегони проводилися й на Левке. Відгомін їх можна вбачати у повідомленні Філострата (XIX, 16): „Ті, хто пристав до острова, стверджують, що чули і кінський топіт, і звук зброї, який підіймають на війні”. Максим Тірський (XV, 7) стверджував, що ті, хто побували на острові, бачили там Ахілла – „юнака з

білим волоссям, який стрибає в обладунку, а обладунок, говорять вони, золотий”.

Симптоматичною у цьому зв'язку є знахідка на Білому острові бойової залізної сокири архаїчного часу⁸⁶. В індоєвропейських міфоритуальних системах зброя є атрибутом богів та героїв. Сокира також вважалася сакральною зброєю⁸⁷. „Залізо”, тобто сокири, фігурують як подарунки переможцям на поховальних іграх на честь Патрокла (Ном. II., XXIII, 850–855).

Подарунками Ахіллу були бронзові бойові наконечники стріл та свинцеве пращеве каміння. М. М. Мурзакевич зауважував, що подібні артефакти зосереджувалися на культовій площадці в низинній частині острова. З огляду на те, що на храм неодноразово нападали пірати, частина подібних знахідок на острові могла використовуватися і за непосредним призначенням. Однак достеменним свідомством перебування на острові скіфів, як це вважала Н. В. П'ятишева⁸⁸, вони бути не можуть. Елліни на північних берегах Понту використовували ті ж типи стріл, що і варвари. Наконечники стріл та їх імітації у давніх греків досить часто використовувалися як апотропеї⁸⁹. Міфологема стріли співвідносилася з ідеєю світової вісі та культом померлих. В архаїчній свідомості стріла асоціювалася також зі змією та фалосом. Поранення стрілою розглядалося і як укус змії, і як еротична дія. Важливе значення мала і ритуальна стрільба з лука. Змагання з цього виду спорту засвідчені в Ольвії (IOSPE, I². № 460)⁹⁰.

Ахілл на Левке виконував і **астральні функції**. Про це може свідчити порівняння його з Діоскурами (Агг. PPE., § 34). Не випадковими у цьому плані є й знахідки на Зміїному гем із зображенням Геліоса, знаків Зодіака – Лева, Краба (Рака) та Козерога (Рис. 9, 4, 7–9).

Ще однією функцією Ахілла на Білому острові було **лікування людей**. У Павсанія (III, 19) та Конона (XVIII, 18) є сюжет, в якому йдеться про воїна (Леоніма чи Автокла), що під час війни між Кротомом та Локрами в Італії був поранений у груди. Він відправився у Дельфи. Отримавши пораду від Дельфійського оракула, воїн вирушив на Левку, де івилікувався. Виходячи із того, що Ахілл „з'являвся уві сні” (Агг. PPE., § 34), тут скоріш за все використовувався метод інкубації⁹¹.

На острові функціонував **оракул**. Про це в першу чергу свідчать повідомлення античних авторів: „у храмі є оракул” (Агг. PPE., § 33). Арріан конкретизував і характер дій, що тут відбувалися. Як офіру використовували кіз. Частину тварин відпускали живими на честь бога, інших офірували, запитуючи в оракула, чи достатньою є жертва. Якщо відповідь була негативною, додавали ще срібла.

Ще один аспект, пов'язаний з існуванням оракула, можна углядіти у знахідках на Зміїному кістяних шашок та гральних кісток з маркуванням від 1 до 6⁹². Появу гри у кості традиція пов'язує з часами Троянської війни (Paus. II, 20, 3; X, 31, 1). В античному вазопису популярним був сюжет гри Ахілла та Аякса у кості. Шашки та гральні кісті широко використовувалися для ворожінь і передбачень долі⁹³.

Ахілл був покровителем моря та моряків. Арріан (PPE, § 33) писав: „... Існують такі розповіді: із числа тих, хто буває на острові, деякі з тих, хто приїжджає сюди спеціально, привозять з собою офірних тварин... інші пристають через бурю... Ахілл, як розповідають, з'являється уві сні після того, як вони приста-

нуть до острова, а іншим ще під час плавання, коли вони опиняться недалеко від нього, й вказує, де краще пристати до острова, і де стати на якір”. Філострат (XIX) доповнював: „Якщо хто пристане до північного чи південного боку острова й почне здійматися вітер, небезпечний для стоянки, то Ахілл повідомляє про це біля корми й пропонує заховатися від вітру, змінивши місце стоянки”.

Місцерозташування Зміїного визначило важливість **морських функцій** героя. Висновок підтверджують монети та значна підбірка якорів. Є й свідоцтва підношень Ахіллу як покровителю моря, мореплавства та спасителя від катастроф. Одне з них – граффіто з двома написами: „Главк, остерігайся впливати”, за іншим читанням „Главк потурбуйся, як тобі заплисти”, чи „Прохаю я Главк, вплисти”. Інший напис перекладається наступним чином: „Главк, син Посідея присвятив Ахіллу, який володарює на Левке”. Ще одне граффіто можна трактувати як епіклезу: „той, хто сприяє у плаванні”. Інший напис звучить наступним чином: „той, хто прихильно спливає, хай попередить усяку біду”⁹⁴.

Під покровительством Ахілла були й **маяки**. Повідомлення Страбона (VII, 3, 16) про „башту Неоптолема” у низинах Дністра не є випадковим. Неоптолем був сином, помічником та супутником Ахілла. Неоптолема поважали там, де поклонялися Ахіллу. Його головними функціями були протекція маякам та військово-морській справі⁹⁵. Не випадково, що башту в античного автора визначено як **ΠΥΡΣΟΣ**. Це слово у давньогрецькій мові використовувалося для визначення укріплених маяків типу Олександрійського та Фароського⁹⁶. Мабуть, саме такі башти-маяки розташовувалися на Левке, Ахілловому Бігу, в Ольвії та інших важливих у навігаційному відношенні місцях. Нещодавно залишки башти розкопано на античному поселенні Затока-1, при вході до Дністровського лиману. Дослідники дійшли висновку, що це і є башта Неоптолема. Подібні споруди виконували подвійну функцію: були маяками й схованками одночасно⁹⁷.

Особливу загрозу для мореплавства на Понті складали пірати⁹⁸. Тому однією з найбільш важливих функцій Ахілла на Чорному морі була боротьба проти морських грабіжників. Про цю функцію володаря Білого острова свідчать як традиція, так і епіграфічні документи (Phyll. Neg., XIX, 20; IOSPE I², № 325).

Інші граффіти, знайдені на острові, мають одну або кілька букв імені героя, чи назви острова – Λ, Α, зображення трикутників, прямокутників, кіл, стилізованих змій, птахів тощо. Особливо потрібно зупинитися на фрагментах каліптерів V ст. до н.е. На багатьох із них є знаки та надпили, зроблені після того, як вони вийшли з ужитку. Подібні вотиви зустрічаються в Ольвії. А. С. Русяєва вважає, що вони імітували дах, й підносилися у подарунок божеству перед побудовою храму, або ж під час святкування на честь його закінчення. Не виключено, що подібна форма підношень була викликана загибеллю храму⁹⁹.

Іншою поширеною формою присвячень на Левке є дієслово „присвячую” – **ΑΝΕΘΕΚΕΝ**. На деяких написах присутні імена дедикантів – Гормофая, Герагора. Інколи мова йде й про етнікон тих, хто робив присвячення – якогось хіосця; мешканця Делоса; теофорного імені, утвореного від імені Аполлона тощо (Рис. 8, 1-5). Одне з граффіти перекладається як „священний посуд, що належить Ахіллу”. Близькими до нього є й інші фрагменти з формулою **ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ** – „посуд, принесений у подарунок”. Знахідка у Тірі посудини з клеймом та зображенням голови Ахілла, свідчить, що у деяких містах Понту виготовлявся спеціальний посуд, який призначався для офірування божеству.

Посуд та його символи були однією із головних категорій артефактів, що завозилися до храму. В індоєвропейській традиції посуд був символом жрецького стану, багатства та процвітання¹⁰⁰.

У святилище також офірувалися й статуї із зображенням Ахілла. Постамент однієї із них з написом, замовлений ольвіюполітом, дійшов до наших днів:

**...ΜΟΣΤΡΑΤΟ ΑΧΙΛΛΕΙ
...ΜΕΛΟΝΤΙ ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΙ**

„такий-то син (Ді, Ти)мострата, олівіюполіт, присвятив Ахіллу, володарю Левке” (IOSPE I², № 325).

VI. Головні етапи історії

Історію виникнення й функціонування храму на Левке у писемній традиції відображено фрагментарно. Відомі лише окремі епізоди, котрі у сукупності з археологічним матеріалом дають можливість накреслити лише канву історичного розвитку святилища.

Головним контингентом, який бував на Білому острові у доримський час, були іонійці. В їхньому середовищі зародилися перші уявлення про можливість ототожнення острова з житлом Ахілла. Такий висновок випливає, по-перше, з аналізу ранньої кераміки, серед якої домінують типи Камір й Middle Wild Goat¹⁰¹ іонійського походження¹⁰². По-друге, з іменем Ахілла та топонімом „левке” пов'язуються кілька географічних назв в околицях Мілета¹⁰³, про що свідчить Алкей (Фр. 48 В). Формула звернення, де героя названо „володарем”, перегукується з пізнішими написами (граффіті Главка), вказує на давню традицію його шанування у Північному Причорномор'ї¹⁰⁴.

Певна інформація про те, що саме у цей час ідея поклоніння Ахіллу отримує втілення, є у Павсанія (III, 19, II) та Конона (XVIII, 18). У зв'язку з Білим островом вони згадують поета Стесіхора з Гімери, який жив в останній третині VII – першій половині VI ст. до н. е. У своїх віршах він згадував про перших людей, які побували на священному острові. Павсаній писав про Леоніма із Кротона, а Конон – про кротонця на ймення Автолеонт. Однак сюжет в обох авторів є ідентичним. Йдеться про їх перебування на острові під час війни між Кротоном та Локрами, яка відбувалася десь у середині VI ст. до н. е., або навіть близько 600 р. до н. е. Обидва воїни тоді отримали „наказ” від Єлени передати для Стесіхора доручення, щоб той склав на її честь палінодію, якщо турбується про свій зір. Поет склав гімни на честь дружини Ахілла, й знову отримав можливість бачити, оскільки до цього він був нею осліплений через непослух¹⁰⁵.

Зміцнення віри у те, що острів Левке на Понті і є житлом героя Троянської війни, сприяло офіційному заснуванню його культу. Воно виявлялося у будівництві героонів та храмів, приурочених до конкретних місць. Подібними діями легалізувалося політичне та ідеологічне право держави на конкретну територію¹⁰⁶.

За археологічними даними в історії святилища було щонайменше два храми. Перший споруджено десь у третій чверті VI ст. до н. е. за стандартами храму Аполлона Ієтроса, що на Західному теменосі Ольвії, можливо, з вівтарем. Його засновником був Ольвійський поліс. Аналіз кераміки свідчить, що кінець VI – початок V ст. до н. е. був часом розквіту храму. Водночас, нумізма-

тичного матеріалу цього періоду надзвичайно мало, а ольвійські монети становлять лише 1,5 % від усієї кількості знахідок. Це дало привід П. Й. Каришківському засумніватися в ефективності контролю Ольвії над храмом у першій половині V ст. до н. е.¹⁰⁷. На нашу думку, подібний феномен потрібно пояснювати іншими обставинами. У цей час традиція приношення грошей у храми тільки зароджувалася. Такий звичай набув поширення дещо пізніше.

У V ст. до н. е. популярність храму була настільки широкою, що Левке фігурує у творах Піндара (*Nem.*, IV, 48–50) та Еврипіда (*Andr.*, 1260–1262). Вивчення монетних знахідок показує, що пік їх надходжень припадає на IV–III ст. до н. е. Серед міст, монети яких зустрічаються на острові, переважають причорноморські поліси, а Ольвію репрезентують близько 20% усього зібрання¹⁰⁸.

В останній чверті IV ст. до н. е. храм розібрали, і поряд збудували інший, на більш міцному фундаменті. На думку А. С. Русяєвої, перебудову було зроблено для захисту храму від штормів та підтоплень¹⁰⁹. У наш час залишки храму височать над рівнем моря десь на позначці +40 м. Нам доводилося бувати на о. Зміїному у різні пори року. В осінньо-весняні негоди хвилі інколи перекидаються лише через низинну частину острова. З огляду на Фанагорійську регресію¹¹⁰, у VI–I ст. до н. е. перевищення острова над рівнем води мало бути значно більшим. Тому загрози періодичного затоплення храму тоді не існувало. На нашу думку, значно більшу загрозу для храмового комплексу становили землетруси. Як свідчать античні автори (*Dion. Cass.* XXXVII, II, 4; *P. Oros.* VI, 5, 4), й підтверджують археологічні дослідження, останні у Північному Надчорномор'ї, особливо в Нижньому Подунав'ї, були звичайним явищем¹¹¹.

Висновок про розквіт святилища у цей час витікає і з декрету 30–20 років IV ст. до н. е., знайденого на острові. Його зміст – нагородження якоїсь особи, котра звільнила Левке від пограбувань і зробила великі послуги Ольвії, звучить однаково в усіх дослідників. Отак у трактовці деяких місць є розбіжності. Канонічний переклад, запропонований В.В. Латишевим й доповнений Ю.Г. Виноградовим, має такий вигляд: „... у Ольвіюполі (?)... й еллінів, які захопили (священний острів) для грабежу, перебив і тих, хто був з ними, вигнав з острова, й прибувши до міста зробив багато важливих послуг народу ольвіюполітів, й за це народ і за життя нагородив його подарунком і поховав за громадський рахунок. Постановив народ ольвіюполітів (поставити) йому статую, щоб і діяння (його) залишилися у пам'яті, й місто (зробило) очевидним еллінам, що він і про острів має велику (турботу) за заповітами батьків, й тих, хто служить йому, й живих шанує й померлим віддає відповідну (пошану)”¹¹².

Ім'я нагородженого не дійшло до наших днів, але факт встановлення кінної статуї свідчить як про його приналежність до шляхетного роду, так і про дійсно великі заслуги перед Ольвією. М. І. Ростовцев вважав, що декрет видано на честь відомого за іншими написами Посідея, сина Посідея, який жив у II ст. до н. е. В. В. Латишев вважав цю особу служителем храму (*IOSPE I²*, № 270), з чим не погодився І. І. Толстой^{112a}. На його думку, це був мешканець Ольвії, який зумів визволити острів, захоплений піратами, або ж, як вважав В.П. Яйленко, поблизу острова діяли противники ольвіюполітів, до яких приєдналися якісь люди, що осіли на Білому острові¹¹³. Така ситуація могла скластися під час облоги Ольвії військами Зопіріона. Зовнішньополітичні проблеми поглибилися, з огляду на синхронний напис на честь Каллініка, через соціальну нестабільність

усередині міста¹¹⁴. Відбивши облогу і розв'язавши внутрішні конфлікти, громадяни Ольвії зуміли направити на острів необхідну військову силу на чолі з цією видатною людиною.

Про протекторат Ольвії над Левкою у цей та пізніший час – у III ст. до н. е. свідчить й інший документ (IOSPE I², № 26): „... Рада та народ постановили за пропозицією архонтів й Семи: оскільки отримуються звістки, що... робить послуги тим із народу ольвіополітів, котрі приїжджають на священний острів Левке, то нехай постановить Рада й народ увінчає його”. М. І. Ростовцев вважав, що ця людина на острові не проживала, а громадянином якого міста він був – невідомо¹¹⁵. Н. О. Лейпунська¹¹⁶ вбачає в герої декрету мешканця острова*. Вплив Ольвії на святилище в цей час підтверджують й нумізматичні матеріали. На період між 250–150 роками до н.е. припадає 30% монет Ольвії, знайдених на Зміїному¹¹⁷.

Утримувати свій вплив Ольвії доводилося у все більш складних умовах. Міжнародна обстановка близько середини III ст. до н. е. вирізнялася нестабільністю. У цей час Ольвію було втягнуто у конфлікт між Візантією та Істрією. Ольвія виступила на боці Візантії й контакти з Істрією, що розташовувалася поблизу від Левке, порушилися¹¹⁸. Відгомін якихось військових дій, що відбувалися у часи, що описуються, простежується у декреті на честь Антестерія¹¹⁹. Йдеться про перемогу, яку Ольвія отримала за допомогою морського флоту. Це свідчить, що ольвійській ескадрі було під силу тримати під контролем і Білий острів. Побічну інформацію про необхідність такого контролю можна отримати і з інших місць декрету, де йдеться про вівтарі, що зруйнувалися з плином часу та через військові дії. Святині, які потрібно було охороняти за допомогою флоту, розташовувалися передусім на Левке.

До середини II ст. до н. е. Ольвія підпадає під владу скіфів, що засвідчено чеканкою монет з титулом та портретом Скілура. Подібні емісії відомі й на Білому острові. Не пізніше II ст. до н. е. у Добруджі утворилася Мала Скіфія, царі якої випускали у західнопонтійських містах монети, частина яких з іменами Каніта та Гелія потрапила на острів Ахілла.

Посилення варварського натиску не лише на суходолі, а й на морі підтверджує напис Посідея, сина Посідея, відомого і за іншими епіграфічними документами. У напису йдеться про те, що Посідей присвятив його Ахіллу на честь перемоги над сатархеями¹²⁰. І. І. Толстой залучив цей документ для трактуван-

* Функціонування храму вимагало наявності контингенту обслуги. Тим не менш, античні автори повідомляють, що „людей на острові немає” (Agt. PPE, § 32). „У цій Тавриці присвячений Ахіллу острів Білий, на якому людей немає, там ніхто не може переночувати без небезпеки для життя” (Amm. Marc. XXII, 8, 35). „Людя, які плавають по широкому простору моря, не забороняється вступати на цей острів (адже він лежить як гостинний притулок для кораблів), але будувати на ньому житла заборонено усім мореплавцям й еллінам та варварам, які проживають на берегах Понту” (Philostr. XIX, 16). На нашу думку, якість населення на острові Ахілла все ж було. У храмі проводилася служба, яку виконували постійні, чи сезонні жреці. Побічним свідченням про це може бути повідомлення Арріана про левкейський оракул. Для охорони храмового майна і проведення календарних служб в осінньозимовий період міг залинатися спеціальний контингент служителів культу та охоронців. Наявність певного контингенту людей на острові витікає також із повідомлення Філострата про гай біля храму, за яким був необхідний постійний догляд. У періоди будівництва та перебудов храму на Левке певно перебували значні загони будівельників.

ня декрета, в якому йшлося про грабіж острова (IOSPE I², № 325)¹²¹, а М. І. Ростовцев вважав, що невідомою особою, згаданою у декреті, міг бути Посідей. Однак, враховуючи датування написів, де перший із них (IOSPE I², № 672) відноситься до кінця III – II ст. до н. е., а другий (IOSPE I², № 325) – на сто років раніше, стверджувати те, що у них йдеться про одну і ту ж особу, не доводиться.

Інша спірна проблема інтерпретації напису Посідея – місце, де проводили піратські рейди сатархеї. М. І. Ростовцев та Е. І. Соломонік вважали, що сатархеї діяли біля берегів Криму, хоча сам М. І. Ростовцев пізніше писав про Посідея як визволителя Левке. На нашу ж думку, найбільш доказовою є точка зору, за якою у напису йдеться саме про Білий острів. Що ж до особи Посідея, то він, мабуть, був одним із військовонаачальників чи судновласників при Скілурі, і міг очолювати його флот¹²².

Відлуння якихось подій II ст. до н. е., що відбувалися на півночі Понту, знайшли відбиття у повідомленні Філострата (XIX, 19) про напад на Левке амазонки. Автор говорить, що подія відбулася тоді, коли Леонід Родоський отримав першу перемогу на стадіоні – 154 Олімпіади¹²³.

Стан Левке за часи Митридата Євпатора, коли Херсонес та Ольвія були його союзниками¹²⁴, майже не відомий. Монет Ольвії цього періоду на острові знайдено всього дві. Також мало – 3 екз. – монет із Понту та Пафлагонії. І це при тому, що проникнення до Ольвії монет митридатівської чеканки є досить значним¹²⁵.

Подібні спостереження перегукуються зі словами Овідія у поемі „Ібіс” (329–330), де він бажає своєму ворогові залишитися голим на Ахілловій землі, як колись Ленею із амастрійських берегів. Більш розгорнуту інформацію можна отримати із схолій до поеми. З приводу цих коментарів є значна література¹²⁶. У схоліях, по-перше, згадується декілька варіантів імені людини, яка залишилася на землі Ахілла (Ленею, Лемпней, Лепней, Ленней). По-друге, ревізується саме місце перебування цього героя – чи це дійсно Левке, чи то Біг Ахілла, є ще варіанти – на острові Есхіні, Андугенесі, Анхигенесі, Армигенесі. Існують також різні версії ототожнення Ленею з історичними особами чи міфічними персонажами (Діонісом). З нашого погляду, найбільш доказовою є думка О.В. Подосінова, який побачив за плутаними коментарями реальні факти, як це подано у тексті Овідія. За якусь провину правитель Амастрії, що входила до складу Понтійського царства, був зісланий своїм тестем Митридатом на острів Ахілла, де й загинув. Мабуть, за цим сюжетом криється реальний факт – занепад святилища у I ст. до н. е., хоч повністю храм не припинив свого існування. На острові знайдено матеріал цього часу, у тому числі й гема із зображенням зірки та півмісяця – емблема Митридата Євпатора¹²⁷.

Друга половина I ст. до н. е. була складним періодом для міст Північно-Західного Причорномор'я. Тоді „гети взяли і її (Ольвію), й інші міста на лівому березі Понту аж до Аполлонії. Унаслідок цього справи місцевих греків повністю занепали: одні міста були відновлені, інші у поганому стані, й при цьому наїхала до них маса варварів” (Dio.Chris. XXXVI, II, 4). Яскраві картини зовнішньої загрози, що висіла над грецькими містами на початку I ст. н. е. змальовує Овідій, який проживав у Томісі з 9 до 18 роки н. е.

Негаразди не могли не відбитися на долі Левке, який поступово втрачав своє значення центру поклоніння Ахіллу, хоча сам культ героя продовжував залишатись одним із головних в Ольвії. Діон Хрисостом, який побував у місті на-

прикінці I ст. н. е., писав, що Ольвія вже відбудувалася. Її мешканці цікавилися поезією, особливо творами Гомера, а Ахілла „вони надзвичайно поважають..., побудували йому один храм на так званому Ахілловому острові, а інший у самому місті” (Dio.Chris. XXXVI, II, 48).

До кінця I ст. н.е. головний центр поклоніння Ахіллу на Білому острові все ще залишався під протекторатом Ольвії. Згадування ритором храму, побудованого мешканцями Ольвії, відноситься до часу більш раннього, аніж той, який він описував. Після гетського погрому Ольвія не могла перейматися великими будівельними роботами. Вона лише намагалася підтримувати старе святилище. Висновок знаходить підтвердження у відповідних монетних знахідках¹²⁸.

Стабілізації обстановки у Північно-Західному Причорномор’ї сприяло посилення впливу Римської імперії у цьому регіоні. Ідея підкорити його виникла ще за правління Цезаря у зв’язку з підготовкою наступу на Парфію, а пізніше – створенням по Дунаю лінії оборони від навал варварських племен. Закріплення тут римлян відбувалося у кілька етапів. У I ст. до н. е. експедиції Гая Скрибонія Куріона, Марка Лукулла, походи Марка Ліцінія Красса, Корнелія Лентула сприяли поширенню влади Рима аж до західного берега Чорного моря. Водночас під вплив римлян потрапляє і Білий острів¹²⁹.

На початку I ст. н. е. у грецьких містах римських гарнізонів ще не було, хоча поліси вже виплачували Риму податки. Остаточне закріплення римлян у регіоні відбулося на початку 60-х років I ст., після походу Плавтія Сільвана проти скіфів, які захопили Херсонес. У ньому, а також деяких містах на північно-західних берегах Чорного моря були залишені гарнізони, частина військ могла дислокуватися у Тірі¹³⁰. Створенням опорних баз римляни закінчили встановлення свого контролю на Чорному морі. За свідченням Йосипа Флавія (Іудейська війна II, 16, 4), 66-го року порядок на Понті підтримували 3000 легіонерів і 40 військових суден. На початку 70 років у Мезії базувалися I Італійський, VII Клавдієвий, V Alaude (легіон Жайворонка), V Македонський легіони. Після поділу провінції на Верхню та Нижню Мезію в останній дислокувалися I Італійський, V Македонський, XI Клавдієв легіони та кілька допоміжних загонів. Морську службу несла Мезійська ескадра, що базувалася у Новіодунумі. Відомі й інші її стоянки – Тіра та Тавріка¹³¹. На початку правління Траяна Новіодунум став великим військовим центром. Звідси окремі військові підрозділи як флоту, так і легіонів направлялися у різні райони дунайського¹³² та північнопричорноморського¹³³ лімесів.

Частини V Македонського легіону та Мезійської ескадри розташовувалися і на Зміїному. Це знаходить підтвердження у знахідках на острові їх клейм **CLASSIS FLAVIA MOESINA** та **LEGIO V MACEDONICA** (Рис. 12), гем з легіонними значками (Рис. 10, 1). З кінця I – початку II ст. значно зростає кількість червонолакової кераміки та монет, що походять з острова¹³⁴. Левке став одним із форпостів Рима, замикаючи лінію нижньодунайського лімесу.

У цей час на острові продовжувало функціонувати і святилище. Не виключено, що у цей час воно ще раз зазнало значної перебудови. Про це свідчать знахідки черепиць з клеймами. Привертає увагу значне зменшення кількості (до 3% від загальної кількості) ольвійських монет періоду Антонінів, тобто у 96–192 рр.¹³⁵, у той час, коли кількість монет західнопонтійських міст у цей та наступні періоди є досить значною¹³⁶. З цього факту можна зробити висновок, що у пізньоелліністичний і римський періоди патронат над Білим островом

перейшов до міст Західного Понту, швидше за все Томіса¹³⁷. Дані, що є у нашому розпорядженні, дають можливість скоригувати цей висновок, і віднести початок встановлення влади західнопонтійських міст над священним островом десь до рубежу I–II ст. н. е. Цьому сприяло кілька обставин. У II ст. союз західнопричорноморських міст уже закінчив оформлення своєї організації, на чолі якої був Томіс – „метрополія Понту”. Голова союзу отримав титул „понтарха”¹³⁸.

Посилення присутності римлян у регіоні співпало зі створенням пента- чи гексаполісу грецьких центрів Нижньої Мезії. Велику роль у відправленні релігійних культів у ньому відіграла герусія¹³⁹. Не виключено, що в цей час контроль над святилищем Ахілла виконував Томіс, як столиця Понту. Ольвія ж вимушена була заснувати новий центр поклоніння Ахіллу, який мав відповідати кільком вимогам. По-перше, це мав бути острів; по-друге, – мати відношення до Ахілла. Таке місце було знайдене зовсім близько – Борисфен, який мав давню традицію поклоніння Ахіллу¹⁴⁰. Підтвердження факту переносу святилища з Левке знайдено й на самій Березані. Серед написів римського часу, в яких згадується Ахілл (в іпостасі Понтарха чи Героя), найбільша їх кількість зосереджена саме у цьому місці, а також на морському узбережжі, поблизу острова¹⁴¹.

Втрата влади Ольвії над Білим островом та оформлення культу Ахілла, але вже як Понтарха на протигагу Понтарху західнопонтійських полісів, припадає на рубіж I–II ст. Саме з цією обставиною пов’язані протиріччя в локалізації острова в авторів римського часу. Про те, що Левке продовжував залишатися важливим релігійним та військово-стратегічним пунктом, свідчить і третій лапідарний напис з острова. Він датується II–III ст., але зберігся у дуже фрагментованому вигляді. За ним, перебування на острові загонів V Македонського легіону тривало до 166 р¹⁴².

Стоянка флоту на Зміїному могла існувати до середини III ст., коли варвари почали здійснювати тиск не тільки на суходолі, а й на морі¹⁴³. 269 року коаліція „скіфів”, герулів, певків та готів зібралася біля ріки Тіри... й побудувала 6000 суден й... рушила по Понту. Напад на укріплене місто Томіс було відбито... вони напали на Марціанополь... й пішли далі (Zos. I, 42). Обминути Білий острів кораблі, якщо навіть їх кількість значно завищена Зосімою, не могли.

За Діоклетіана (284–305 pp.) нижньодунайський лімес було реорганізовано й додатково укріплено. Хоч за Константина I збільшився монетний обіг у Нижньому Подунав’ї¹⁴⁴, на Зміїному спостерігається зворотна картина. Після імператора Галієна (кінець правління 268 р.) кількість монетних знахідок тут значно зменшується. Найбільш пізня монета Гонорія датується 423 р¹⁴⁵. Відгомін давніх вірувань є знахідки на острові монет Анастасія та Юстіна. Саме за часів правління останнього імператора залишки язичництва були викорінені остаточно.

Наступ християнства на язичництво відбувався поступово. Ще у II ст. Климент Римський писав: „Нерозумні люди поклоняються тим, хто за власним їхнім визнанням, померли чи навіть більше того – були вбиті як, наприклад, сирійці поклоняються Адонісу, єгиптяни – Осірісу, іліонці – Гектору, на Білому острові – Ахіллу” (Recogn. X, 25). Той же мотив простежується в одній із його бесід: „Дивуйтесь, що були обмануті ті, хто жили у часи Астелая чи Геракла, чи сучасники Діоніса, чи когось іншого із тих, кому тоді поклонялися, чи Гектору в Іліоні, і Ахіллу на острові Білому місцеві мешканці покланяються” (VI, XXII).

- ¹ Todorova E. More about VICINA and the Black Sea Coast // *Etudes Balcaniques*, 1978. – № 2; Димитров Б. Българските пристанища в XII–XIV вв. според два средновековне порталана // *Археология*. – София, 1979. – № 1.
- ² Todorova E. Op. cit. – P. 138; Ronciere M.La, Jordin M.M.du, M.M.Azard Mitarbeit von, J. Raynaud-Nquen und Vannerean M. A. Portulane. Seekarten vom 13. bis zum 17. Jahrhundert, – Munchen, 1984.
- ³ Боплан Г. Л. де. Опис України. – К., 1990. – С. 49.
- ⁴ Мурзакевич Н. Н. Поездка на остров Левке или Фидониси в 1841 г. // *ЗООИД*. – 1844. – Т. 1; Его же. Эллинические памятники, найденные в Новороссийском крае // *ЗООИД*. – 1850. – Т. II; Его же. Монеты, отысканные на острове Левке или Фидониси // *ЗООИД*. – 1853. – Т. III; Его же. О некоторых малоизвестных монетах // *ЗООИД*. – 1867. – Т. 6.
- ⁵ ЮСРЕ. I, 325; Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. – СПб., 1887. – С. 52-53; Его же. Дополнения и поправки к собранию древних греческих и латинских надписей северного побережья Черного моря // *ЗРАО*. – 1890. – Н.с. –Т. 4. – С. 61.
- ⁶ Штерн. Э. Р. Граффити на античных южнорусских сосудах // *ЗООИД*. – 1897. – Т. 20.
- ⁷ Фармаковский. Б. В. Три керамических фрагмента Одесского музея Императорского Одесского общества истории и древностей // *ЗООИД*. – 1899. – Т. 16; Его же. Вазовая живопись и ее отношение к монументальному искусству в эпоху непосредственно после Греко-персидских войн // *ЗРАО*. – Вып. 3–4. (Н.с.). – СПб., 1901.
- ⁸ Pora-Lisseanu G. LEUKH. Insula Șerpilor // *Romanica. Studii istorice, filologie si arheologie*. – Partea III. – București, 1925; Minns E. H. Scythians and Greeks: a survey of ancient history and archaeology on the North coast of the Euxine. – Cambridge, 1913; Толстой И. И. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. – Пг., 1918; Ростовцев М. И. Новая книга о Белом острове и Таврике // *ИАК*. – 1918. – Вып. 65; Calinescu R.I. Insula Șerpilor // *Analele Dobrogei. Revista Societății Culturale Dobrogeane*, Fasc 1–12, Cernauti, 1931; Зограф А.Н. Находки монет в местах предполагаемых античных святилищ // *СА*. – 1941. – Т. VII.
- ⁹ Пятышева Н. В. Археологическое обследование острова Левке (о-ва Змеиног) осенью 1964 г. // *Тр. ГИМ*. – 1966. – Вып. 40; Булатович С. А. Отчет о разведке на острове Змеином в 1968 г. / *Архив ОАМ № 83361*; Ее же. Монетные находки на острове Левке // *МАСП*. – 1971. – № 7; Ее же. Античные находки на острове Змеиный // *ПАСП*. – Херсон, 1990.
- ¹⁰ Лейпунська Н. О. Про культ Ахілла в Північному Причорномор'ї // *Археологія*. – 1970. – Т. 13; Клейман И. Б. Терракоты с о. Левке (Белого острова) и святилища Ахилла Понтарха // *Терракоты Северного Причерноморья*. – САИ. – 1970. – Вып. Г1 – П. Ч. 1–2; Русяева А. С. Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье // *Сифкий мир*. – К., 1975; Отрешко В. М. Посвящения Ахиллу Понтарху как один из критериев определения границ Ольвийского государства // *ПДКСП*. – К., 1979; Яйленко В. П. Граффити Левки, Березани, Ольвии // *ВДИ*. – 1980. – № 2; Его же. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // *Эллинизм: экономика, политика, культура*. – М., 1990; Карышковский П. О. Ольвийские монеты, найденные на острове Левке // *МАСП*. – К., 1983 та інші праці.
- ¹¹ Хоммель Х. Ахилл-бог // *ВДИ*. – 1981. – № 1; Курбатов А. А. Культ Ахилла в Северном Причерноморье. Автореф... диссерт. канд. истор. наук. – М., 1983; Топоров В. Н. Об архаическом слое в образе Ахилла (проблемы реконструкции элементов прототекста) // *Образ-смысл в античной культуре*. – М., 1990.
- ¹² Русяева А. С. Остров Левка // *Археология Украинской ССР*. – К., 1986. – Т. 2; Rusyaeva A. S. The Temple Achilles on the Issland of Leuke in the Black Sea // *Ancient Civilisations from Scythia to Siberia*. – Leiden, 2003. – Vol. 9. – 1–2; Русяева А. С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. – К., 2005; Островерхов А. С., Охотников С. Б. Ахилл переселяется на Понт // *Есть город у моря*. – Одесса, 1990; Они же. Таємниці острова Ахілла // *КС*. – 1993. – № 1; Они же. Храмовый комплекс Ахилла на острове Левке (Змеином) // *ПЕБ*. – 2006. – № 3–4. – Ч. 2; Островерхов А. С., Сапожников И. В. (Рец. на:) *И. В. Тункина*. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII – середина XIX в.). – СПб., 2002 // *ССПК*. – 2002. – Т. X; Шелов-Коведяев Ф. В. Березанский гимн острову и Ахиллу // *ВДИ*. – 1990. – № 3; Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. – К., 1991; Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.). – СПб., 2002; Буйских С. Б. Святилище Ахилла на ольвийской хоре архаичес-

- кого времени // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1996; Его же. К началу сакральной истории Ольвийского полиса // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. – СПб., 2004. – Т. 2; Cucu V., Lasceanu G. Insula Șerpilor. – București, 1991; Самойлова Т. Л., Кожокару В. Новые данные о культовых античных постройках в Тире // Северное Причерноморье в античное время. – К., 2002.
- ¹³ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). – К., 1993.
- ¹⁴ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Подводные археологические исследования в Северо-Западной части Черного моря // Изучение памятников истории и культуры в гидросфере. – М., 1991. – Вып. 2; Они же. Остров Змеиный – проблемы исследований и охраны // Охрана и исследование памятников археологии в Одесской области. – Одесса, 1999; Охотников С. Б., Островерхов А. С. Якірна стоянка святилища Ахілла на острові Левке (Зміїному) // Археологія. – 2002. – № 2.
- ¹⁵ Шуйский Ю. Д. Провідні ознаки генетичного поняття „острів” та їх визначення у о. Зміїного на Чорному морі // ПЕБ. – 2006. – № 3–4. – Ч. 1.
- ¹⁶ Зенкович В. П. Загадка Дунайской дельты // Природа. – 1956. – № 3; Петреску И. Г. Дельта Дуная. – М., 1963; Агбунов М.В. Сопоставление некоторых устьев Дуная, упомянутых античными авторами // АИСЗП. – К., 1978; Михайлеску К. Д. Происхождение лиманов дельты Дуная. – Кишинев, 1990.
- ¹⁷ Баландин Ю. Г., Мельник В. И. События голоцена на северо-западном побережье Чёрного моря по радиоуглеродным данным. – К., 1987.
- ¹⁸ Пятышева Н. В. Указ. Соч. – С. 62–63, 68.
- ¹⁹ Васильева Т. В., Корзюков А.И., Коваленко С.Г. Наземная флора острова Зміїний // ПЕБ. – 2006. – № 3–4. – Ч. 2.
- ²⁰ Корзюков А. И., Кинганов Д. А., Яковлев М., Омельчук И. Наземная фауна острова Змеиный // ПЕБ. – 2006. – № 3–4. – Ч. 2.
- ²¹ Черное море. – Л., 1983. – С. 268.
- ²² Корзюков А.И. и др. Указ. соч.
- ²³ Пичикян И.Р. Малая Азия – Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния. – М., 1984. – С. 169. – Рис. 62; Буйских А. В. Ордерные архитектурные детали из Ольвии // АДСП. – К., 1988. – Рис.5, 1, 2, 7.
- ²⁴ Мурзакевич Н. Н. Поездка на остров Левке... – С. 549.
- ²⁵ Пичикян И. Р. Указ. соч. – С. 180. – Рис. 69; Русяева А.С. Архаическая архитектурная терракота из Ольвии // АДСП. – К., 1988. – С. 35–36, 44–46. – Рис. 3; 12; Охотников С.Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла... – С. 23–24. – Фото 4, 2–4.
- ²⁶ Русяева А. С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. – К., 2005.
- ²⁷ Пятышева Н. В. Указ. соч. – С. 68. – Прим. 16.
- ²⁸ Цит. за: Тункина И. В. Русская наука о классических древностях... – С. 406–408.
- ²⁹ Пятышева Н. В. Указ. соч. – С. 61. – Рис. 1.
- ^{29а} Фармаковский Б. В. Склеп Еврисивия и Ареты в Ольвии // ИАК. – 1902. – Вып. 3; Его же. Раскопки в Ольвии в 1902–1903 гг. // ИАК – 1906. – Вып. 13; Тункина И. В. Раскопки 1824 г. святилища Ахилла на Тендровской косе // V Доватуровские чтения. – ТДК. – Л., 1987.
- ³⁰ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Якірна стоянка... – Рис. 1; Островерхов А. С., Охотников С. Б. Храмовый комплекс Ахилла... – С. 401. Дзиговский А. Н., Островерхов А. С. Ладья в погребальных обрядах древнего и средневекового населения Восточной Европы // STRATUM+. – 2001–2002. – С. 272. – Прим. 82. – Рис. 1.
- ³¹ Treister M. Ju. Bronze Statuary in the Antique Towns of North Pontic Area // Griechische und Römische Statten und Grossbronzen. Akten der 9. Tagung über antike Bronzen. 21-25 April 1986. – Wien, 1988.
- ³² Фармаковский Б. В. Вазовая живопись... – С. 147, 355. – Рис. 43.
- ³³ Островерхов А. С., Охотников С. Б. О некоторых мотивах звериного стиля на памятниках из собрания Одесского археологического музея // ВДИ. – 1989. – № 2. – С. 55. – Рис. 3, 6.
- ³⁴ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). – К., 1993. – С. 46. – Рис. 12, 12.
- ³⁵ Зограф А. Н. Находки монет...; Булатович С. А. Монетные находки...; Карышковский П. О. Ольвийские монеты...; Загинайло А. Г. К вопросу о некоторых медных монетах Истрии // КС ОАМ за 1963 г. – Одесса, 1965. – С. 167–173.

- ³⁶ Kapitan G. On stone-stocked Greec anchors as found in Thracia Pontica: Suggested Reconstruction of their Wooden Parts // *Thracia Pontica*. – Sofia, 1982. – Т. I. – P. 292. – Fig. 2a,b; Gianfrotta F. A., Pomey P. *Archeologia subaqua. Storia, technice, scoperetre e relitti*. – Milan, 1980. – P. 304.
- ³⁷ Орачев А., Орачева И. Реконструкции на камени и оловни котви от Шабленската музейна сбирка // *Археология (София)*. – 1989. – № 1. – С. 99. – Рис. 20, 2; Frost H. The Birth of the Stocked Anchors and the Maximum Size of Early Ships. Thoughts Prompted by Discoveries at Riton Bamboula, Cyprus // *Marineras Mirror*. – 1982. – № 68. – P. 268. – Fig. 4.
- ³⁸ Haldane D. Recent Discoveries about the Dating and Construction of Wooden Anchors // *Tracia Pontica*. – Sofia, 1986. – Т. III. – P. 416-427. – Tab. I, II; Огороков А. В. Якоря корабельные. Методические рекомендации. – М., 1986. – С. 14. – Рис. 11.
- ³⁹ Огороков А. В. Указ. соч. – С. 16. – Рис. 11.
- ⁴⁰ Орачев А., Орачева И. Указ. соч. – С. 20. – № 5.
- ⁴¹ Kapitan G. Graeco-thracian Wood Anchors // *Thracia Pontica*. – Sofia, 1986. – Т. III. – P. 384–385. – Fig. 10–12a.
- ⁴² Огороков А. В. Указ. соч. – С. 18. – Рис. 16.
- ⁴³ Haldane D. Op. cit. – P. 421–422. – Tab. III, II.
- ⁴⁴ Орачев А., Орачева И. Указ. соч. – С. 26.
- ⁴⁵ Page D. I. *History and Homeric Iliad*. – Berkeley – Los-Angeles, 1958. – P. 198.
- ⁴⁶ Roscher W. H. *Ausführlicher Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie*. – Leipzig, 1886. – S. 64–66; Топоров В. Н. Указ. соч.
- ⁴⁷ Ростовцев М. И. Новая книга... – С. 182; Пятыхшева Н.В. Указ. соч. – С. 68; Болтенко М. Ф. HERODOTONEA // *МАПШ*. – 1962. – № 4.
- ⁴⁸ Лапин В. В. Березань и проблемы генезиса античной северопричерноморской цивилизации // *НА ИА НАНУ*. – 1978. – Ф. 24. – С. 223.
- ⁴⁹ Хоммель Х. Ахилл-бог. – С. 55.
- ⁵⁰ Виноградов Ю.Г. Киклические поэмы из Ольвии // *ВДИ*. – 1969. – № 3.
- ⁵¹ Хоммель Х. Ахилл-бог. – С. 75–76.
- ⁵² Шелов-Коведяев Ф. В. Березанский гимн... – С. 56.
- ⁵³ Русяева А. С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. – К., 1979.
- ⁵⁴ Топоров В. Н. Указ. соч. – С. 70, 80. – Прим. 24.
- ⁵⁵ Самойлова Т. Л., Кожокару В. Новые данные о культовых античных постройках в Тире // *Северное Причерноморье в античное время*. – К., 2002. – С. 112. – Рис. 5.
- ⁵⁶ Топоров В. Н. Указ. соч. – С. 70.
- ⁵⁷ Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры. – М., 1985. – С. 60–63; Шталь И. В. Эпические предания Древней Греции. – М., 1989. – С. 126.
- ⁵⁸ Русяева А. С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья. – К., 1982. – С. 103–107.
- ⁵⁹ Шталь И. В. Указ. соч. – С. 91.
- ⁶⁰ Петреску И. Г. Дельта Дуная. – С. 157; Агбунов М. В. Античная лоция Чёрного моря. – М., 1987; Коршунков В. А. Культ Ахилла в Северном Причерноморье и хвойные растения // *Скифия и Боспор. Археологические материалы конференции памяти М. И. Ростовцева*. – Новочеркасск, 1989.
- ⁶¹ Островерхов А. С. Гідроархеологія та гідроісторична географія Нижнього Подунав'я: досягнення, проблеми, перспективи // *ПЕБ*. – 2006. – № 3–4. – Ч. 2. – С. 356.
- ⁶² Пор.: Русяева А. С. Древнегреческие ландшафтные святилища в Северном Причерноморье // *Боспорский феномен. Погребальные памятники и святилища*. – СПб., 2002. – Ч. 2; Буйских С. Б. Святилища extra-urban эпохи грецької колонізації Нижнього Побужжя // *Археологія*. – 2004. – № 3;
- ⁶³ Русяева А. С. Милет-Дидимы-Борисфен-Ольвия (Проблемы колонизации Нижнего Побужья) // *ВДИ*. – 1986. – № 2.
- ⁶⁴ Ельницкий Д. А. Легенда о „гиперборейских дарах” Аполлону и пути её распространения // *МАСП*. – 1962. – № 4.
- ⁶⁵ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла... – С. 58. – Рис. 13, 9.
- ⁶⁶ Пор.: Picard Ch. La route de procession hyperboreenne en Grèce // *Revue d'histoire de religion*. – Paris, 1946. – Vol. 132. – P. 109.
- ⁶⁷ Хоммель Х. Ахилл-бог. – С. 62. – Прим. 16.
- ⁶⁸ Трубочёв О. Н. Indoiranica в Северном Причерноморье // *Античная балканистика*. – М., 1987; Шталь И.В. Указ. соч. – С. 80–98.

- ⁶⁹ Русяева А. С. Вопросы развития культа Ахилла... – С. 183.
- ⁷⁰ Хоммель Х. Ахилл-бог. – С. 66.
- ⁷¹ Хоммель Х. Указ. соч. – С. 66–67; Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. – К., 1991. – С. 25.
- ⁷² Хоммель Х. Указ. соч. – С. 69–70. – Прим. 189; Скржинская М. В. Указ. соч. – С. 32.
- ⁷³ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла... – С. 63–64.
- ⁷⁴ Скржинская М. В. Указ. соч. – С. 32.
- ⁷⁵ Шталь И. В. Указ. соч. – С. 147.
- ⁷⁶ Schefold K. Die Untersuchungen zu den Kertscher Vasen. – Berlin; Leipzig, 1934. – S. 150.
- ⁷⁷ Скржинская М. В. Указ. соч. – С. 39–40.
- ⁷⁸ Пор.: Скржинская М. В. Указ. соч. – С. 43–44.
- ⁷⁹ Самойлова Т. Л., Батизат Г. В. Рельефные сосуды из Ольвии с изображением кораблей // ДП. КС ОАО. – Одесса, 1994. – С. 164–168.
- ⁸⁰ Веселовский Н. И. Бронзовый панцирный нагрудник с изображением головы Медузы // ИАК. – 1918. – Вып. 65. – С. 4.
- ⁸¹ Скржинская М. В. Указ. соч. – Рис. 2.
- ⁸² Русяева А. С. Вопросы развития культа Ахилла... – С. 175–176, 181; Русяева А. С. Идеологические представления древних греков Нижнего Побужья в период колонизации // Обряды и верования древнего населения Украины. – К., 1990; Отрешко В. М. Указ. соч.
- ⁸³ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла... – С. 94.
- ⁸ Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Богослужбные и сценические древности. – СПб., 1899. – С. 19.
- ⁸⁵ Кубланов М. М. Легенды о ристалище Ахилла и Ольвийские агонистические праздники // ЕМИРА. – М.; Л. – Т. 1; Шелов-Коведяев Ф. В. Березанский гимн острову и Ахиллу // ВДИ. – 1990. – № 3.
- ⁸⁶ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла... – С. 66. – Рис. 12, 12.
- ⁸⁷ Папанова В. А. О символике оружия в античной мифологии // Актуальні питання слов'янської міфології. – К., 2000. – Вип. 5; Папанова В. А. Символика оружия в античных погребениях // Боспорский феномен. Погребальные памятники и святилища. – СПб., 2002; Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – М., 1957. – С. 114–121; Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей. – М., 1974. – С. 45, 62; Ардзимба В. Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии. – М., 1982. – С. 99–100; Раевский Д. С. Модель мира... – С. 94.
- ⁸⁸ Пятыхшева Н. В. Указ. соч. – С. 67.
- ⁸⁹ Лосев А. Ф. Указ. соч. – С. 410; Анохин В. А. Монеты-стрелки // Ольвия и ее округа. – К., 1986.
- ⁹⁰ Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. Указ. соч.; Бессонова С. С. О культе оружия у скифов // Вооружение скифов и сарматов. – К., 1984. – С. 11; Раевский Д. С. Модель мира... – С. 66–67; Андреев В. Н., Саенко В. Н. О семантике стрел в скифском погребальном обряде // ДСПК. – 1992. Вып. 3. – С. 158.
- ⁹¹ Пор.: Блаватская Т. В. Из истории греческой интеллигенции эллинистического времени. М., 1983. – С. 97–98.
- ⁹² Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла... – С. 48. – Фото 18, 2, 5.
- ⁹³ Ростовцев М. И. Древние костяные шашки с юга России // ИАК. – 1904. – Вып. 10.
- ⁹⁴ Штерн. Э. Р. Граффити на античных южнорусских сосудах // ЗООИД. – 1897. – Т. 20; Minns E. N. Scythians and Greeks... – P. 361; Ростовцев М. И. Новая книга... – С. 189; Яйленко В. П. Граффити... – С. 84–86.
- ⁹⁵ Ярхо В. Н. Неоптолем // МНМ. – М., 1992. Т. 2.
- ⁹⁶ Агбунов М. В. Загадки Понта Эвксинского. – М., 1985. – С. 67.
- ⁹⁷ Малюкевич А. Е. К вопросу о локализации Гермонактовой деревни // Мир Ольвии. – К., 1996.
- ⁹⁸ Брашинский И. Б., Понтийское пиратство // ВДИ. – 1973. – № 3; Островерхов А. С., Охотников С. Б. Пираты Гостинного моря // КС. – 1995. – № 2.
- ⁹⁹ Русяева А. С. Архаическая архитектурная терракота из Ольвии // АДСП. – К., 1988. – С. 168–169. – Рис. 1.
- ¹⁰⁰ Антонова Е. В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. – М., 1984. – С. 121–134; Байбури А. К. Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. М., 1989. – С. 73.

- 101 Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла... – С. 28. – Фото 7, 5; 8, 3–4).
- 102 Копейкина Л. В. Родосско-ионийская керамика VII в. до н. э. с острова Березань // Художественные изделия античных мастеров. – Л., 1982. – С. 31–33; Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса. VII–I вв. до н.э. – М., 1989. – С. 37.
- 103 Хоммель Х. Ахилл-бог. – С. 66. – С. 63.
- 104 Хоммель Х. Указ. соч. – С. 54–55.
- 105 RE. – XIII. – Т. 2. – S. 1326 – 1328.
- 106 Русяева А. С. Идеологические представления древних греков... – С. 45.
- 107 Карышковский П. О. Ольвийские монеты... – С. 165–166.
- 108 Карышковский П. О. Ольвийские монеты... – С. 166.
- 109 Rusaeva A. S. The Temple Achilles...; Русяева А. С. Религия понтийских эллинов... Shilic K. K. Oscillations of the Black Sea and Ancient Landscapes // Landscapes in Flux Central and Eastern Europe in Antiquity. Colloquia Pontica. – Vol. 3. – Oxford, 1997.
- 110 Блаватский В. Д. Природа и античное общество. – М., 1976. – С. 6–16; Блаватский В. Д. Землетрясение 63 года до н. э. на Керченском полуострове // Природа. – 1977. – № 8; Русяева А. С. Религия понтийских эллинов... – С. 142; Скржинская М. В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. – К., 1977. – С. 69, 109.
- 112 IOSPE I², N 325; Латышев В. В. Дополнения и поправки к собранию древних греческих и латинских надписей северного побережья Черного моря // ЗРАО. – 1890. – Н.с. – Т. 4. – С. 146–147.
- 112a Толстой И. И. Указ. соч. – С. 43.
- 113 Ростовцев М. И. Новая книга... – С. 190; Толстой И. И. Остров Белый... – С. 43; Яйленко В. П. Ольвия и Боспор... – С. 267.
- 114 Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса. VII–I вв. до н. э. – М., 1989. – С. 153–168.
- 115 Ростовцев М. И. Указ. соч. – С. 191.
- 116 Лейпуньска Н. О. Про культ Ахилла... – С. 70.
- 117 Карышковский П. О. Ольвийские монеты... – С. 166.
- 118 Виноградов Ю. Г. Политическая история... – С. 179–180.
- 119 Виноградов Ю. Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // ВДИ. – 1984. – № 1. – С. 64–71.
- 120 IOSPE, I², № 672; Соломоник Э. И., Эпиграфические памятники Неаполя Скифского // НЭ. – 1962. – № 3. – С. 37–39.
- 121 Толстой И. И. Указ. соч. – С. 41.
- 122 Брашинский И. Б., Понтийское пиратство. – С. 131; Виноградов Ю. Г. Политическая история... – С. 246.
- 123 RE. – XII. – S. 2020–2021.
- 124 Молев Е. А. Властитель Понта. – Нижний Новгород, 1995. – С. 31–53.
- 125 Карышковский П. О. Ольвийские монеты... – С. 103–104, 164; Булатович С. А. Монетные находки на острове Левке. – С. 122.
- 126 Огляд літератури див.: Подосинов А. В. Овидий и Причерноморье: Опыт источниковедческого анализа поэтического текста // Древние государства на территории СССР. – М., 1983. – С. 163–165.
- 127 Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла... – С. 68–69. – Рис. 16, 16.
- 128 Карышковский П. О. Ольвийские монеты... – С. 116.
- 129 Булатович С. А. Монетные находки... – С. 224; Булатович С. А. Находки римских республиканских монет в Северо-Западном Причерноморье // НАИО. – К., 1984. – С. 124–126.
- 130 Карышковский П. О. Клейман И. Б. Древний город Тира. – К., 1985. – С. 98.
- 131 Карышковский П. О. Клейман И. Б. Указ. соч. – С. 54; Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. – К., 1994. – С. 54–60.
- 132 Бондарь Р. Д. Некоторые проблемы истории нижнедунайского лимеса // ВДИ. – 1973. – № 3; Dorutiu-Boilă E. Despre caramizele cu stampila ale legiunelor V Macedonica și XI Claudia la Dunarea de Jos _ip e litoralur Nordic al Marii Negre // SCIVA. – 1990. – Т. 41, № 3/4.
- 133 Ростовцев М. И. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове и Ай-Тодорская крепость // ЖМНП. – 1900. – № 3; Ростовцев М. И. Военная оккупация Ольвии римлянами // ИАК. – 1915. – Вып. 58; Шелов Д. Б. Римляне в Северном Причерноморье во II в. н. э. // ВДИ. – 1981. – № 4; Виноградов Ю. Г. Ольвия и Траян // Восточная Европа в древности и в средне-

вековье. Проблемы источниковедения. – М., 1990; Bujskih S. B. Zum Limes im nordlichen Schwarzmeerraum // BJ. – 1994. № 194; Krapivina V. V. Olbia Pontica and Roman Trups in the 3rd – 4th centuries // Studia Danubia. – Pars Romaniae series symposia. – Vol. 1. – The Roman Frontier at the Lower Danube 4th – 6th centuries. – The second International Symposium. – Bucharest, 1998.

¹³⁴ Булатович С. А. Монетные находки... – С. 223.

¹³⁵ Карышковский П. О. Ольвийские монеты... – С. 116.

¹³⁶ Булатович С. А. Монетные находки... – С. 223.

¹³⁷ Ростовцев М. И. Указ. соч. – С. 223.

¹³⁸ Златковская Т. Д. Мезия в I–II веках нашей эры (к истории Нижнего Дуная в римское время). – М., 1951. – С. 113.

¹³⁹ Златковская Т. Д. Указ. соч. – С. 116–117.

¹⁴⁰ Русяева А. С. Земледельческие культы... – С. 137.

¹⁴¹ Шелов-Коведяев Ф. В. Березанский гимн... – С. 58–60.

¹⁴² Vulpe R., Barnea I. Romanii la Dunarea de Jos // Dinistoria Dobrogei, Vol. II, Bucuresti, 1968. – P. 155.

¹⁴³ Карышковский П. О. Клейман И. Б. Указ. соч. – С. 134.

¹⁴⁴ Stolyarik E. Essays on Monetary Circulation in the North-Western Black Sea Region. – Odessa, 1993. – P. 14–27.

¹⁴⁵ Stolyarik E. Op. cit. – P. 128–129.



Фото 1. Видяг острова Зміїного з боку моря

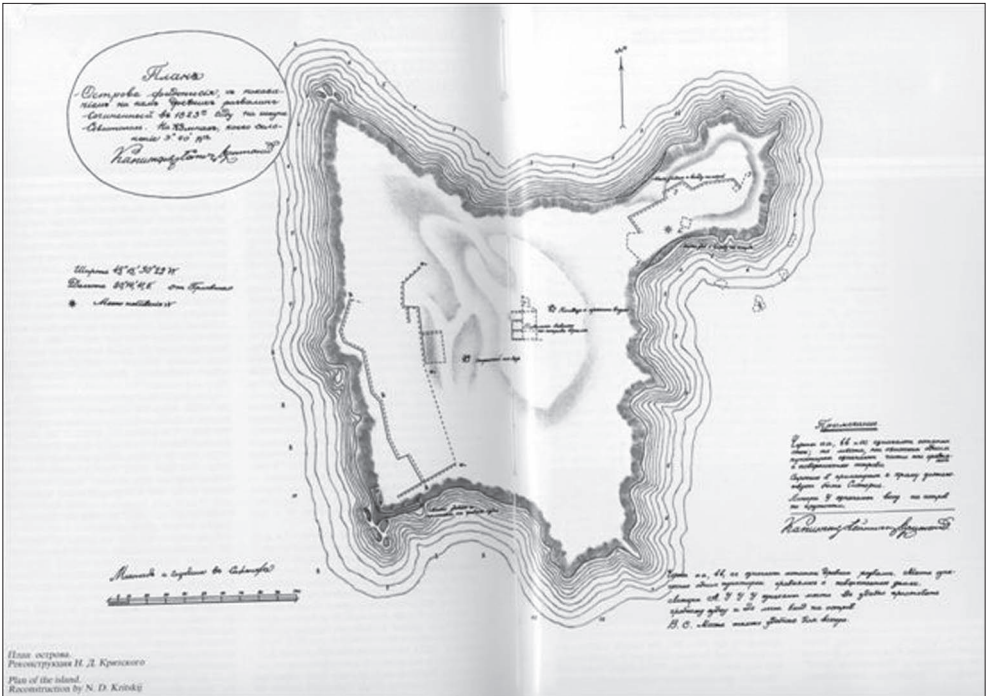


Фото 2. План острова Зміїного, відзнятий Н. Д. Критським у 1824 р.

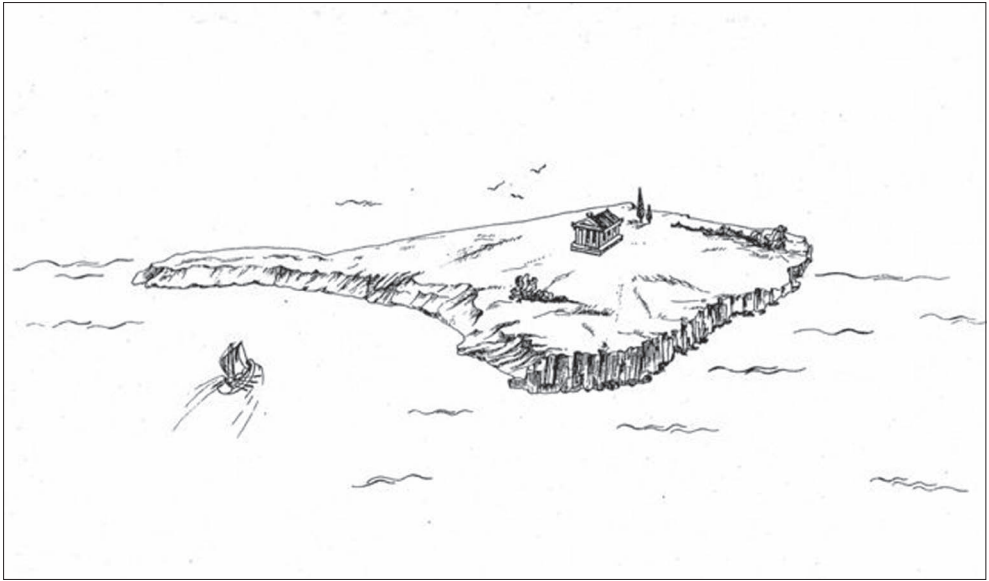


Рис. 1. Вигляд острова Левке (Зміїного) за античної доби
(реконструкція С.Б. Охотнікова).



Фото 3. “Храмівий хлопчик”.
Теракота.
Одеський археологічний музей

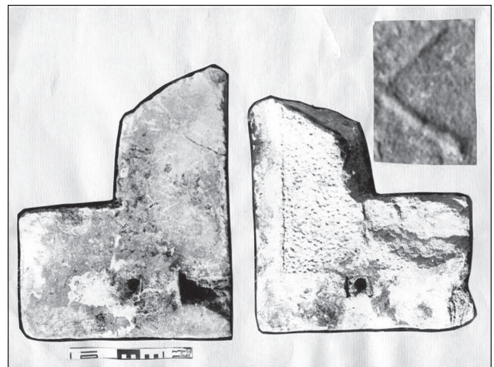


Рис. 2. Мармуровий блок від храму,
знайдений при розкопках
у дворі маяка

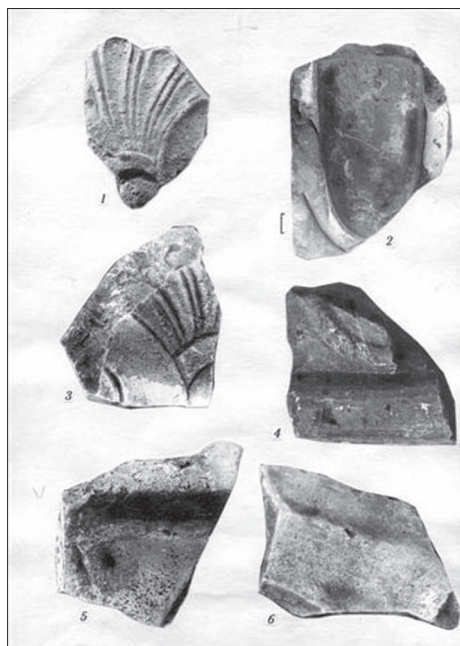


Рис. 3. Архітектурна теракота та фрагменти черепиць

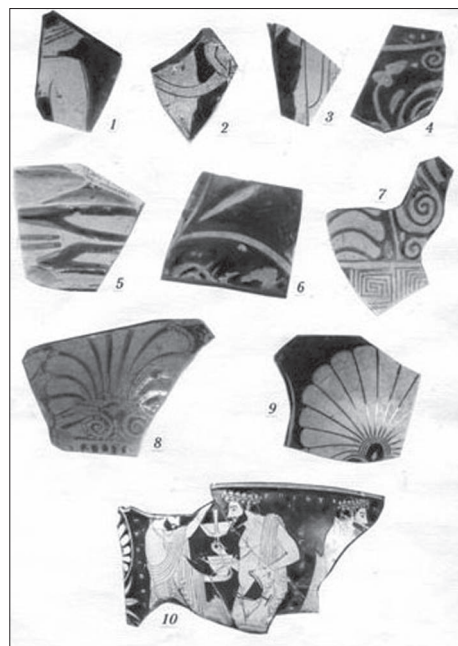


Рис. 4. Червонофігурна кераміка

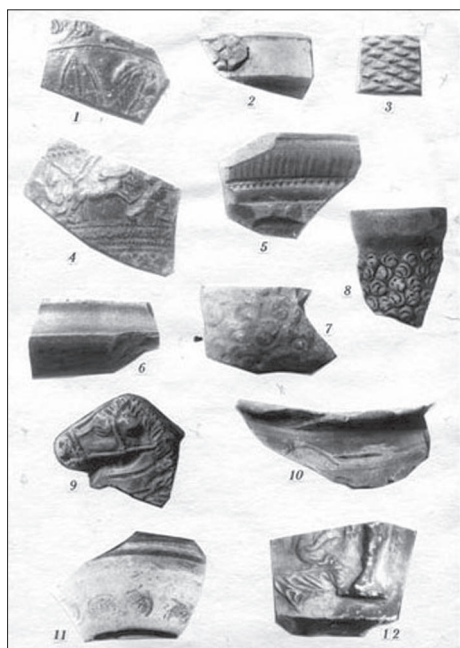


Рис. 5. “Мегарські” чаші та червонолакова кераміка римського часу

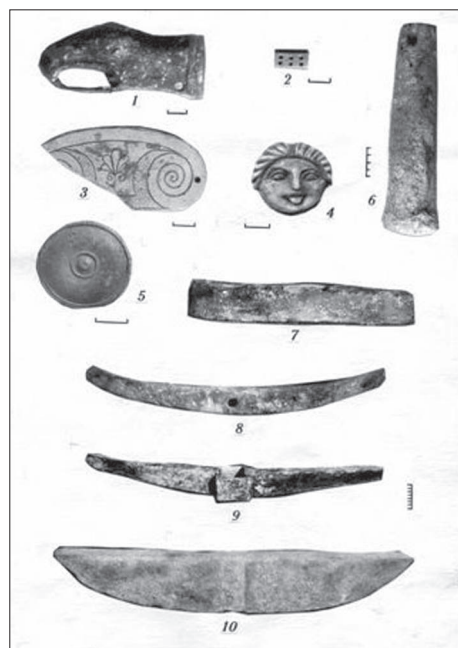


Рис. 6. Вироби із металу та кістки

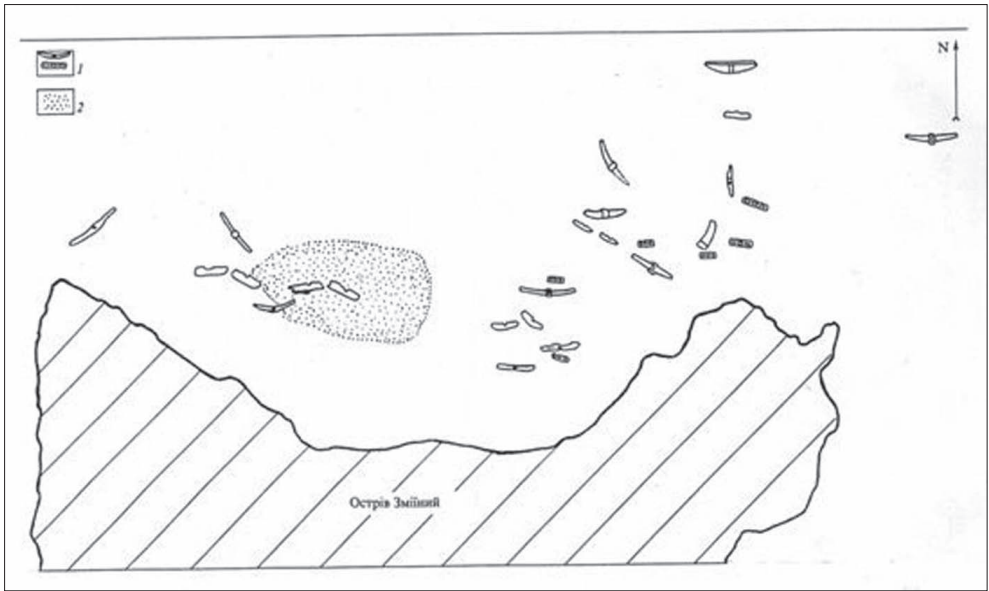


Рис. 7. План Північної бухти із зазначенням “амфорного поля” та місць знахідок якорів: 1 – знахідки якорів; 2 – скупчення кераміки

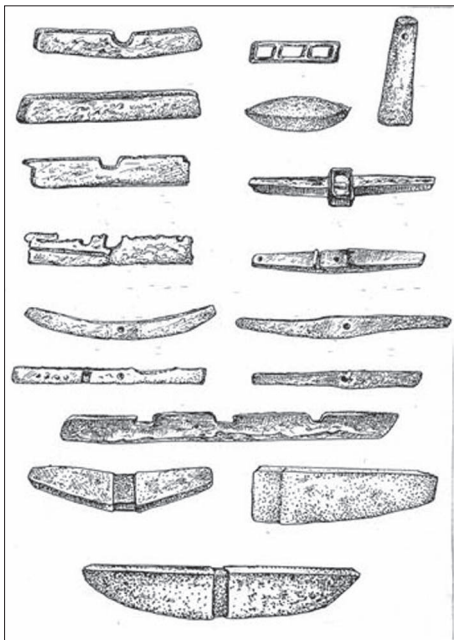


Рис. 8. Зразки античних якорів, знайдених в акваторії острова Левке



Рис. 9. Зразки граффіті (1–5), бронзова каблучка (6) й фрагмент розписаної посудини із зображенням Панів (7)



Рис. 10–11. Зразки відбитків гем та перстнів із Зміїного

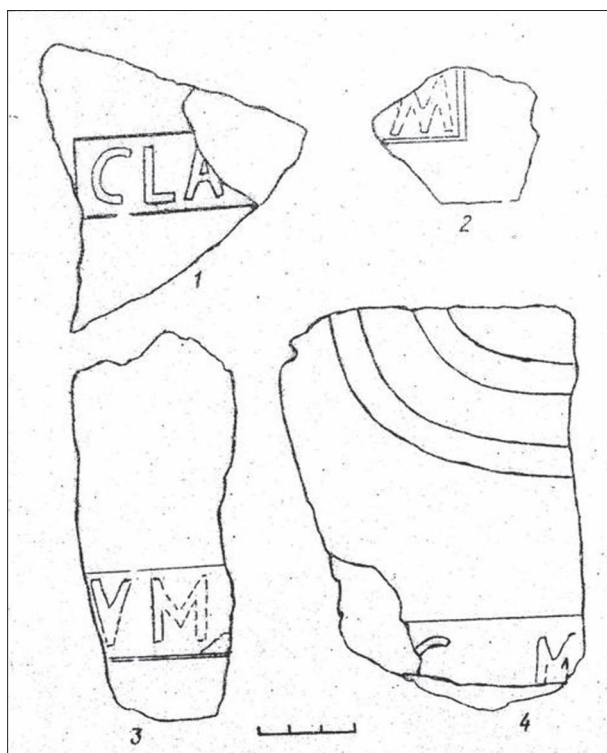


Рис. 12. Клейма римських легіонів та Мезійської ескадри на черепиці, знайдений на острові Зміїному

Н. О. Гаврилюк

ТОРГІВЛЯ МІЖ ГРЕКАМИ ТА СКІФАМИ У VI–IV СТ. ДО Н. Е.

Ще донедавна при дослідженні економічних питань давніх суспільств дії палеоекологічного фактора приділялося порівняно мало уваги. Водночас завжди (хоч би на інтуїтивному рівні) було цілком зрозуміло, що не тільки розвиток, а й саме існування суспільства будь-якого рангу (примітивного чи розвинутого) реалізується у межах конкретної геосистеми, яка складається з певних еколого-економічних районів. Загальний підхід до розробки методики палео-екологоекономічного аналізу щодо степової зони Північного Причорномор'я доби раннього залізного віку та деякі результати застосування цієї методики наведені у попередніх наших працях¹. Степова Скіфія – найбільш вагоме етнополітичне утворення у межах від Дунаю до Дону – розвивалась в умовах степової геосистеми, в якій наприкінці V – на початку IV ст. до н. е. існувало п'ять еколого-економічних районів: Кам'янський, Капулівський, Кримський, Побузько-Поінгульський та Придністровський².

Кожний еколого-економічний район складається з трьох зон – розселенської, яка знімає первинне екологічне навантаження з ядра району; ресурсної, з якої до центру надходять основні сільськогосподарські ресурси та фільтраційної зони, функцією якої є очищення природних ресурсів та постачання основних енергетичних ресурсів³.

Зупинимося на характеристиці третьої зони Побузько-Поінгульського або Ольвійського району⁴. За визначенням, її основною функцією є відновлення ресурсів, їх фільтрація. Серед ресурсів головне місце належить *енергетичним* ресурсам, що постачаються у центр та перші дві зони. Третю, або рекреаційно-фільтраційну, зону Ольвійського еколого-економічного району становило степове Побужжя-Поінгулля з численними скіфськими поховальними пам'ятками та невеликою кількістю стоянок.

Специфіку регіону серед інших регіонів Північного Причорномор'я впевнено демонструє ретельний аналіз інвентаря поховань степів Північного Причорномор'я, проведений за допомогою інформаційних технологій. У номенклатурі поховального інвентаря простежується сильний вплив Ольвії, що відрізняє Побузько-Поінгульський регіон від інших еколого-економічних районів.

Мирний характер стосунків між скіфами та греками – мешканцями античних центрів Північного Причорномор'я – протягом тривалого часу свідчить, що товарообмін між ними мав нетто-баланс. Тобто, вартість тих товарів, які надходили степовим скіфам, мала дорівнювати вартості товарів, які одержували від них греки.

Серед товарів, які поступали у скіфське Побужжя-Поінгулля, як і в Степову Скіфію загалом – предмети розкоші, вино, парадний посуд, зброя. Більш того, склад інвентаря поховальних пам'яток третьої зони еколого-економічного рай-

ону свідчить, що зв'язки між ядром та цією зоною були досить жвакими. Найбільш жвакими торгівельні стосунки Ольвії з скіфами були у першій половині V ст. до н. е. та у IV ст. до н. е.⁵.

Природнім буде спробувати визначити перелік товарів, які могли постачати на ринки античних центрів Північного Причорномор'я і передусім в Ольвію степові скіфи, тобто, розглянемо можливі статті експорту із степової зони.

Основою економіки степових скіфів було скотарство. Існує два свідчення про вивіз скотарської сировини з Північного Причорномор'я у ранньому залізному віці. Найчастіше наводиться загальне зауваження про це Страбона (Strabo, XI, 11, 12). Досить красномовним є свідчення Демосфена, який згадував, що з Феодосії серед інших товарів на корабель, який привіз до цього міста 80 посудин з коським вином, було навантажено, окрім 12 посудин з солоною рибкою, 1–2 посудини вовни та 2–3 зв'язки козячих шкір (341 р. до н. е.) (Dem., XX, 34).

Не заперечуючи можливості експорту зі Скіфії продуктів скотарства, зауважимо що, по-перше, воно було розвинуто і на Боспорі⁶, і в Ольвії⁷, по-друге, рівень розвитку скотарської галузі у степових скіфів значно нижчий за рівень розвитку тваринництва у греків Північного Причорномор'я – вона забезпечувала лише нагальні потреби скіфів і про товарний характер продукції скотарства не йдеться⁸. Таким чином, продукти скотарства не були основними в торгівлі з греками-колоністами.

Існує думка про хлібну торгівлю як основу багатства степової скіфської знаті⁹. Більш того, незважаючи на вихід праці О. М. Щеглова¹⁰, в якій докладно та аргументовано доведена неможливість поповнення хлібного потенціалу Боспору за рахунок скіфського хліба, в останніх скіфознавчих працях уперто переказується міф про хлібну торгівлю скіфів. Навіть визначено „пік вивозу хліба з Північного Надчорномор'я. І скіфська верхівка небувало збагатилася на цьому”¹¹. Загалом не доводиться заперечувати існування торгівлі хлібом між грецькими державами та метрополією, що підтверджується писемними джерелами. Однак, участь скіфів у цій торгівлі та можливість контролю скіфської знаті над хлібною торгівлею дуже перебільшена. До аргументації О.М. Щеглова останнім часом додалися нові спостереження щодо особливостей торгівлі різних регіонів античного Причорномор'я з метрополією¹². Нагадаю і свої спостереження з боку, так би мовити, скіфського світу.

По-перше, як це було нами показано на археологічному матеріалі, землеробство у Степовій Скіфії до кінця V ст. до н. е. не фіксується, а значить, до цього часу експортна пшениця не могла бути „скіфською”. Той землеробський компонент, який з'явився в економіці степових скіфів наприкінці V ст. до н. е., був орієнтований на виробництво твердих кормів (плівчастого ячменю та проса), тобто на потреби степового скотарства і поповнити „хлібний потенціал”, як то пише Ю. О. Виноградов¹³ оснований саме на пшениці ніяк не міг.

По-друге, процес скорочення території Ольвійської хори на рубежі першої – другої чвертей V ст. до н. е. жодним чином не пов'язаний з хлібною торгівлею і цілеспрямованою політикою скіфських царів, які нібито хотіли монополізувати цю торгівлю¹⁴. Невелика роль „скіфського зерна” в Ольвії вже показана¹⁵. Звернімо увагу на інші фактори, що блокують можливість скіфської хліботоргівлі.

Нашими дослідженнями показано, що склад культур скіфського землеробства IV ст. до н. е. виявляє лише неекспортні його види – плівчастий ячмінь та

просо. Іншими словами, згідно з археологічними даними, степові скіфи не могли торгувати своїм хлібом – його у них у самих ніколи не було.

Так звана посередницька діяльність степових скіфів у торгівлі хлібом лісостепового походження також є суто умоглядним припущенням, яке не підтверджується жодним археологічним фактом або писемним джерелом і, навпаки, заперечується кожним з них. Розвиток землеробства у Лісостепу не викликає сумніву. Однак його дослідження не дали впевнених доказів саме про експортний напрямок розвитку¹⁶. Сфера можливого вивезення зерна з Лісостепу теж обмежується ячменем та просом – зерном, яке могло задовольнити кочовика, але не античну торгівлю. Вірогідно, можна говорити, що експорт зерна з Лісостепу закінчувався у Степу.

На користь цього твердження свідчать і труднощі транспортування зерна на великі відстані, що існували завжди. Вивіз хліба з глибинних районів України, наприклад, став можливим лише при капіталізмі, після того, як було створено розгалужену мережу доріг та прокладено залізниці на південь. Не випадково зерно ніколи не згадується серед здобичі пізніх кочовиків, наприклад, кримців¹⁷. Якби метою набігів було зерно, то потрібно було б їх узгоджувати з часом, коли заповнено зернові ями, тобто, восени, витратити час на пошуки та спустошення зернових ям та вивіз зерна. Можна, звичайно, і купити його у мешканців Лісостепу, але все одно, це краще робити восени і везти вози із зерном через весь степ протягом, як мінімум, місяця. Може, до кінця навігації вони б і встигали. Після такого перевезення ціна цього зерна збільшувалася б на вартість перевезення. Якщо не встигали – зерно треба було б зберігати десь в Ольвії. Вартість такого хліба зросла б ще на вартість збереження. Можна уявити скільки б коштував грецьким споживачам той „скіфський” хліб. Реальні ж ціни на зерно на античних ринках свідчать про протилежне – ціни на ячмінь були дуже низькими¹⁸. З наведених вище причин, хліб теж не міг бути основним еквівалентом грецьких товарів, які надходили до Степової Скіфії.

Разом з „хліботорговлею” степових скіфів у скіфології використовується досить дивовижне поняття „посередницька діяльність степових скіфів”. Останнім часом це поняття поширюється навіть на кіммерійців. С. В. Махортих вважає, що „не тільки кочове скотарство та війна, але й торговельне посередництво було складовим могутності кіммерійців”. Більш того, виявляється, що „у кіммерійців, як і у багатьох інших кочовиків, існував прошарок торговців-посередників та перекупщиків, у чиїх руках перебували торгівля та обмін, як зі своїми одноплемінниками, так і з населенням віддалених регіонів”¹⁹. На підтвердження цієї тези наводиться кілька невеликих праць самого ж С. В. Махортиха та низку свідчень про існування таких посередників у кочовиків середньовіччя та етнографічних кочовиків. Таким чином, в умовах відсутності археологічних матеріалів робиться висновок дуже широкого масштабу. Знову виникає питання, де ті надлишки виробництва, якими обмінювалися мешканці степової зони Північного Причорномор’я зі своїми „багатими” сусідами і за рахунок яких прибутків жили ті міфічні „торговці-посередники”, і що було еквівалентом, який замінював у них гроші (здається, кіммерійських монет, ще не знайдено, а золото хоч і є, але дуже мало).

Нагадаю, що згідно із загальноприйнятим визначенням, посередниками називаються люди, які професійно займаються перепродажем товарів, одержуючи з цього певний прибуток. На цей прибуток вони і існують. Прошарок торго-

вельних посередників може виникнути лише у суспільстві з розвинутими товарно-грошовими відносинами, як це відбулося у середньовічних та пізніх кочовиків. Такі відносини (вони фіксуються, наприклад, знахідками монет) почали складатись у степових скіфів – контактних з греками зонах лише у IV ст. до н. е. Механічне перенесення особливостей економіки пізніх кочовиків на ранніх є помилкою.

Серед товарів, які перелічуються античними авторами при описі греко-скіфської торгівлі, завжди згадуються раби. Розглянемо цю статтю експорту. Нагадаємо, що третя, фільтраційна зона, як правило, виступає у ролі постачальника енергії. У суспільствах раннього залізного віку широко, а у багатьох галузях виробництва – переважно, використовувалася механічна, або мускульна енергія людини. Попит на неї був високий і задовольнявся в основному за рахунок експлуатації рабів. Отже, є всі підстави розуміти рабовласництво як володіння і використання енергоресурсів, які постійно відновлювались, а забезпеченість цими ресурсами може відображати економічний потенціал етнокультурного утворення раннього залізного віку.

У рабовласницькому суспільстві через тенденцію розширення обсягів виробництва, потреби в рабах прогресують. Припинення або зниження потоків рабів рівнозначно виникненню і розвитку своєрідної енергетичної кризи. Головним первинним джерелом відновлення основного виду енергоресурсів були війни або грабіжницькі набіги. Розподіл рабів та їхнє надходження до кінцевого споживача їхньої енергії найбільш ефективні лише в мирних умовах. Експлуатація рабів також потребує мирних умов. Усі перелічені обставини існували у степовій зоні Північного Причорномор'я у VI–IV ст. до н. е. Є всі підстави твердити, що відносини між степовими скіфами та їх північними лісостеповими сусідами не завжди були мирними і що населення Лісостепу небезпідставно боялося степовиків. Відносини ж між степовиками та греками-колоністами були мирними, за виключенням тих випадків, коли виникали воєнні конфлікти між грецькими правителями і скіфи виступали на боці когось з суперників. Причиною такого мирного співіснування була зацікавленість греків у постійних „ділових зв'язках”. Таким чином, торгівля рабами виступала як одна з найважливіших форм торгівлі в античному світі.

Торгівля рабами у Греції завжди була рентабельною. Порівняємо ціни на рабів з Понта та пшеницю – двох статей імпорту, кожна з яких претендує на звання „основної статті”. Вартість раба з Північного Причорномор'я у V ст. до н.е. знаходилась у межах 144 (раб-Скіф з майна метека Кефісодора) – 400 (раб-ремісник)²⁰. Вартість 1 медимну пшениці у цей час дорівнювала 12 драхам²¹ (табл. 1):

Табл. 1 Співвідношення цін на зерно і рабів на ринках античного світу

| Назва товару | Ринок | Дата (ст. до н.е.) | Одиниці виміру | Еквівалент у літрах | Ціна (драхми-срібний статер*) | Джерело |
|--------------|-----------|--------------------|----------------|---------------------|-------------------------------|---------------|
| Пшениця | Аттика | пер пол. V | медимн | 52 | 12 | Напис з Афін |
| Пшениця | Березань | пер. пол. VI | медимн | 52 | 7,4 | граффіто |
| Пшениця | Фанагорія | пер. пол. V | медимн | 52 | 9,25 | граффіто |
| Раб-скіф | Афіни | 414 р. | | | 144 | Andoc., I, 15 |

* Ідеальний номінал 1 статера егінської монетно-вагової системи прийнято рівним 12,48 г

Візьмемо вартість найдешевшого раба – 144 драхми. Вона могла дорівнювати вартості 624 л пшениці ($144/12*52=624$), якби вона везлася з того ж Північного Причорномор'я. Таким чином стає ясно, що вивозити з Північного Причорномор'я рабів було вигідніше, аніж вивозити звідти пшеницю. Крім того – хліботоргівлі притаманна сезонність. Раби ж, навпаки, могли без особливих труднощів бути захоплені кочовиками у будь-яку пору року і реалізовані на невольничому ринку за короткий час. Виходячи з перелічених причин, можна стверджувати, що собівартість вирощеного у Північному Причорномор'ї зерна була відносно високою, а ціна на ринках Аттики – відносно низькою. Навпаки, собівартість раба-варвара була низькою, а вартість відносно інших категорій товарів, що вивозилися греками – високою.

Можна кількісно показати відносно великі вигоди постачання морем рабів порівняно з перевезенням зерна. Виходячи з афінських цін, за якими 1 кг зерна коштував $12/(52*0,63)=0,37$ драхми (у медімні міститься 52 л, 0,63 – коефіцієнт переводу сипучих мір у вагові), а 1 кг живого товару – $144/70=2,06$ драхми (70 кг – вага середньої людини), отримаємо, що торгівля рабами в $2,06/0,37=5,7$ разів прибутковіша за хліботоргівлю. Окрім того, перевезення рабів здійснювалося з меншими витратами – раба не треба було переносити на корабель, він займав разів у 10 менше місця, ніж 624 літра пшениці, транспортні витрати на раба зводились до його харчування (2-3 оболі на день) і невеликих витрат на охорону.

Розглянемо греко-скіфську торгівлю докладніше та простежимо її зміни з плином часу. Епіграфічні джерела про Ольвію та її периферію VI – першої чверті V ст. до н. е. зібрані та проаналізовані Ю. Г. Виноградовим²², В. П. Яйленком²³ та А. С. Русяєвою²⁴. У цих джерелах неодноразово згадуються раби. Так, за даними листа Ахіллодора, на вісім членів сім'ї громадян припадало п'ять рабів²⁵. Слід погодитися з тим, що говорити про розвинуте рабоволодіння в Ольвії на початку архаїки не доводиться²⁶. Очевидно, у цей час застосування рабської праці обмежувалось домашнім господарством, а землеробство та скотарство забезпечувалось працею вільних.

Оскільки в цілому потреби в рабах в Ольвії у VI – першій чверті V ст. до н. е. не були великими, то, мабуть, деяку частину рабів, що поступали з скіфських земель, ольвіюполіти переправляли на невольничий ринок на о. Хіос, одержуючи взамін у великій кількості вино та оливкову олію. Тому кераміка цього центру широко представлена в матеріалах Ольвії: „... починаючи з посудин з розписом по світлій обмазці кінця VII – першої половини VI ст. до н. е. і закінчуючи пухлогорлими амфорами другої чверті V ст. до н. е.”²⁷.

Табл. 2. Варіантні розрахунки річних потреб в оливковій олії, морському транспорті та деякі вартісні показники можливої торгівлі (імпорт-експорт) при різній чисельності населення гіпотетичного полісу

| Чисельність населення, тис. чол. | 0.001 | 0.1 | 1 | 10 | 100 |
|--|-------|-------|--------|---------|----------|
| Олія оливкова, літри | 7 | 700 | 7000 | 70000 | 700000 |
| Кількість амфор на 15 л | 0,47 | 46,67 | 466,67 | 4666,67 | 46666,67 |
| Кількість кораблів на 500 амфор (Q=7,5 т) | 0,00 | 0,09 | 0,93 | 9,33 | 93,33 |
| Кількість кораблів на 5000 амфор (Q= 75 т) | 0,00 | 0,01 | 0,09 | 0,93 | 9,33 |
| Кількість кораблів на 10000 амфор (Q=150 т) | 0,00 | 0,00 | 0,05 | 0,47 | 4,67 |
| Вартість (у драхм.), при ціні 6 оболів за 1 л | 7 | 700 | 7000 | 70000 | 700000 |
| Еквівалентн. кіл-сть рабів по 200 драхм/1 чол. | 0,035 | 3,5 | 35 | 350 | 3500 |

Виходячи з того, що можливим обмінним товаром були раби, спробуємо оцінити річні потреби понтійського поліса в імпорті, наприклад, олії. Варіантні модельні розрахунки наведені в Табл. 2.

Нам невідома динаміка чисельності полісного населення Північного Причорномор'я, є лише низка оцінок. Вважається, що в класичний та елліністичний часи демографічний потенціал Ольвії міг становити, відповідно, 14...21 тис. осіб – і 28...31 тис. осіб²⁸. З Табл. 2 виходить, що річні потреби Ольвії в традиційному для греків продукті – оливковій олії, яка не вироблялась у Причорномор'ї, можна було задовольнити декількома рейсами торгових кораблів. У скіфські землі олія, мабуть, не надходила, оскільки у традиційній системі харчування кочовиків м'ясо споживалося у вареному вигляді; смажене м'ясо, тим більше – на олії, не вживалося взагалі²⁹. Тобто, цей продукт залишався в колоніях. Ольвіюполити в компенсацію цього постачання кожного року мали продавати, або перепродавати в метрополію кілька сот рабів. Не маючи більш точних даних про кількість рабів в Ольвії аніж ті раби, які згадуються у листі Ахіллодора, все ж можна вважати, що постачання з Ольвії рабів тільки в обмін на олію з метрополії не могло перевищувати десятка відсотків від загальної кількості рабів в Ольвії, і таку кількість рабів колоністи могли переправити, не користуючись послугами своїх кочових сусідів.

Економіка скіфського кочового суспільства у цей час об'єктивно не потребувала великої кількості рабів, оскільки вона базувалась на зовсім іншій, аніж у її цивілізованих сусідів, основі. На початку періоду скіфської архаїки полонених не перетворювали у рабів, а вбивали, про що свідчать дані Геродота. Як слуг басилевса Геродот згадував *οεραιουτεζ*, про яких говориться, що вони природні скіфи і служать за наказом басилевса. При цьому підкреслювалося, що покупних (*ορυρωντοι*) рабів у скіфів зовсім немає [Herod., IV. 72]. Далі відзначалася наявність лише домашніх рабів *δοουλοι* [Herod., IV. 2]. Ними були звичайні полонені – осліплені колотильники молока та пастухи. Більш того, вбивство, а не полонення ворогів уважалось особливою мужністю [Herod., IV. 64].

Оцінюючи загалом характер работоргівлі на початку періоду архаїки Ольвії та її округи можна зробити висновок, що у VI–першій чверті V ст. до н.е. внутрішні потреби в рабах не були великими, а незначна кількість рабів, які все ж таки були, призначалися для транзитної торгівлі з метрополією.

Невелика кількість кочовиків у степовій зоні на початку періоду архаїки не могла завадити контактам греків-ольвіюполитів з більш розвиненими землеробськими племенами Лісотеу. Із середини VI ст. до н. е. розпочалося регулярне завезення вина у правобережний лісостеп (по Південному Бугу), пізніше – у лівобережний (по Дніпру). Товари завозили швидше за все греки, які без перешкод долали слабо заселений степ³⁰.

Ситуація докорінно змінилася у другій чверті V ст. до н. е. Цей період вважається як час первинної урбанізації Ольвії, що характеризується зменшенням хори, зростанням будівництва у місті та бурхливим розвитком ремесел³¹. В силу цих причин розширюється сфера та обсяги використання рабської праці. Виросли потреби у некваліфікованій праці рабів, які надходили зі Скіфії. Тобто, ольвіюполити дещо зменшили постачання рабів у метрополію, використовуючи їхню працю в колонії. Тим більше, що у степовому скіфському суспільстві потреби у застосуванні рабської сили не змінилися, але ставлення до полонених

могло змінитися. Не склало особливої проблеми перейти від убивства полонених до їхнього продажу, що й зробили степові скіфи десь у середині V ст. до н. е.

Виникає питання про джерела надходження полонених. Раніше нами було показано, що найбільш актуальною для скіфської економіки була вісь північ-південь. Іншими словами, в коло пріоритетних економічних інтересів скіфів потрапляли племена лісостепу та грецькі колонії³². Особливостями Лісостепу в цей час була значна кількість городищ з розвинутою сільськогосподарською округою і великою щільністю в них зовсім не войовничого населення. Оборонний характер „військової доктрини” лісостепоного населення очевидний. Так, у Київсько-Черкаському регіоні відкрито 3 городища, 25 селищ, і приблизно 200 поховань VII ст. до н. е.; 15 городищ, 14 селищ і 97 поховань VI–V ст. до н. е., що утворювали систему укріплень³³. Велика кількість пам’яток осілости існує в цей час і на території Лівобережжя, серед яких найбільш значним і вивченим є Більське городище³⁴. На нашу думку, військова загроза реалізовувалася грабінницькими набігами, метою яких було захоплення худоби та полону, а не захоплення нових територій. Тому городища не знищувалися, але на деяких з них зустрічаються сліди пожеж.

Набіг (звичайно верховий набіг з Криму на Лісостеп – якщо у кожного його учасника 1–2 запасних коня – тривав два тижні з грабежем протягом 1–2 днів) можна було здійснювати у будь-яку пору року. На зворотному шляху, у межах степу здобич розподілялась між учасниками походу і кожний зі своєю часткою полону прямував до свого роду³⁵. Організація набігів, як нам здається, не змінилася із скіфських часів. Потім невеликими партіями раби постачались у грецькі міста, насамперед в Ольвію, де обмінювалися на вино, ремісничі товари, зброю чи вироби з золота. При переправі в метрополію раби дорожчали на 50% (такі деякі оцінки транспортних витрат при транспортуванні живого товару з колоній в новітні часи). На більш широкому матеріалі із залученням письмових джерел торгівля рабами між греками та колоністами вивчалася В. Д. Блаватським³⁶, А. І. Доватуром³⁷, Д. П. Каллістовим³⁸.

Сказане дає нам можливість стверджувати, що у середині V ст. до н. е. головною структурною частиною греко-скіфської торгівлі була не хлібна складова, а торгівля рабами, яка почала набирати системний характер і згодом стала основою багатства степових скіфів. Роль „донорів” у работоргівлі відводилася населенню лісостепу. Тобто, єдиною торговельною „монополією”, якою володіли степові скіфи у системі економічних відносин Причорномор’я була торгівля людьми.

У IV ст. до н. е. торгівля рабами набула системного характеру. За деякими археологічними матеріалами зі скіфських поховань цього періоду (а саме, аналіз надходжень парадного чорнолакового посуду та його знахідки у похованнях степових скіфів) помічено, що у цей час такий посуд надходив уже партіями і вони мали певну спрямованість³⁹. Очевидно у цей час уже сформувався досить постійний ринок виробів грецьких ремісників в обмін на „живий товар”. Основна маса рабів у цей час осідала в колоніях. Писемні джерела про рабів в Ольвії (повідомлення Макробія про осаду міста Зопіріоном і про звільнення рабів [Saturn., I, II, 33], декрет на честь Протогена [IOSPE I², № 32], в якому вони згадуються) доповнюються археологічними даними. Другою половиною IV ст. до н. е. датується відкрита на некрополі яма з 52 кістяками, на ногах двох

з яких збереглися кайдани⁴⁰. Визначити етнічну належність рабів важко, оскільки майна вони не мали. Можливо, якась частина простої ліпної кераміки лісостепового чи фракійського походження належала саме їм. Очевидно, необхідність у рабах примушувала мешканців Ольвії зберігати тісні мирні стосунки з кочовиками. Не менш, аніж колоністи, у мирних контактах з греками були зацікавлені і степовики. Тому версія про протекторат кочовиків над Ольвією⁴¹, з нашого погляду, дещо перебільшує роль скіфів у житті Ольвії.

Зростали потреби у рабах і в метрополії. Із середини IV ст. до н. е. афінська держава стала купувати рабів для громадських робіт та рудень⁴². Цю некваліфіковану робочу силу, серед інших країн Півночі, могла надавати Скіфія. Скіфські імена рідко зустрічаються в епіграфіці метрополії – епідаврські Асклепій Скіф, вільновідпущеник Сосій, родоські – два Афродісія Скіфа і Каліоппа скіф'янка (кінець III ст. до н. е.)⁴³, мабуть з причини того, що в епіграфіці згадуються головним чином лише майстри, домашні раби та вільновідпущеники. Ринок рабів не був насичений і потреби в них завжди існували.

Головними постачальниками рабів у другій половині V–IV ст. до н. е. в Ольвію та інші античні колонії залишалися кочові скіфи. Можна припустити, що рабовласницькі відносини, зародковий стан яких показаний вище, зазнали подальшого розвитку. За свідченням Фронтіна [Front., II, 4, 20] у неозброєній масі пастухів та землеробів, які супроводжували військо Атея під час війни проти трибаллів, були й раби. З повідомлення Клеарха Солійського, збереженого Афінцем [Athen., Dipnos., XII, 27], про жорстокість поводження скіфів із своїми рабами, впливає факт існування рабів у скіфів-кочовиків. Про домашніх рабів у скіфів писав Гіппократ [Hippocr., De aere. 28]. Однак, порівняно з попереднім періодом потреби в рабах у кочовиків не дуже зросли.

З'являються повідомлення античних авторів про вивіз рабів зі Скіфії [Polyb., IV, 38.4; Strabo, XI 11, 12]. Перший звертав увагу на високу якість цієї робочої сили. Страбон включає рабів до кочівницьких товарів, що вивозили з Північного Причорномор'я. Павло Оросій повідомляв про те, що в результаті війни Філіпа II Македонського і Атея на рабів було перетворено 20 тис. скіфських хлопчиків та жінок [Oros., III, 13, 4].

Одним із традиційних джерел надходження рабів у IV ст. до н. е. залишалося їхнє захоплення у лісостепу. Однак на цей час демографічний потенціал цього регіону вже був сильно ослаблений. У IV ст. до н. е. кількість городищ у Правобережному Лісостепу становила 7, селищ – 11, поховань – 230. Побудовано лише два городища⁴⁴.

Додалися нові джерела рабів, викликані стратифікацією скіфського суспільства та частково – ростом скіфського степового населення в IV ст. до н. е.⁴⁵. Скіфське суспільство розшаровувалося: з одного боку підвищувався середній рівень споживання, який підживлювався грецькими товарами, з другого – можливість оплатити їх рабами залишалася у кращому випадку на постійному рівні, а швидше за все – зменшувалася. Таким чином, до лісостепового джерела надходження рабів у середньоскіфський період, можливо, додався ще один – продаж у рабство співплемінників – степових скіфів.

Накопичені в результаті работоргівлі кошти не знайшли використання в економіці степових скіфів і не капіталізувались. Самозабезпечувана скотарська економіка номадів не потребувала особливих укладень. Не багато хто зі скіфів,

подібно Скілу, міг витратити одержаний прибуток на нерухомість в Ольвії, храмів та будинків вони не зводили і, за Геродотом, не цінували їх.

Тому єдиною статтею вкладення накопичених багатств з кінця V – початку IV ст. до н. е. стало зведення монументальних поховальних споруд, в яких зберігалися не тільки звичайні побутові речі, а й предмети розкоші – парадна зброя, золоті вироби, столовий посуд грецького виробництва. Саме ці речі надходили в Скіфію в обмін на „живий товар”. Оскільки йдеться про придбання золотих речей у греків, то вартість цих речей можна виразити у цінах Греції, а відтак – оцінити кількісно вартість окремих золотих виробів та непограбованих багатих поховань, як це зроблено нами на прикладі Товстої Могили⁴⁶.

У Північному Причорномор’ї серед п’яти еколого-економічних районів найрозвинутішим в економічному відношенні, очевидно, був Прибузько-Поінгульський (Ольвійський) район, в основі розвитку якого лежали економічні закони, притаманні економіці цивілізацій. Однак, „підживлювала” цей розвиток третя зона регіону, яка постачала центру енергетичні ресурси у вигляді дешевої мускульної енергії рабів зі Степової Скіфії.

Простежені деякі часові зміни у розвитку постачання рабів, яке залежало від економічних потреб центру (в даному випадку – Ольвії та її хори). Спробуємо показати основні етапи работоргівлі.

На самому початку співіснування скіфів і греків у VI – першій чверті V ст. до н. е. у Північному Причорномор’ї існувало три збалансованих в економічному відношенні досить незалежних та самозабезпечуваних соціально-політичних утворення – лісостепова Скіфія, Степова Скіфія та грецькі колонії, яким були відомі рабство і работоргівля. Оскільки і у греків-колоністів, і у скіфів з різних причин рабство не було розвинуто і потреби в рабах були невеликі, то й работоргівля мала досить помірний характер.

Ситуація докорінно змінилася у другій чверті V ст. до н. е. Урбанізація Ольвії збільшила потреби в „мускульній енергії” – в рабах для будівництва та ремісничого виробництва. Степова Скіфія почала відігравати активну роль у постачанні живого товару, змінюючи свій стереотип у ставленні до полонених – їх припинили вбивати, а почали продавати. Степовим скіфам стала очевидною підвищена рентабельність работоргівлі порівняно з будь-якою іншою. Найбільш вірогідним джерелом рабських ресурсів у V ст. до н. е. стало населення Лісостепу. У цей час було закладено основи економічної системи, яка породила феномен „багатої на золото” Степової Скіфії.

Період кінця V–IV ст. до н. е. відзначений зростанням попиту на рабів і в Греції, і в античних полісах Північного Причорномор’я. За даними писемних джерел зафіксовано підвищення цін на рабів як в Аттиці, так і в колоніях. Звідси – збільшення кількості золотих речей та предметів розкоші у скіфських похованнях.

Проведене дослідження дає можливість стверджувати, що основою росту багатства Скіфії була торгівля не хлібом, а рабами. Виходячи з цін на золото в Аттиці, можна вирахувати вартість будь-якого непограбованого скіфського поховання із золотом.

У середньоскіфський період у IV ст. до н. е. торгівля рабами набула системного характеру. Очевидно, у цей час уже сформувався досить постійний ринок „живого товару”. Основна маса поставок рабів у цей час осідала в античних

центрах Північного Причорномор'я. Змінюються джерела надходження рабів. Якщо у попередній період єдиним джерелом („донором”) було населення Лісо-степу, то у середньоскіфський період на ринки невільників надходять і зубожілі степові скіфи, праця яких знаходила застосування у кочовому та напівкочовому господарстві багатих родичів.

Таким чином, третя зона Побузько-Поінгульського еколого-економічного району, населена степовими скіфами, відіграла велику роль в економічному розвитку його ядра та центральних зон, заселених греками. Постійне постачання рабської сили як для самої Ольвії та її хори, так і для перепродажу у метрополію стало причиною не тільки стабільного розвитку Ольвійського полісу, а й частіше мирних відносин ольвіополітів зі степовими кочовиками. В організаційному ж відношенні це частки різних соціально-політичних утворень, які знаходилися на різних рівнях економічного розвитку і ніколи не входили в єдине політичне утворення.

- ¹ Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н. э. К., 1999; Ее же. Степная Скифия: палеоэкологический подход // Социальная структура ранних кочевников Евразии. Иркутск, 2005 – С. 110–129.
- ² Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н. э. – С. 294–301.
- ³ Шарыгин М. Д., Фоминых С. Б. Морфология и границы эколого-экономических районов // Изв. РГО. – 1987. – Т. 119. – Вып. 4. – С. 325.
- ⁴ Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI – III вв. до н.э. – С. 298.
- ⁵ Гаврилюк Н. А. Чернолаковые килики и канфары из степных скифских погребений // Археологические вести. – 2006. – № 13 – С. 151–194.
- ⁶ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. – М., 1975. – С. 197–208.
- ⁷ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии. – К., 1989. – С. 74–75; 135–138.
- ⁸ Гаврилюк Н. А. Скотоводство Степной Скифии.– К., 1995 – С. 135.
- ⁹ Мурзин В. Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. – К., 1990 – С. 60; Бунятян К. П. Скіфи // Археологія. – 1996. – № 4 – С. 138.
- ¹⁰ Щеглов А. Н. Северопонтийская торговля хлебом во второй половине VII–V вв. до н. э // Причерноморье в VII–V вв. до н. э. – Вани-Тбилиси, 1987. – С. 99–122.
- ¹¹ Бунятян К. П. Указ. соч. – С. 138
- ¹² Одрін О. В. Ресурсний потенціал та структура господарської діяльності античних держав Північного Причорномор'я у V–III ст. до н. е. / Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2007. – 18 с.
- ¹³ Виноградов Ю. А. Особенности греко-варварских взаимоотношений на Боспоре в VI–III вв. до н. э.. / Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Л., 1990 – С. 12.
- ¹⁴ Марченко К. К. Модель греческой колонизации Нижнего Побузья // ВДИ. – 1980. – № 1. – С. 142–143.
- ¹⁵ Лейпунська Н. О. Економіка Ольвійської держави в V ст. до н. е. // Археологія. – 1995. – № 3. – С. 20.
- ¹⁶ Ковпаненко Г. Т., Янушевич З. В. Отпечатки злаков на керамике из Трахтемировского городища // Скифский мир. – К., 1975. – С. 147–151; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К., 1987 – С. 86.
- ¹⁷ Боплан Г. Л. де. Опис України. – К., 1990 – С. 61; Кримський А. Історія Туреччини. – К. – Львів, 1996 – С. 195.
- ¹⁸ Клячко Н. Б. Стелы гермокопидов как источник сведений о рабах: в. до н. э // ВДИ. – 1966. – №3 – С. 116.
- ¹⁹ Махортых С. В. Скарби VIII–VII ст. до н. е. на півдні Східної Європи // Археологія. – 1996 – № 4 – С. 18.
- ²⁰ Граков Б. Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ. – 1939. – №3. – С. 231–312.
- ²¹ Клячко Н. Б. Указ. соч. – С. 111; Кузнецов В. Д. Ремесленники-металлисты Эпидавра // Проблемы античной культуры. – М., 1986. – С. 43–47.

- 22 Виноградов Ю. Г. Древнейшее греческое письмо с острова Березань // ВДИ. – 1971. – №4 – С. 74–100; Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. – М., 1983. – Т. 1. – С. 366–420.
- 23 Яйленко В. П. К датировке и чтению березанского письма Ахиллодора // ВДИ. – 1974. – №1. – С. 138–140, Он же. Вопросы интерпретации березанского письма Ахиллодора // ВДИ. – 1975. – №3 – С. 134–149.
- 24 Русяева А. С. Эпиграфические памятники // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время. – К., 1987. – С. 134–154.
- 25 Крыжицкий С. Д. и др. Указ. соч. – С. 93
- 26 Лейпунська Н. О. Становлення античного способу виробництва у Нижньому Побужжі (за археологічними даними) // Археологія. – 1991. – №3. – С. 85.
- 27 Крыжицкий С. Д. и др. Указ. соч. – С. 93.
- 28 Там же. – С. 80.
- 29 Гаврилюк Н. А. Пища степных скифов // СА. – 1987. – №1. – С. 21–34.
- 30 Вахтина М. Ю. Греко-варварские контакты VII–VI вв. до н.э. по материалам степной и лесостепной зон Северо-Западного Причерноморья и Крыма / Автореф. дисс... канд. ист. наук. – СПб., 1984 – С. 18.
- 31 Крыжицкий С. Д. и др. Указ. соч. – С. 150.
- 32 Гаврилюк Н. О. Економічний аспект відносин кочового та осілого населення Північного Причорномор'я в VI – середині V ст. до н. е. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 286–293.
- 33 Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. – К., 1989. – С. 135.
- 34 Шрамко Б. А. Указ. соч.
- 35 Челеби Евлия. Книга путешествий. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. – М., 1961. – С. 7.
- 36 Блаватский В. Д. Рабство и его источники в античных государствах Северного Причерноморья // СА. – 1954. – Т. XX. – С.31-54.
- 37 Доватур А. И. Рабство в Аттике VI–V вв. до н. э. – Л., 1980. – 133 с.
- 38 Каллистов Д. П., Нейхардт А. А., Шифман И. Ш., Шишова И. А. Рабство на периферии античного мира. – Л., 1968. – 267 с.
- 39 Гаврилюк Н. А. Чернолаковые килики и канфары из степных скифских погребений // Археологические вести. – 2006. – № 13 – С. 151–181.
- 40 Козуб Ю. И. Раскопки предместья и некрополя Ольвии // АО 1974 года. – М., 1975. – С. 295–296.
- 41 Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. – СПб., 2005. – С. 107–113.
- 42 Казакевич Э. Л. Рабы как форма богатства в Аттике в IV в. до н. э. (по данным речей Демосфена) // ВДИ. – 1958. – № 2. – С. 90–113.
- 43 Блаватский В. Д. Рабство и его источники в античных государствах Северного Причерноморья // СА. – 1954. – Т. XX. – С. 46.
- 44 Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Указ. соч. – С. 135.
- 45 Гаврилюк Н. А. Тимченко Н. П. Динамика численности и воспроизводства населения Степной Скифии // Палеодемография скифского населения Северного Причерноморья. – К., 1994. – С. 41.
- 46 Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н. э. – С. 284–287.

О. В. Одрін

ОЛЬВІЙСЬКЕ РИБАЛЬСТВО VI–III ст. до н. е.

Рибальство було однією з основних галузей економіки Ольвійського полісу¹. Це зумовлювалося величезними рибними запасами Дніпра, Південного Бугу та їх лиманів, що були широко відомими у грецькому світі ще принаймні з середини V ст. до н. е. Так, Геродот стверджував, що річка Борисфен „...найбільш корисна для людей не лише серед інших рік Скіфії, але і взагалі серед всіх інших, крім єгипетського Нілу... дуже багато в ньому риби приємної на смак... і великі риби в ньому без колючих кісток, що їх називають антакаями...” [IV, 53] (переклад А. О. Білецького).

Про значення рибальства в ольвійському господарстві свідчать і писемні, і епіграфічні, і, особливо, численні археологічні та археобіологічні джерела. Однак, попри наявність багатьох публікацій археологічних та остеологічних матеріалів, у науковій літературі практично відсутні праці, спеціально присвячені вивченню ольвійського рибальства. Єдиною подібною розвідкою є неопублікована стаття Ф. М. Штітельман „Рыболовство и рыбопереработочное производство Ольвии и ее округи в античную эпоху”, яка зберігається в архіві інституту археології НАНУ². Між тим, без дослідження риболовлі неможливе створення повної картини економічного розвитку Ольвійського полісу.

Торкаючись історіографії питання, слід підкреслити, що археологічні свідчення про розвиток рибальства на території Ольвійського полісу почали з'являтися практично одразу після початку археологічних досліджень Ольвії та Березані³, причому на Березані були відкриті й перші рибокоптильні⁴, що засвідчувало і факт переробки рибальської сировини. Однак, основні матеріали стали накопичуватися після початку активних робіт на хорі Ольвійської держави, що розпочалися під керівництвом Л. М. Славина ще з другої половини 30-х років XX ст. і особливо активізувалися у післявоєнний час⁵. Найбільш важливими були знахідки із поселень Вікторівка 1, де, окрім численних керамічних та кам'яних грузил для рибальських сітей, було також знайдено наконечник гарпуна⁶; Широка Балка, де було знайдено комплект з 33 грузил до великої (до 40–80 м) сітки (ставної, або неводу)⁷; Дідова Хата 1, на якій, окрім іншого, було знайдено піч, що вперше була атрибутована як коптильня⁸.

У результаті археологічних досліджень 30–50-х років XX ст. було накопичено доволі значний обсяг матеріалу, що засвідчував використання ольвійськими рибалками знарядь різних типів: сіткових (великі та малі сіті), ударних (гарпуни) та крючкових (вудки, снасті), а також переробку рибальської сировини шляхом копчення та засолювання⁹.

Цей матеріал підсумовано в уже згадуваній статті Ф. М. Штітельман. Авторка розглянула всі наявні на той час археологічні та археозоологічні матеріали, провела атрибуцію низки археологічних об'єктів як рибокоптилень та чи не

вперше вказала на існування на ольвійській хорі спеціалізованих рибальських поселень (уже згадуване поселення Дідова Хата 1 було назване „рибальським городищем”¹⁰). Однак, на жаль, поза увагою дослідниці залишилося питання про технології ольвійської риболовлі, а при розгляді технологій переробки риби нею не було наголошено на суттєвій різниці між структурою вилову в Ольвії у доримський час та Боспору й Херсонесу – у римський, через що основну увагу вона зосередила не на копильнях, а на рибозасоловувальних ваннах.

У наступні десятиліття фахівцями з різних дисциплін було введено до наукового обігу численні матеріали, що не лише кількісно, а й якісно розширили джерельну базу. Так, наприкінці 1960-х років в Ольвії були вперше (і поки що востаннє) проведені дослідження остеологічних решток іхтіофауни, автором яких був фахівець-іхтіолог¹¹.

З появою у той самий час праць К. К. Шиліка¹² відбулося пожвавлення палеогеографічних досліджень, результати яких суттєво змінили уявлення про акваторію пониззя Дніпра та Південного Бугу, їх лиманів та навколишньої морської акваторії¹³.

Однак найбільших результатів, природно, досягли археологи, які проводили масштабні дослідження ольвійської хори, що розпочалися 1971 року¹⁴ і тривали до початку 90-х років минулого століття. Підсумки цих робіт підбиті у двох колективних монографіях: „Сельская округа Ольвии”¹⁵ та „Античные поселения Нижнего Побужья”¹⁶. У цих працях було, зокрема, узагальнено весь наявний на той час археологічний матеріал про розвиток риболовлі на ольвійській хорі¹⁷, показано існування у різних її районах доволі численних рибальських стоянок¹⁸.

Результати багаторічних археологічних розкопок Ольвії та її хори стали базою для створення узагальнюючих досліджень з історії Ольвійського полісу загалом¹⁹ та його економічного базису зокрема²⁰. В обох колективних монографіях аргументовано стверджується дуже важлива роль рибальства в ольвійській економіці як у добу архаїки, так і в період класики-еллінізму. Стаття С. Д. Крижицького та Н. О. Лейпунської є чи не першою роботою, в якій однозначно стверджується, що рибальська продукція була однією з головних статей ольвійського експорту²¹.

Підсумовуючи розгляд історіографії питання, слід констатувати, що в науковій, і насамперед археологічній літературі накопичено значний обсяг інформації про ольвійське рибальство, показано його важливу роль в економіці полісу, стверджено експортний потенціал цієї галузі. Разом із тим, ціла низка важливих аспектів цього питання залишилася поза увагою дослідників, а саме:

1. Не було детально вивчено сировинну базу ольвійського рибальства, не з’ясовано видову структуру вилову ольвійських рибалок. Наслідком цього є некоректне перенесення на ольвійський матеріал даних про рибопереробку інших районів Північного Причорномор’я (Херсонесу та Боспору) та, до того ж, інших періодів історії.

2. Не було проаналізовано палеогеографічні дані, що, у поєднанні з даними археології, дають змогу визначити райони найбільш інтенсивного рибальства.

3. Не було розглянуто технологій риболовлі, що є можливим лише із залученням порівняльно-етнографічних матеріалів. Це, у свою чергу, не дало змоги з’ясувати, наскільки інтенсивним чи екстенсивним було ольвійське рибальство.

4. Не було з'ясовано, які саме технології переробки використовувались у грецькому світі взагалі, а в Ольвії зокрема, при переробці тих видів риби, що найчастіше виловлювались у водах Нижнього Побужжя. Окрім того, при розгляді переробки рибальської продукції не зверталось достатньо уваги на супутню продукцію, таку як ікра, жир або клей.

Отже, метою даної статті є комплексне вивчення всіх основних аспектів проблеми, в тому числі й дослідження тих з них, які, як уже зазначалося вище, залишилися поза увагою науковців. Для цього автором, окрім інформації археологічних, писемних та епіграфічних джерел, були залучені також дані іхтіології, палеогеографії, етнографії та технології рибальства.

Сировинна база ольвійського рибальства

Іхтіофауна Нижнього Побужжя складалася з трьох основних компонентів: річкового, лиманного та морського. Варто зазначити, що її склад, який буде розглянутий далі, був характерним для цього регіону на початку ХХ ст., перед початком активного антропогенного втручання у гідрологічний режим басейну Дніпра (будівництво каскаду ГЕС, зрошувальних систем тощо). Проте, судячи з даних палеозоології, про які йтиметься трохи згодом, склад іхтіофауни регіону в VI–III ст. до н. е. загалом був подібним до сучасного як за основними компонентами, так і за видовим складом, а тому використання даних початку минулого століття є достатньо коректним. Лише територіальне розміщення цих компонентів, судячи з відмінностей у географічному середовищі між сучасністю та античним періодом, повинно бути дещо відмінним. Відтак, необхідно розглянути і палеогеографічну ситуацію в Нижньому Побужжі доримського часу.

Без сумніву, найціннішими представниками іхтіофауни Нижнього Побужжя були прохідні риби, передусім осетрові: білуга, азово-чорноморський осетер, севрюга, зустрічався у Дніпрі й шип²². Суттєвою перевагою промислу осетрових у Нижньому Побужжі була можливість добувати їх не тільки під час ходу в Дніпрі та, меншою мірою, у Південному Бузі, а й на місцях нагулу у весняно-літній період у районі Тендри. Найпоширенішою у Дніпрі осетровою рибою був власне осетер, який утворює у Чорному морі окреме дніпровське стадо²³, та вилов якого становив 82,7% усього вилову прохідних осетрових, тоді як севрюги – 12,2%²⁴, а білуги – усього 5,1%²⁵. У районах нагулу – на південь від Тендрівської коси – співвідношення осетрових абсолютно інше: тут повністю домінувала севрюга (83,9%), тоді як осетер становив 15,%, а білуга – усього 1% від загальної чисельності²⁶.

У Дніпрі хід осетра починається з кінця березня – початку квітня і закінчується у травні, рідше – у червні; з серпня до вересня, а частково й зимою йшов озимий осетер, але за інтенсивністю ходу він поступався весняному²⁷. Хід севрюги та білуги відбувався у той самий період, що й в осетра, проте був коротшим у часі²⁸. Частина риб нереститься у лимані та у гирлі Дніпра²⁹. Необхідно наголосити, що початок та завершення ходу прохідних риб залежить від температури води і, якщо в античну добу вона була нижчою, то й хід мав починатися дещо пізніше, аніж зараз. Однак, навіть у цьому випадку місцеві греки могли майже півроку добувати прохідних осетрових у лимані та пониззі Дніпра. Окрім того, на думку дослідників, у Дніпро-Бузькому лимані в античні часи водився і жилий осетер³⁰.

Серед інших прохідних, швидше за все, в античну добу певне промислове значення відігравали і оселедці – чорноморський пузанок та, особливо, чорноморський оселедець, які в минулому були доволі численними у Дніпрі та Дніпро-Бузькому лимані³¹. Їх хід розпочинається у березні, закінчується у червні, розпал ходу оселедця припадає на травень³², причому частина оселедців нереститься у самому лимані, а пузанок взагалі там і зимує³³.

Значно менш численним за осетрових та оселедців була інша дуже цінна риба – чорноморський лосось³⁴, а отже його промислове значення було невеликим.

Серед цінних риб, які заходили до лиману для нагулу, можна виокремити кефалей³⁵, час від часу з'являвся у лимані й луфар³⁶. Не дуже численними у лимані, як в усій північно-західній частині Чорного моря були риби донного комплексу – барабулька та калкан³⁷.

З морських риб варто назвати також чорноморського шпрота, значні скупчення якого спостерігаються у липні-вересні в районі Тендрівської коси³⁸. Заходить у район Тендри та Кінбурна й скумбрія³⁹. Район сучасних Тендрівської та Ягорлицької заток – одне з основних місць промислу глоси у Чорному морі⁴⁰. У цьому ж районі влітку нагулюється барабулька старших вікових груп⁴¹ та проходить нерест калкана⁴².

Серед риб, які постійно проживали у лимані, а відтак становили основу постійного лову грецьких рибалок, головну роль відігравали тюлька, бички, а також частикові риби – як великі (сазан, лящ, річковий та, особливо, морський судаки, щука, вирезуб, який був численним і у Південному Бузі⁴³) так і дрібні, передусім тарань⁴⁴. У Дніпрі водилося самостійне стадо стерляді, проте, очевидно, не дуже численне⁴⁵. Заходила до лиману й глоса⁴⁶. Найціннішими серед цих риб були соми, які заходили у лиман на нерест, судак та інші крупночастикові, а також стерлядь та глоса.

Завершуючи розгляд іхтіофауни Нижнього Побужжя, можна констатувати її багатство та різноманітність. Варто зауважити, що за складом вона суттєво відрізнялася від фауни Середземного моря, а серед найцінніших риб Нижнього Побужжя переважали ті, що в Середземномор'ї або взагалі не зустрічаються, або є нечисленними.

Палеогеографія Нижнього Побужжя VII – першої половини III ст. до н.е. та основні промислові райони ольвійського рибальства

Палеогеографії Нижнього Побужжя античної доби присвячено доволі значну кількість праць⁴⁷. При цьому реконструкції палеогеографічної ситуації у районі сучасного Дніпро-Бузького лиману, здійснені різними дослідниками, є загалом подібними, відрізняючись лише в окремих деталях. Виходячи з наявних даних, можна впевнено стверджувати, що гідрологічна ситуація в пониззі Дніпра та Південного Бугу доволі суттєво відрізнялася від сучасної (див. Рис. 1).

Ця відмінність викликана, насамперед, значно нижчим, порівняно з теперішнім, рівнем моря (на 10–12 м), який, за даними І. В. Бруяко та В. О. Карпова, був відносно стабільним протягом усього періоду, що розглядається⁴⁸. Відповідно, берегова лінія проходила значно мористіше, аніж тепер: у Дніпро-Бузькому лимані від кількох сотень метрів у районі Ольвії⁴⁹ до 5 км (зокрема, у

районі Березані)⁵⁰, а в районі сучасної Ягорлицької затоки – навіть на 15–25 км⁵¹. Зрозуміло, що Дніпровський, Бузький та Березанський лимани були суттєво меншими за площею, аніж зараз, а отже меншими були й запаси лиманної іхтіофауни в них. Це, у свою чергу, означає, що принаймні у рибальстві поселень берегів Бузького* та Березанського лиманів відносно більшу роль мав відігравати вилов річкових риб.

З іншого боку, лиманна іхтіофауна мала поширюватись значно західніше, аніж зараз. Справа у тому, що на місці сучасної Одеської банки в доримський час існувала піщана коса⁵², між якою та корінним берегом йшла частина дніпровських вод (див. Рис. 1), опріснюючи акваторію.

Ще одним, окрім рівня моря, фактором, який зумовлював значні відмінності у гідрографії Нижнього Побужжя, була інша, порівняно із сучасною, форма дельти Дніпра. Окрім основного рукава Дніпра, що співпадає із сучасним, в античну добу існувало щонайменше ще два дніпрових рукави. Один з них проходив по лінії Нова Збур'ївка – Ягорлик**, а інший, який проходив південніше та східніше першого, з'єднувався з ним у районі Ягорлицького поселення⁵³. Водами цих гирл, а також тією частиною вод основного гирла, що йшла між Одеською банкою та материком, опріснювалася морська акваторія на захід від сучасного Ягорлицького півострова*** (див. Рис. 1), де також мала проживати фауна солонуватих вод. У самих же гирлах ольвійські рибалки могли виловлювати прісноводних риб.

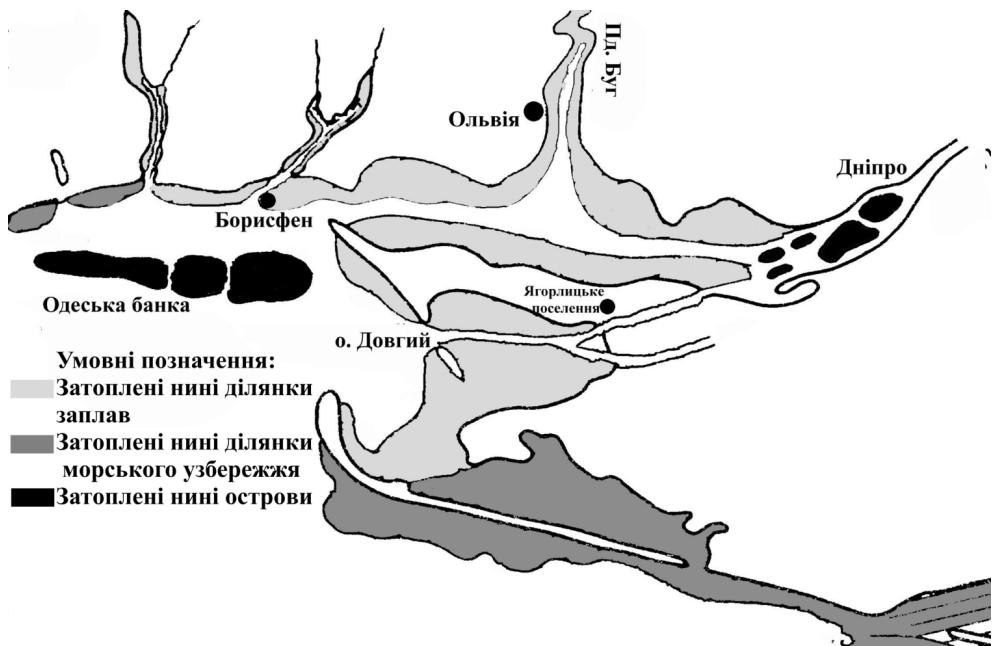


Рис. 1. Нижнє Побужжя у середині I тис. до н. е. (за І. В. Бруяко та В. А. Карповим, із незначними змінами).

* Принаймні, на північ від Волоської коси, біля якої закінчувався лиман.

** Це відома ще у XVIII ст. Запорозька протока, якою користувалися запорожці, аби обійти турецький флот, який чатував в основному гирлі Дніпра (див., наприклад: Яворницький Д. И. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1 – С. 390).

*** Акваторія пра-Ягорлицької затоки за М. В. Агбуновим (Указ. соч. – С. 127).

Підсумовуючи все сказане про ресурси рибацтва та палеогеографічну ситуацію в Нижньому Побужжі в античну добу, можна виокремити кілька районів рибороллі, які вдрізнялися один від одного видовим складом та запасами промислових риб:

1. *Район тогочасного Дніпро-Бузького лиману.* Простягався із заходу на схід приблизно від сучасного Очакова до мису Станіслав, а з півночі на південь – приблизно від Ольвії до тогочасного північного узбережжя Ягорлику. Іхтіофауна району – лиманна (солонуватих вод).

Основні промислові риби: осетер (жилий), тюлька, бички, тарань, а також прохідні – осетрові та оселедці. Окрім того, могли добуватися й річкові (соми, щуки, окуневі, коропові) й морські риби.

Район мав, мабуть, найбільші за обсягом та найбагатші за видовим складом запаси риби. У ньому розташовувались як спеціалізовані рибацькі поселення, так і ті, на яких рибацтво відігравало одну із провідних ролей у господарстві. До першого типу відносяться розташовані на північному березі Кінбурнського півострова тимчасові рибацькі стоянки Геройське 1 та Покровське 1⁵⁴. Логічним буде припустити, що ці стоянки належали рибацкам з великих стаціонарних поселень протилежного берегу лиману. Тоді Покровське варто пов'язати зі скупченням поселень у районі Яселок, а Геройське – або з Пітухівкою 1, або з поселеннями Дніпровське 2–4 (див. Рис. 2). З поселень другого типу слід виокремити вже згадану Широку Балку 1 та саму Ольвію, де у Нижньому місті зафіксовані численні знахідки, пов'язані з рибацтвом⁵⁵.

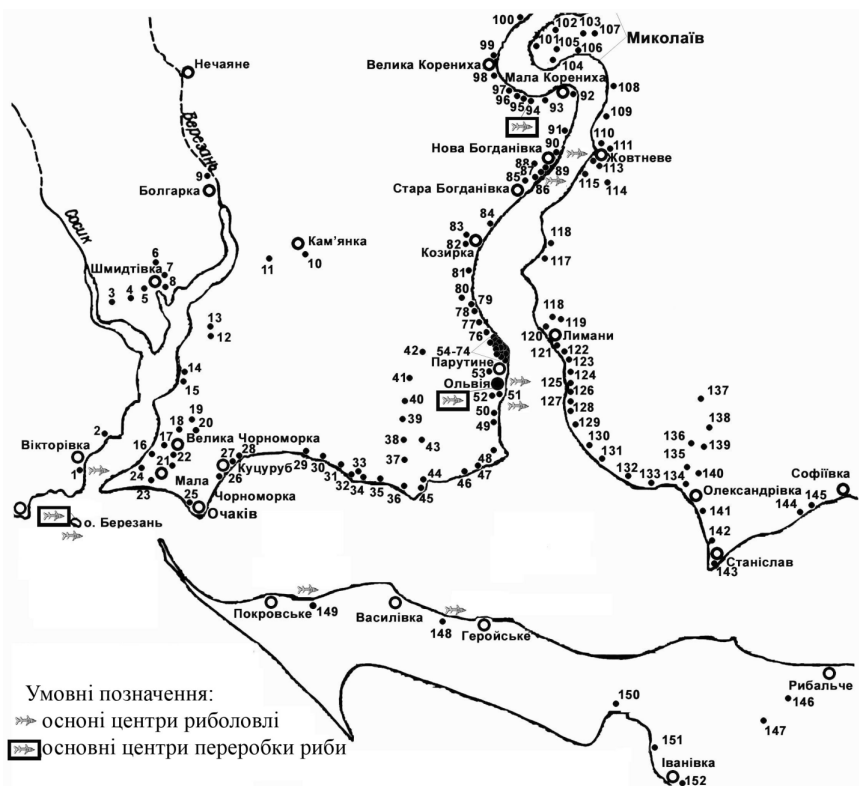


Рис. 2. Нижнє Побужжя у V–III ст. до н. е. Археологічна карта (за С. Д. Крижицьким, С. Б. Буйських, В. М. Отрешко).

2. Район на захід від тогочасного півострова Березань. Простягався в бік Одеської затоки, між корінним берегом та косою, що існувала на місці сучасної Одеської банки. У межах ольвійської хори знаходилася лише його найсхідніша частина – від півострова Березань до Рибаківки, або, якщо включати до ольвійської хори поселення на Тилігульському лимані – до Кошар. Іхтіофауна регіону мала бути загалом подібною до попередньої, вдрізняючись хіба що відносно більшою питомою вагою морських риб, та меншою – прісноводних. Основні промислові риби – ті ж, що й у попередньому районі.

У цьому районі налічувалося не так вже й багато поселень, проте на більшості з них фіксуються знахідки, пов'язані з риболовецьким промислом. Найбільш репрезентативними вони є на Вікторівці 1 та, особливо, на Березані, яка, судячи з усього, була доволі значним центром переробки риби.

3. Район пониззя Південного Бугу. У період, що розглядається, він починався на північ від Ольвії – у районі Волоської коси чи трохи північніше і простягався до бузьких плавнів, які починалися на широті сучасного Миколаєва і являли собою природний північний кордон ольвійської хори. Основна іхтіофауна регіону – прісноводна, річкова. Головні промислові риби: сом, окуневі, коропіві, а під час ходу також і прохідні.

У цьому районі риболовецькі поселення концентрувалися у північній частині: це рибальські стоянки Нова Богданівка 6 (на правому березі) та Жовтневе 6 (на лівому березі), а також вже неодноразово згадуваний центр переробки рибальської продукції Дідова Хата 1.

4. Район тогочасної пра-Ягорлицької затоки. Знаходився на південний захід від сучасного Кінбурнського півострова. Основна іхтіофауна регіону – морська, можливо, з певним домішком лиманної. Головні промислові риби району: чорноморський шпрот, глоса, меншою мірою барабулька та калкан. Улітку тут також могли добувати осетрових, головним чином севрюгу.

Варто зауважити, що жодних поселень чи рибальських стоянок на південному березі Кінбурну поки що не зафіксовано. Цілком вірогідно, що вони розташовувались у нині затопленій частині півострова. Незважаючи на це, можна доволі впевнено стверджувати, що акваторія затоки входила до зони промислової активності ольвійських рибалок, адже і Ягорлицьке поселення, і поселення Рибальче 1 та 2 були пов'язані з Березанню саме через неї (та Запорізьку протоку).

Технології ольвійського рибальства

Найскладнішим у дослідженні ольвійського рибальства є питання технологій місцевої риболовлі. Прямих свідчень про ці технології немає, а загальні реконструкції технологій давньогрецького рибальства⁵⁶, які базуються на аналізі античних писемних джерел, головним чином твору Оппіана „Про риболовлю” мало що дають для розуміння досліджуваного питання, оскільки й основні місця риболовлі (у Середземномор'ї це майже виключно море, тоді як у Нижньому Побужжі – лиман та річки), і види промислових риб у Середземномор'ї та Північному Причорномор'ї мали принципові відмінності, а відтак механічне перенесення інформації є некоректним. Що ж до археологічних знахідок, то за ними можна, бодай частково, реконструювати лише основні типи риболовецьких знарядь. Однак, якщо до даних археозоології про видовий склад промисло-

вих риб та археології – про риболовецьке приладдя – долучити етнографічні дані про способи риболовлі на Нижньому Дніпрі та Дніпро-Бузькому лимані, то реконструкцію технологій риболовлі можна здійснити з доволі високим ступенем вірогідності. Тобто, якщо в етнографічних матеріалах містяться дані про вилов тих самих видів риб і тими самими знаряддями, що їх використовували греки, то цілком логічним буде вважати, що й спосіб використання цих знарядь був загалом подібним.

Отже, спочатку розглянемо, які види риб становили основу вилову ольвійських рибалок.

Варто наголосити, що перші дослідження ольвійської іхтіофауни розпочалися практично одразу після того, як Л.М. Славін очолив Ольвійську експедицію, тобто з середини 30-х років (див. табл. на Рис. 3).

| Пункти Вид | Ольвія, розкопки 1936-1946 (кістки/особини) | Пітухівка 1 розкопки 1940 (кістки/особини) | Пітухівка 2 розкопки 1940 (кістки/особини) | Чортувате розкопки 1938 (кістки/особини) |
|---------------|---|--|--|--|
| Сом | 917 / 114 | 119 / 16 | 1/1 | 14/5 |
| Осетрові | 241 / 49 | 111 / 11 | 3/2 | 1/1 |
| Коропові | 13 / 13 | – | – | – |
| Судак | 8/8 | – | – | – |
| Щука | 2 / 2 | – | – | – |
| Інші | 775 / 114 | 100 / 10 | 3/1 | – |
| Всього | 1956 / 300 | 330 / 37 | 7/4 | 15/6 |

Рис 3. Залишки іхтіофауни з Ольвії та її округи за розкопками 1935-1946 рр. (визначення В.І. Зубаревої)⁵⁷.

Найважливіші результати були отримані у 1960-х роках чи не єдиним фахівцем-іхтіологом, який спеціально працював над вивченням решток іхтіофауни Північного Причорномор'я – Л.Д. Житеньовою.

Л. Д. Житеньова проаналізувала майже 7500 решток кісток, хрящів та луски, з яких понад 4500 визначено з точністю до виду, а ще понад 2000 – до родини⁵⁸. За матеріалами цієї праці автором було побудовано дві таблиці, у першій з яких представлено співвідношення родин риб в остеологічному матеріалі, а у другій – видів (див. Рис. 4–5).

Слід підкреслити, що ці результати мають орієнтовний характер, адже кістки різних видів риб зберігаються неоднаковою мірою⁵⁹. У цьому контексті доволі промовистим є співвідношення залишків кісток та луски. Однак, це не заперечує важливості висновків, до яких можна прийти в результаті аналізу отриманих даних.

| | Кістки (до родини) | | Кістки (до виду) | | Луска | |
|----------|--------------------|-------|------------------|-------|-------|-------|
| | абс. | % | абс. | % | абс. | % |
| Родина | | | | | | |
| Осетрові | 257 | 22,7% | 180 | 19,0% | – | – |
| Щучині | 13 | 1,2% | 13 | 1,4% | 2226 | 38,6% |
| Коропові | 263 | 23,2% | 153 | 16,1% | 3064 | 53,2% |
| Сомові | 460 | 40,6% | 460 | 48,7% | – | – |
| Окуневі | 140 | 12,4% | 140 | 14,8% | 472 | 8,2% |

Рис. 4. Співвідношення родин риб в остеологічному матеріалі Ольвії

| Вид | Кістки | | Луска | |
|----------|--------|-------|-------|-------|
| | абс. | % | абс. | % |
| Білуга | 15 | 1,6% | – | – |
| Стерлядь | 38 | 4% | – | – |
| Осетер | 104 | 11,0% | – | – |
| Севрюга | 23 | 2,4% | – | – |
| Щука | 13 | 1,4% | 2226 | 60,7% |
| Плотва | 37 | 4,0% | 264 | 7,2% |
| Вирезуб | 36 | 3,8% | – | – |
| Лящ | 18 | 1,9% | 629 | 17,2% |
| Чехонь | 1 | 0,1% | – | – |
| Сазан | 60 | 6,3% | 73 | 2,0% |
| Сом | 460 | 48,7% | – | – |
| Судак | 124 | 13,1% | 472 | 12,9% |
| Окунь | 16 | 1,7% | – | – |

Рис. 5. Співвідношення видів риб в остеологічному матеріалі Ольвії

По-перше, дуже примітним є надзвичайно високий відсоток цінних риб в уловах ольвіополітів: рештки, сомів, осетрових та окуневих (в основному судака) становлять три чверті усього кісткового матеріалу. Також звертає на себе увагу надзвичайно великий відсоток сомів, деякі з них сягали розміру понад 4 м⁶⁰. Значною є також питома вага залишків осетрових – майже чверть усіх кісткових решток належать їм. При цьому головною промисловою осетровою рибою був, як і зараз, осетер (57,8% осетрових від визначених до виду, або 40,5% від загальної їх кількості). Однак, спостерігаються суттєві відмінності від сучасного стану. Нині, як вказувалося вище, у регіоні виловлюють прохідного осетра, тоді як в античну добу, як показав аналіз розмірів залишків, у Дніпрі та Південному Бузі водився жилий осетер⁶¹, який і становив основу промислу. Набагато більш розповсюдженою, аніж тепер, була стерлядь⁶². З іншого боку, набагато менше, аніж зараз, виловлювали вирезуба, ляща та окуня⁶³.

Таким чином, основу риболовлі в Бузькому лимані в античний час становили сом, осетер та судак; другорядними промисловими рибами були сазан, плотва, стерлядь, вирезуб, севрюга та, можливо, щука; як прилов добувались також лящ, чехонь та окунь⁶⁴.

Тепер розглянемо, наскільки великими були відмінності між структурою ольвійської риболовлі, що була описана вище, та тією, що є відомою нам за етнографічними даними.

Чи не єдиним етнографічним матеріалом, в якому описані традиційні способи риболовлі на Нижньому Дніпрі, є праця В. Зуєва „О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче рыбном”, опублікована у місяцеслові за 1786 р.⁶⁵, яка містить достатньо точні й достовірні свідчення про рибний промисел запорозького козацтва⁶⁶.

За свідченнями В. Зуєва, запорожці виловлювали у самому Дніпрі різних окуневих та корошових (зокрема, коропів, вирезубів, тарань), щук та судаків; у Дніпрі та у лимані – осетрових та сомів; тільки у лимані – камбалу, скумбрію та оселедців⁶⁷. Не важко помітити, що цей перелік в основному збігається з переліком промислових риб, що їх виловлювали в Ольвії. При цьому найціннішими запорожці вважали риб другої групи, особливо осетрових. Це також повністю

кореспондується з остеологічними матеріалами з Ольвії, хіба що в останніх соми дещо переважають над остерами. Це, щоправда, могло бути викликано й тим, що рештки осетрових гірше зберігаються через наявність у них лише хрящового, а не кісткового скелету.

Із записок В. Зуєва відомо, що запорозькі рибалки використовували риболовні знаряддя кількох типів: ставні сіті (косяки, мережі), неводи та інші обкидні сіті, гачкові снасті (самолови)⁶⁸. Для вилову осетрових використовувалися в основному ставні сіті та самолови.

Найбільша риба виловлювалася *косяками*. Косяками називалися великі ставні зяброві* сіті довжиною приблизно 40 сажнів, тобто приблизно 80 м. На нижньому їх боці закріплювали кам'яні грузила, а на верхньому на мотузках – пучки комишів (так звані *куги*)⁶⁹. Менші за розміром, але аналогічні за конструкцією сіті називалися *мережами* і використовувалися для вилову молоді осетрових, а також крупночастикової риби⁷⁰.

Археологи визначають грузила для ставних сітей в основному за формою: головним чином це плитки округлої, овальної або трикутної форми з отвором у верхній частині⁷¹. Грузила подібної форми, точніше подібних форм є широко розповсюдженими в усьому Північному Причорномор'ї⁷², зокрема і в Ольвії⁷³. Вірогідно, що й кам'яні грузила з перетином також використовувалися для простих ставних сіток⁷⁴, хоча не виключено, що існували якісь функціональні відмінності: наприклад, кам'яні грузила використовувалися для обважування мотневих (дво- або тристінних**) ставних сіток⁷⁵.

Реконструкції рибальських сіток, що їх здійснюють археологи на підставі знахідок комплектів грузил, доволі повно відповідають описам В. Зуєва. Довжина таких сіток визначається у межах 40–80 м⁷⁶; обважувалися вони або кам'яними грузилами з перетином⁷⁷, або керамічними грузилами зі стінок амфор⁷⁸; поплавці, зроблені з органічних матеріалів (комиш чи дерево), не збереглися. Відтак, можна достатньо обґрунтовано стверджувати про використання грецькими поселенцям ставних зябрових сіток, головним чином простих, а можливо, частково й мотневих.

Для вилову найбільших за розмірами осетрів та білуг запорожцями використовувалися спеціальні гачкові снасті – так звані *самолови*. Самоловами називалася снасть, що складалася з довгої мотузки, що ставилася з грузилом на дно, до якої прив'язувалися численні мотузки з гострими гачками на кінці; ці мотузки підтримувалися перпендикулярно до головної за допомогою куг або поплавців⁷⁹. Риба, чіпляючись боком за один з цих гачків, починала битися й насаджувалась і на інші.

Самолови були відомі грецьким рибалкам Північного Причорномор'я. Так, залишки самолову було свого часу знайдено у Херсонесі⁸⁰, де біля південного узбережжя у місцях зимівлі добували білугу. Вони склалися з 50 глиняних грузил та 150 великих мідних рибальських гачків.

Знахідка такого повного комплекту є унікальною, більше ніде, в тому числі й в Ольвії, цілі снасті не знаходились. Однак, якщо враховувати значно більші,

* Цим терміном називають сіті з розміром чарунки у риб'ячу голову, вийти з якої рибі заважали зяброві кришки.

** Двостінні сіті називались у запорожців *прорежами*.

аніж біля кримського узбережжя, запаси осетрових у Дніпро-Бузькому лимані, не доводиться сумніватися, що й ольвійські рибалки використовували самолови. По всій ольвійській хорі відомі знахідки бронзових та залізних рибальських гачків⁸¹, хоча за кількістю знахідок їх не можна порівняти з грузилами. Їх висота коливалася у межах від 4 до 10 см⁸². Це коливання традиційно пояснюється тим, що різні гачки призначалися для вилову різних риб⁸³. Однак, існує й інше пояснення: маленькі гачки використовувалися для вудок, а більші – для снастей⁸⁴. Так, у вже неодноразово згадуваній праці І. І. Тарасова до переметних (і самоловних) гачків віднесено ті, що мають висоту від 50 до 154 мм, і які не мають спеціального вигину чи блешні. Очевидно, що більшість гачків з Ольвії та її хори мають подібні характеристики, а відтак можна припускати, що ольвіополіти більшою мірою використовували гачкові снасті, аніж вудки*.

Без сумніву, ольвійські рибалки користувались й іншими рибальськими знаряддями, окрім перелічених вище. Про знахідку гарпуна на поселенні Вікторівка 1 вже згадувалося вище. Що ж до сіток відціджувальної дії, таких як неводи, то сумніватись у їх використанні навряд чи доводиться. Проте, археологічно грузила, якими вони обважувалися, мало чим відрізняються від грузил для ставних сіток, хіба що розмірами⁸⁵. Тому можна лише припускати, що найбільші за розмірами грузила використовувалися саме для обважування неводів, хоча повної впевненості у цьому немає.

Розглянувши основні риболовецькі снасті, що їх використовували ольвійські рибалки, і враховуючи той очевидний факт, що кожній з них відповідає певна технологія риболовлі, можна переходити до розгляду технологій риболовлі, що застосовувалися грецькими рибалками в Нижньому Побужжі в античну добу.

Однак, перш ніж переходити до конкретних питань, варто зробити кілька зауважень загального характеру. У сучасній західній, особливо англо-американській історіографії під впливом ідей М. Фінлі виникла тенденція до крайньої примітивізації рівня розвитку античної економіки загалом, і господарських технологій зокрема. Так Томас Галлант⁸⁶ навіть твердив, що греки, мовляв, взагалі не знали ловлі з човнів, а використовували лише найпростіші неводи, що закидалися з берега, а такий спосіб риболовлі був у край малопродуктивним. Останню тезу слушно заперечив Т. Беккер-Нільсен, який навів етнографічні дані, що засвідчили можливість доволі високопродуктивної ловлі риби з берега⁸⁷. Заперечив він також і головну тезу Т. Галланта, вказавши на іконографічне підтвердження існування риболовлі з човнів в античну добу⁸⁸. Іншим переконливим аргументом на цю ж користь є перелік риболовних снастей, що використовувалися в античному Середземномор'ї, зроблений на підставі аналізу термінології твору Оппіана „Про риболовлю”⁸⁹, адже абсолютну більшість з них можна використовувати лише з човнів.

Матеріали з Північного Причорномор'я не менш наочно демонструють всю абсурдність побудов Т. Галланта. Яким чином можна впіймати з берега 9-метрову білугу? Як можна поставити (і витягти) 80-метрового ставного косяка посеред лиману без човна? Вплав? Взагалі важко зрозуміти чим, окрім гарячого

* До того ж, в Ольвії практично невідомі знахідки маленьких (до 2 см) гачків, які однозначно можуть бути ідентифіковані як вудкові, і які відомі, наприклад, на поселенні Семенівка з Керченського Приазов'я (див.: Кругликова И. Т. Указ. соч. – С. 159).

бажання „підігнати” реальність під теоретичні побудови, керувався відомий антикознавець у своїй праці.

Повертаючись до технологій риболовлі ольвійських греків, можна впевнено говорити про наступні:

1. Використання ставних сіток різних розмірів. Такі сіті, за етнографічними даними⁹⁰, ставились у відкритому лимані на добу, після чого сіть діставали і забивали рибу довбнями. Використовувалися ці снасті, як уже зазначалось, в основному для вилову осетрових, а відтак, очевидно, головним чином під час їх весняного та осіннього ходів. Менші сіті, якими ловили також і жилих осетрів, і крупночастикову рибу, могли використовуватися протягом усього безморозного періоду.

2. Використання неводів та інших сіток відціджувальної дії. Спосіб використання снастей такого типу є доволі стандартним усюди: рибу оточують сіткою стінкою і потім вибирають сітку на берег чи на судно. Подібні сіті мають різні конструктивні особливості залежно від способу використання (тралі, закидні, обкидні та донні неводи тощо), які поки що встановити на археологічному матеріалі не є можливим. За етнографічними даними, на Дніпрі використовували великі неводи, що мали до 100 м довжини⁹¹. Однак, археологічними джерелами існування таких великих неводів у ольвійських греків поки що не підтверджується.

3. Використання гачкових снастей та вудок. Як вже зазначалося вище, судячи з розмірів гачків, що їх знаходять на території Ольвійського полісу, місцеві рибалки користувалися більшою мірою снастями, аніж вудками. Судячи з доволі великих відмінностей у розмірах гачків, можна припустити, що найменші з них використовувалися для вудок, більші – для снастей типу донок чи переметів, а найбільші – для самоловів, спосіб використання яких був описаний вище. Однак, як вже зазначалося вище, порівняно з рибальськими сітками, гачкові снасті були набагато менш розповсюдженими.

4. Використання ударних знарядь (гарпунів, острог). Залишки подібного роду знарядь зустрічаються у Північному Причорномор'ї вкрай рідко, і одна з таких рідкісних знахідок походить якраз з ольвійської території – з поселення Вікторівка 1⁹². Подібні знахідки інтерпретуються і як наконечники гарпунів, і як наконечники острог⁹³. Судячи з повідомлень Страбона [VII, 3, 18], остроги-гангами використовувались у Північному Причорномор'ї для підльодного лову осетрових. Вірогідно, що саме так вони використовувались і в Ольвії. Додатковим підтвердженням існування такого способу лову могли б слугувати знахідки плешней (пробоїв), що ними робили ополонки. Проте, наскільки відомо, їх знахідки на поселеннях Нижнього Побужжя поки що не зафіксовані (або ж належним чином не атрибутовані).

Отже, підсумовуючи розгляд рибальських знарядь та технологій, що використовувались ольвійськими рибалками, необхідно відзначити достатньо велику різноманітність перших та розвинутість останніх. Це дає можливість твердити про інтенсивний характер місцевого рибальства та про достатньо великі обсяги вилову, а також про певну спеціалізацію ольвійських рибалок на вилові цінних промислових риб, особливо осетрових і сомів.

Технології переробки рибальської продукції

Вище вже неодноразово зазначалося, що при розгляді технологій переробки риби в Ольвії, археологи постійно акцентують увагу на відсутності там знахідок рибозасолювальних ванн. Цей факт сприймається як аргумент на користь низького рівня розвитку рибопереробної галузі ольвійської економіки, а відтак і на слабкості її експортного потенціалу. Проте, при цьому чомусь не звертають уваги на той промовистий факт, що хоча знахідки рибозасолювальних ванн на Боспорі відносяться до перших століть нашої ери, початок широкого експорту риби з цього регіону розпочався не пізніше IV ст. до н. е., коли, за свідченням Афінея [VII, 21, 284с], поет Архестрат вже написав цілий твір, що прославляв високі якості боспорської солоні риби. Таким чином, є некоректним жорстко прив'язувати оцінку експортних можливостей риболовлі до наявності чи відсутності рибозасолювальних ванн. Спочатку необхідно з'ясувати, які технології застосовувались в античному світі для переробки тих видів риб, що їх виловлювали ольвійські риболови.

На початку варто все ж зупинитися на використанні рибозасолювальних ванн. Як відомо, у таких ваннах виготовляли соус гарум. Серед риб, які масово виловлювались у Північному Причорномор'ї, на виготовлення гаруму йшла скумбрія, султанка⁹⁴, а також, судячи з археологічних даних, хамса та оселедці⁹⁵. Ці риби, як видно з аналізу остеологічних матеріалів з Нижнього Побужжя (див. таблиці на Рис. 3–5), взагалі не виловлювались ольвійськими рибалками, а відтак місцеві мешканці просто не потребували використання таких ванн. До речі, яскравим підтвердженням цієї тези є той факт, що допоки рибалки Херсонесу експлуатували рибні багатства Каркінітської та Каламітської заток, виловлюючи в основному осетрових, а також барабульку* та калкана⁹⁶, вони не споруджували рибозасолювальних ванн. Подібна картина спостерігалася і на Боспорі⁹⁷.

Отже, якими ж були способи переробки риби в Ольвії? Археологічні та писемні дані свідчать про принаймні два з них: копчення та соління. Коптильні знайдено на Березані⁹⁸, а також на поселеннях правобережжя Бузького лиману Чортувате⁷⁹⁹ та Дідова Хата¹⁰⁰. Про засолювання осетрових говорив Геродот [IV, 53], а про засолювання взагалі ще й Діоген Лаертський [IV, 7], який засвідчив, що батько філософа Біона Борисфеніта був торговцем солонією рибою. Про два інші види переробки риби – в'ялення та сушіння – прямих свідчень немає, але не можна не погодитися з тими дослідниками¹⁰¹, які вважають, що ці види переробки повинні були використовуватися греками Побужжя.

Чи існувала якась спеціалізація при використанні того чи іншого способу переробки залежно від виду риби? Очевидно, так. За свідченнями В. Зуєва, осетрові риби солилися та в'ялилися¹⁰². Ці дані повністю кореспондуються з даними Геродота [IV, 53, 3], який писав, що антакаї (себто осетрові) доставляються для засолювання. За В. Зуєвим, з осетрів спочатку видаляли тельбухи, відкладали окремо ікру, жир та клей, потім вимочували (навесні – кілька годин, а влітку – добу), після чого круто засолювали, потім банили, а наприкінці – в'ялили¹⁰³. Вірогідно, подібною, або дещо відмінною технологією користувались і греки.

Що ж до кісткових риб, то їх в часи, що описує В. Зуєв, також в основному засолювали¹⁰⁴, тоді як греки, судячи з остеологічних знахідок з коптильні на

* Щоправда, барабулька (султанка) входила до переліку риб, що йшли на гарум, однак у Херсонесі для його виготовлення використовували в основному скумбрію.

поселенні Дідова Хата 1¹⁰⁵, їх коптили. Можливо, така різниця була пов'язана зі специфікою промислу, оскільки запорожці практикували відхожий промисел і саме через це не будували стаціонарних коптилень, а можливо – з певними відмінностями у структурі вилову, адже судячи з даних, що їх наводить В. Зуєв, запорожці добували сомів не так багато, як греки, у виловах яких ця риба займала чільне місце.

Окрім власне риби, на переробку йшли також жир, клей та ікра. Жир та ікра, судячи з усього, принаймні у доримський період не користувались особливим попитом на грецькому ринку¹⁰⁶, тоді як риб'ячий клей з Понту в Середземномор'ї дуже цінувався¹⁰⁷. Щодо виготовлення клею, то запорожці, діставши його з тіла риби, лише в'ялили, а не обварювали¹⁰⁸, тоді як греки, судячи з даних Плінія Старшого [XXXII, 73], клей могли й варити. На жаль, на разі немає об'єктивних даних, які б могли пролити світло на питання, які саме способи виготовлення клею з риби використовували ольвійські греки.

Таким чином, підсумовуючи вищесказане, слід наголосити, що ольвійські греки при обробці риби використовували головним чином соління (при переробці осетрових) та копчення (при переробці сомів та інших кісткових риб). Слід зазначити, що солонина та копчена риба, на відміну від маринованої, зберігалася й транспортувалася не стільки у керамічних посудинах, таких, як амфори чи піфоси, а в корзинах¹⁰⁹, а отже навряд чи варто дивуватися, що археологічних свідчень її збереження практично не залишилось. Певним винятком є лише знахідки піфосів, заповнених рибною лускою¹¹⁰, які щоправда можна трактувати і як свідчення рибопереробки, подібної до тієї, що її використовували херсонські купці¹¹¹, з тією відмінністю, що вони це робили у бочках, тоді як греки – у піфосах.

Торгівля продукцією ольвійського рибальства

Наявність в Ольвійському полісі спеціалізованих на рибальстві поселень, причому не тільки тимчасових стоянок, а й стаціонарних поселень (типу Дідової Хати 1 чи, меншою мірою, Вікторівки 1) вказує на велику роль, що її мало відігравати рибальство у торговельних відносинах місцевого населення. Щодо внутрішнього ринку, то на ньому попит на рибальську продукцію був доволі значним, адже все місцеве населення, незалежно від роду занять, активно споживало рибу, про що свідчать численні знахідки рибних блюд по всій території полісу¹¹². Прямим і дуже промовистим свідченням масштабної риботоргівлі є засвідчений у декреті на честь Протогена [IosPE I², 32] факт існування двох, очевидно різночасових, рибних ринків. Мабуть, саме на такому ринку й торгував батько Біона Борисфеніта, про якого вже згадувалося вище.

Складнішим є питання про експорт риби з території Ольвійського полісу. Прямих свідчень цього процесу в джерелах немає. Однак, варто наголосити, що у джерелах немає прямих свідчень про жодну статтю ольвійського експорту: чи то про зерно, чи то про продукцію скотарства, чи про будь-що інше. Ледь не єдиною інформацією про товар, вивезений з Ольвії, є згадка про рабину з Борисфена в листі на свинцевій пластині з Фанагорії¹¹³. Тому, в будь-якому випадку при вивченні ольвійського експорту дослідникам доводиться користуватися свідченнями непрямими. Відтак, у цьому контексті слід дати відповіді на

два питання: 1) чи вироблялася в Ольвії достатня кількість експортної продукції та 2) чи користувалася ця продукція попитом на грецькому ринку.

Відносно першого питання, то зважаючи на весь наведений у статті матеріал, відповідь буде однозначно позитивною: в Ольвії добувалася і перероблялась така кількість риби, в тому числі й таких цінних видів, як осетрові та соми, якої достатньо було не тільки для споживання на внутрішньому ринку, а й для експорту. При цьому обсяги такого експорту навіть на якісному рівні можна оцінити як досить значні.

Що ж до відповіді на друге питання, то варто наголосити, що вже згадуваний твір Архестрата про боспорську солону рибу, якою, судячи з даних археозоології, були саме осетрові, свідчив про значний попит, яким користувалися понтійські осетрові на грецькому ринку. Єдиною відмінністю був лише видовий склад вилову: на Боспорі переважала севрюга¹¹⁴, а в Ольвії, як вже зазначалося вище, осетер. При цьому за етнографічними даними, як на Чорному морі¹¹⁵, так і на Каспії¹¹⁶ – основних районах вилову осетрових – осетер цінувався значно більше за інших осетрових, таких як севрюга, білуга та шип.

Отже, виходячи з наведених вище фактів, навряд чи можна сумніватися у тому що продукція рибальства була важливою статтею експорту Ольвії. Залишається лише визначити найвірогідніші напрямки такого експорту.

Очевидно, найбільшу зацікавленість у продукції ольвійського рибальства мали виявляти ті грецькі держави, в яких не добувалися осетрові, тобто поліси басейну Егейського моря, серед яких найголовнішими були Мілет (у добу архаїки), а пізніше – Афіни та Хіос¹¹⁷. Меншою мірою в цій продукції були зацікавлені у полісах Південного та Західного Причорномор'я, адже у багатьох місцевих річках, і насамперед – Дунаї, а також Єшіль-Ірмаку та Кизил-Ермаку¹¹⁸ – осетрові водилися. Відтак, Сінопа та, особливо, Істрія самі могли бути експортерами осетрових і з успіхом конкурувати з Ольвією на ринках таких полісів, як Каллатіс, Мессембрія, Аполлонія чи Гераклея Понтійська.

* * *

Зроблені у статті висновки треба розглядати як попередні. Однак вже зараз вони дають змогу переглянути деякі доволі усталені погляди на ольвійське рибальство:

1. Ольвійське рибальство було інтенсивним, місцеві рибалки використовували різні типи риболовних знарядь, а відтак за цими показниками нічим не поступалося рибальству інших районів Північного Причорномор'я, таких, як Боспор чи Херсонес.

2. Ольвійські рибалки добували та переробляли у значних обсягах рибу цінних промислових видів, особливо осетрових та сомів, значний відсоток цієї продукції міг направлятися на експорт.

3. Технології переробки найбільш цінних промислових риб Ольвії не передбачали використання рибозасолювальних ванн, а отже відсутність останніх жодним чином не свідчить про більш низьку, порівняно з Боспором чи Херсонесом римського періоду, роль рибпереробки в ольвійському господарстві.

4. Експортний потенціал ольвійського рибальства був значним, а комплексний аналіз усієї наявної інформації дає можливість стверджувати, що продукція цієї галузі становила одну з основ експорту Ольвії у період VI–III ст. до н. е.

На звершення слід підкреслити, що ціла низка порушених у дослідженні питань потребує подальшого вивчення. Так, для більш коректного вивчення рибальських технологій необхідно провести функціональну класифікацію рибальських грузил та гачків і побудувати на її основі докладну класифікацію рибальських знарядь, що використовували ольвійські рибалки. Необхідні також подальші дослідження остеологічного матеріалу з поселень ольвійської хори для уточнення структури вилову в різних районах акваторії Нижнього Побужжя. У майбутньому варто також приділити більше уваги вивченню технологій переробки рибальської продукції із залученням порівняльних матеріалів з інших районів Причорномор'я та Середземномор'я.

- ¹ Див., зокрема: Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В., Лейпунская Н. А., Скржинская М. В., Анохин В. А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. – К., – 1999; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии. – К. – 1989; Крыжицкий С. Д., Лейпунская Н. О. Принципы моделирования экономического базису північнопричорноморської античної держави на прикладі Ольвії // Палеоекономіка раннього залізного віку на території України. К. – 2004. – С. 8–31.
- ² Штителъман Ф. М. Рыболовство и рыбопереработочное производство Ольвии и ее округи в античную эпоху. – К., 1958. Рукопись // НА ІА НАНУ. Ф. 12. – № 389.
- ³ Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1906. – С. 19–20; Штерн Э. Р. Раскопки на острове Березань // ОАК за 1905 – С. 37; Штерн Э. Р. Раскопки на острове Березань // ОАК за 1907. – С. 74.
- ⁴ Щоправда, їх функціональне призначення спочатку визначалося неправильно (Крыжицкий С. Д. и др. Сельская округа Ольвии... – С. 77)
- ⁵ Докладніше див.: Буйских С. Б. Л. М. Славин как исследователь хоры ольвийского государства // Мир Ольвии. – 1996. – С. 34–40.
- ⁶ Рудык Ф. Древнее поселение Викторовка I (VI–III вв. до н.э.) // МАСП. – вып. 1 – 1957 – С. 65–66.
- ⁷ Рабичкин Б. М. Поселение у Широкой Балки // КСИИМК. – 1951. – Вып. 40 – С. 124; Штителъман Указ. соч. – С. 8.
- ⁸ Штителъман. Указ. соч. – С. 17–19.
- ⁹ Там же. – С. 9–10.
- ¹⁰ Там же. – С. 6.
- ¹¹ Житенева Л. Д. Промысловые рыбы и рыболовство в древней Ольвии (VII–VI вв. до н. э. – III в. н. э.) // Зоологический журнал –1967 – Т.XLVI – Вып. 1 – С. 98–104; Житенева Л. Д. Промысловая фауна рыб и рыболовство бассейна Черного моря по археологическим данным / Автореф. дисс...канд. биолог. наук – М., 1965.
- ¹² Шилик К. К. К палеогеографии Ольвии // Ольвия. – К., 1975 – С. 51–91.
- ¹³ Агбунов М. В. Материалы по античной географии Северного Причерноморья // ВДИ. – 1981. – № 1. – С. 124–143; Иевлев М. М. Природные условия // Крыжицкий С. Д. и др. Сельская округа Ольвии... – С. 15–19; Иевлев М. М. Природне середовище Нижнього Побужжя та Нижнього Подніпров'я в добу античності / Автореф. дисс...канд. іст. наук – К., 1997.
- ¹⁴ Крыжицкий С. Д. и др. Сельская округа Ольвии... – С. 138.
- ¹⁵ Крыжицкий С. Д. и др. Сельская округа Ольвии. К., 1989.
- ¹⁶ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья. Археологическая карта. – К., 1990.
- ¹⁷ Крыжицкий С. Д. и др. Сельская округа Ольвии... – С. 76–77, 138 та ін.
- ¹⁸ Крыжицкий С. Д. и др. Античные поселения Нижнего Побужья... – С. 42, 75 та ін.
- ¹⁹ Крыжицкий С. Д. и др. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. – К., 1999.
- ²⁰ Крыжицкий С. Д., Лейпунская Н. О. Вказ. праця.
- ²¹ Там само. – С. 16. Щоправда, автори говорять про меншу його вагу порівняно з рибальством Боспору та Херсонесу, спираючись знову ж таки на відсутність в Ольвії рибозасолювальних ванн.
- ²² Замбриборщ Ф. С. Ихтиофауна лиманов и их рыбохозяйственное использование // Лиманы Северного Причерноморья. – К., 1990. – С.170, прим.1.

- 24 Сырьевые ресурсы Черного моря. – М., 1979. – С. 208.
- 25 Яка також утворює окреме дніпровське стадо (Див.: Сырьевые ресурсы... – С. 208).
- 26 Световидов А. Н. Рыбы Черного моря. – М.–Л., 1964 – С. 46, 53, 59.
- 27 Сырьевые ресурсы... – С. 210. Табл. 77.
- 28 Световидов А. Н. Указ. соч. – С. 52.
- 29 Там же. – С. 45, 58.
- 30 Там же.
- 31 Житенева Л. Д. Промысловая фауна рыб и рыболовство бассейна Черного моря по археологическим данным... – С. 10.
- 32 Ардамацкая Т. Б., Зелинская Л. М., Уманец О. Ю., Федоренко А. П. Черноморский заповедник // Заповедники Украины и Молдавии. – М., 1987. – С. 173.
- 33 Световидов А. Н. Указ. соч. – С. 98, 111.
- 34 Там же. – С. 96.
- 35 Там же. – С. 145.
- 36 Сырьевые ресурсы... – С. 178.
- 37 Чисельність цієї риби у Чорному морі з року в рік сильно коливається (Сырьевые ресурсы... – С. 133–135).
- 38 Замбриборщ Ф. С. Указ. соч. – С. 178.
- 39 Сырьевые ресурсы... – С. 75.
- 40 Там же. – С. 149.
- 41 Световидов А. Н. Указ. соч. – С. 500.
- 42 Сырьевые ресурсы... – С. 159.
- 43 Световидов А. Н. Указ. соч. – С. 493.
- 44 Манченко В. И., Долин В. Г., Ермоленко В. М. и др. Природа Украинской ССР. Животный мир. – К., 1985 – С. 120.
- 45 Замбриборщ Ф. С. Указ. соч. – С.181.
- 46 Там же. – С. 49, Сырьевые ресурсы... – С. 208.
- 47 Световидов А.Н. Указ. соч. – С. 499.
- 48 Шилик К. К. Указ. соч.; Агбунов М. В. Указ. соч.; Бруяко И. В., Карпов В. А. Древняя география и колебания уровня моря (на примере северо-западной части Черноморского бассейна в античную эпоху) // ВДИ. – 1992. – № 2 – С. 89–93.
- 49 Бруяко И. В., Карпов В.А. Указ. соч. – С. 89.
- 50 Шилик К. К. Указ. соч. – С. 76.
- 51 Бруяко И. В., Карпов В. А. Указ. соч. – С. 89.
- 52 Там же.
- 53 Там же. – С. 94.
- 54 Там же. – С. 95.
- 55 Крыжицкий С. Д. и др. Античные поселения Нижнего Побужья... – С. 73, 75.
- 56 Крижицкий С. Д., Лейпунська Н. О. Вказ. праця. – С. 16.
- 57 Bekker-Nielsen T. The Technology and Productivity of Ancient Sea Fishing // Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region. – Aarhus, 2005. – P. 83–95.
- 58 Цит. за: Штителъман Ф. М. Указ. соч. – С. 4.
- 59 Житенева Л. Д. Промысловые рыбы и рыболовство в древней Ольвии... – С. 98.
- 60 Так, погано зберігаються кістки чехоні, через що відсоток її залишків не відповідає реальному промислому значенню (Житенева Л. Д. Промысловые рыбы и рыболовство в древней Ольвии... – С. 101.).
- 61 Житенева Л. Д. Промысловые рыбы и рыболовство в древней Ольвии... – С. 102.
- 62 Житенева Л. Д. Указ. соч. – С. 99; Житенева Л. Д. Промысловая фауна рыб и рыболовство бассейна Черного моря по археологическим данным... – С. 10.
- 63 Житенева Л. Д. Промысловые рыбы и рыболовство в древней Ольвии ... – С. 99.
- 64 Там же.
- 65 Житенева Л. Д. Промысловая фауна рыб и рыболовство бассейна Черного моря... – С. 6–7;
- 66 Житенева Л. Д. Промысловые рыбы и рыболовство в древней Ольвии ... – С. 101, 102.
- 67 Робота відома за інтернет-версією републікації В. К. Козирева: http://www.cossackdom.com/articles/k/kozirev_zuev.htm
- 68 Козирев В. К. Записки В. Зуева про рибні промисли запорозьких козаків (праця відома за інтернет-версією: http://www.cossackdom.com/articles/k/kozirev_zuev.htm)

- 67 Зуев В. Указ. соч. – С. 7.
68 Там же. – С. 7–8.
69 Там же. – С. 8–9.
70 Там же. – С. 9.
71 Тарасов И. И. Рыболовный инвентарь из раскопок в Старой Ладоге // Вестник молодых ученых. Серия: Исторические науки. – 2001 – Вып. 1. – С. 72.
72 Античные государства Северного Причерноморья. – М., 1984. – С. 246, Табл. LIX, 2–12.
73 Крыжицкий С. Д. и др. Сельская округа Ольвии. – С. 76; Крижицкий С. Д., Лейпунська Н. О. Вказ. праця – С. 16.
74 Крыжицкий С. Д. и др. Сельская округа Ольвии. – С. 76.
75 Пор.: Тарасов И. И. Указ. соч. – С. 72.
76 Рубан В. В. Проблемы исторического развития Ольвийской хоры в IV–III вв. до н. э. // ВДИ. – 1985. – № 1. – С. 40; Крижицкий С. Д., Лейпунська Н. О. Вказ. праця. – С. 16.
77 Як сітка з ділянки НГС в Ольвії (Крижицкий С. Д., Лейпунська Н. О. Вказ. праця. – С. 16.)
78 Як сітка з поселення Дідова Хата 1 (Штительман Ф. М. Указ. соч. – С. 6.)
79 Зуев В. Указ. соч. – С. 9–10.
80 Кругликова И. Т. Сельское хозяйство и промыслы // Античные государства Северного Причерноморья. – С. 159.
81 Крыжицкий С. Д. и др. Сельская округа Ольвии. – С. 76, 138.
82 Там же. – С. 76.
83 Крижицкий С. Д., Лейпунська Н. О. Вказ. праця – С. 16.
84 Тарасов И. И. Указ. соч. – С. 71.
85 Там же. – С. 72.
86 Gallant T. A Fisherman's Tale (Miscellanea Graeca, 7). – Gent, 1985. – P. 25.
87 Bekker–Nielsen T. Op. cit – P. 85–87
88 Bekker–Nielsen T. Op. cit – P. 72.
89 Bekker–Nielsen T. Op. cit – P. 90–93.
90 Зуев В. Указ. соч. – С. 8–9.
91 Зуев В. Указ. соч. – С. 7.
92 Рудык Ф. Указ. соч. – С. 65–66.
93 Див літ.: Тарасов И. И. Указ. соч.
94 Катерини Б. К вопросу о рыбной промышленности Северного Причерноморья в античную эпоху // BORYSTHENKA–2004. – Николаев, 2004. – С. 110.
95 Кругликова И. Т. Указ. соч. – С. 159.
96 Бурдак В. Д. и Щеглов А. Н. О темпе роста, возрастном составе стад и миграциях некоторых черноморских рыб в античную эпоху // Эколого–морфологические исследования нектонных животных. К., 1966. – С. 117; Щеглов А. Н., Бурдак В. Д. О промысле рыбы у берегов Тарханкута в античную эпоху // Рыбное хозяйство. – 1965. – С. 21–23.
97 Див.: Лебедев В. Д., Лапин Ю. Е. К вопросу о рыболовстве в Боспорском царстве // МИА. – № 33. – 1954. – С. 197–214, де показано, що основу вилову на Боспорі доримського періоду становили осетрові.
98 Крыжицкий С. Д. и др. Сельская округа Ольвии. – С. 76.
99 Там же. – С. 77.
100 Штительман Ф. М. Указ. соч. – С. 16–17.
101 Крыжицкий С. Д. и др. Сельская округа Ольвии. – С. 138; Крижицкий С. Д., Лейпунська Н. О. Вказ. праця – С. 16.
102 Зуев В. Указ. соч. – С. 10–11.
103 Там же. – С. 10.
104 Там же. – С. 12.
105 Штительман Ф. М. Указ. соч. – С. 18.
106 Так, за усним повідомленням Б. Катерині, їй вдалося знайти у грецьких джерелах лише одну згадку про вживання ікри.
107 Щоправда, у Плінія Старшого [XXXII, 73] згадується клей не з антакаїв, а з іхтіоколи. Однак, це повідомлення принаймні засвідчує саме використання понтіського риб'ячого клею.
108 Зуев В. Указ. соч. – С. 11–12.
109 Катерини Б. Указ. соч. – С. 109.
110 Штительман Ф. М. Указ. соч. – С. 9–10.

- ¹¹¹ Зуев В. Указ. соч. – С. 10.
- ¹¹² Крижицкий С. Д., Лейпунська Н. О. Вказ. праця. – С. 16.
- ¹¹³ Vinogradov Ju. The Greek colonization of the Black Sea Region in the light of private lead letters // The colonization of the Black Sea area. – Stuttgart, 1998. – P. 160–163.
- ¹¹⁴ Лебедев В. Д., Лапин Ю. Е. Указ. соч; Stolba V. F. Fish and Money: Numismatic Evidence for Black Sea Fishing // Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region. Aarhus, 2005. – P. 123.
- ¹¹⁵ Зуев В. Указ. соч. – С. 14.
- ¹¹⁶ Железнов И. И. Очерки Гурьева городка (праця відома за інтернет–публікацією: [http: // cossackweb.narod.ru/kazaki/r_guriev.htm](http://cossackweb.narod.ru/kazaki/r_guriev.htm)).
- ¹¹⁷ Крыжицкий С. Д. и др. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье... – С. 74–76, 135–141, 212–213.
- ¹¹⁸ Световидов А. Н. Указ. соч. – С. 44, 48, 51, 57.

О. В. Каряка

СКІФО-ГРЕЦЬКА ТОРГІВЛЯ (НА ОСНОВІ МАТЕРІАЛІВ КЕРАМІЧНОЇ ТАРИ IV ст. до н. е. ПОСЕЛЕНЬ НИЖНЬОДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ)

Період IV – початку III ст. до н. е. на території Північного Причорномор'я є часом піднесення як грецьких міст, так і постійних та тимчасових поселень кочовиків, що мешкали у степовій зоні Східної Європи. Численні поселення кочовиків виникли в Нижньому Подніпров'ї. Ареал їх розташування охопив усю територію заплави Дніпра від Дніпровських порогів до його нижньої течії. Протягом усього періоду одним із найбільш масових товарів, які надходили до скіфських степів було вино, що перевозилося в керамічній тарі – амфорах, вироблених у різних центрах грецького світу.

Час існування поселень у Нижньому Подніпров'ї хронологічно поділяється на два головних етапи, що характеризуються в основному саме масштабами надходження грецької привозної кераміки: етап початкового проникнення грецьких товарів, та етап досить масштабних й інтенсивних торгово-обмінних стосунків між греками північнопричорноморських колоній та населенням заплави Дніпра.

Перший, початковий, етап кінця VI–V ст. до н. е. пов'язаний з виникненням процесу осідання місцевого кочового населення у вигідних для проживання регіонах, які, з одного боку, мали родючі землі для землеробства та придомного скотарства, а з іншого – були вигідно розташовані по берегах великої ріки Дніпра, у нижній течії якого було можливе судноплавство. Поява перших поселень в описуваному регіоні чітко простежується за археологічними матеріалами. Однак, за браком інформації, цей період характеризується епізодичністю та слабкою розвиненістю торгово-обмінних стосунків з греками. Можна говорити лише про випадкові знахідки кераміки на поселеннях та вкрай нечисленні синхронні їм знахідки у похованнях регіону. На даний момент не відомо жодного господарчого комплексу або залишків культурного шару, які можна було б датувати цим часом¹. Швидше за все, асортимент товарів, що йшли на обмін, складався головним чином з предметів розкоші та прикрас з дорогоцінних металів, до яких інколи долучались і товари (переважно вино) в амфорах. Пам'ятки осілої Нижнього Подніпров'я ймовірно слугували для перевезення товарів на північ у регіони лісостепу. Їх роль слід визначати як транзитні пункти на довгому шляху в глибинні території.

Другий етап охоплює все IV та початок III ст. до н. е. і характеризується масовим виникненням стаціонарних поселень на території нижньої течії заплави Дніпра, населення яких займалося землеробством та скотарством. Нині тут відомо понад 100 різноманітних пам'яток осілої, датованих IV ст. до н. е.², матеріальна культура яких, безперечно, свідчить про існування постійного осілого населення. На жаль, ці численні поселення досліджені не рівномірно, що в нашому випадку сильно звужує коло матеріалів, придатних до аналізу. Найбільш

добре вивченим нині є регіон сучасного міста Кам'янка Дніпровська (скіфське Кам'янське городище) з прилеглими до нього територіями, які привертати увагу дослідників ще з початку ХХ ст. та планомірно розкопувались. Також відносно добре дослідженими постають регіони поселень Лиса Гора та Первомаївка. Однак, більшість інших пам'яток осілости Нижнього Подніпров'я відомі лише за результатами розвідок, без проведення стаціонарних розкопок. Вивчення матеріалів цих поселень говорить про широкі масштаби торгово-обмінних відносин з грецьким світом, забезпечення їх населення вином у амфорах, рідкими (порівняно з іншими категоріями матеріалу) надходженнями столового та кухонного посуду.

З початком другого етапу змінюються також головні напрямки та пріоритети торгівлі. Із досить епізодичними надходженнями різних коштовних товарів (характер надходження яких не змінився і в пізніші часи) – прикрас, зброї та столового посуду на межі V–IV ст. до н. е. починає співіснувати широкомасштабне ввезення вина в амфорах з різних виробничих центрів Егейського та південного узбережжя Чорного морів. Це потребувало створення у місцевих населених пунктах належних умов для зберігання та продажу товарів. Ймовірно вважаємо і виникнення в цей час окремої верстви місцевого населення, яка спеціалізувалася на торгівлі.

Залишки амфornoї тари постають одним з найголовніших видів знахідок і датуючого матеріалу на поселеннях та городищах Нижнього Подніпров'я. У результаті аналізу амфорних матеріалів, що датуються кінцем V–IV ст. до н. е. можна з упевненістю стверджувати, що протягом даного періоду до поселень Нижнього Подніпров'я масово надходили товари із Фасоса, Менди, Пепарета та Гераклеї Понтійської. Менш інтенсивні стосунки простежуються з Хіосом, Синопою та Аканфом.

Перше серйозне вивчення та оцінка великого масиву знахідок фрагментів амфор з матеріалів Кам'янського городища були зроблені Б. М. Граковим³. Він підбив підсумки багаторічних досліджень та розкопок, зібрав та визначив практично всі, знайдені на цій та найближчих пам'ятках категорії знахідок. Значний інтерес являють результати дослідження амфорних клейм. Б. М. Граков також розглянув і зробив приблизну кількісну оцінку масових знахідок уламків амфornoї тари по центрах її виробництва. Наступний значний крок у вивченні амфорних матеріалів Нижнього Подніпров'я було зроблено Н. О. Онайко⁴. У двох монографіях, присвячених відповідно знахідкам VII–V та IV–II ст. до н. е., нею було розглянуто античні імпорти, знайдені на території Побужжя та Подніпров'я в архаїчний, класичний та елліністичний періоди. Значну увагу авторка приділила саме дослідженню амфорних знахідок. У цих працях було узагальнено значний масив даних про знахідки амфор з відомих на той час поселень та поховальних пам'яток. Необхідно також відзначити публікацію матеріалів поселення Лиса Гора, Чернеча та Первомаївське⁵. До наукового обігу було введено також результати розкопок останніх десятиліть Скіфської Степової експедиції під керівництвом Н. О. Гаврилюк на Кам'янському городищі⁶. Однак, все ще відсутні праці, в яких було б узагальнено все коло амфорних матеріалів городищ та поселень Нижньодніпровського регіону.

Головною метою цього дослідження є спроба узагальнити дані про розподіл амфорних матеріалів на поселеннях Нижнього Подніпров'я IV ст. до н. е. та

виявити на основі цього головні напрями та пріоритети у торгово-обмінних відносинах скіфського населення.

Джерельною базою дослідження є матеріали, здобуті в ході розкопок 30–60-х років ХХ ст., а також розкопок останніх десятиліть, описаних у низці публікацій окремих пам'яток. Головним чином нами було розглянуто матеріали найбільш повно досліджених пам'яток – Кам'янського городища, поселень Лиса Гора, Первомаївка, Чернеча та Білозерське (Табл. 1). Для порівняння враховано також дані інших, менш докладно досліджених скіфських поселень, комплекси знахідок окремих великих курганів та курганних могильників.

Таблиця 1. Загальна кількість знахідок фрагментів амфор із розкопок нижньодніпровських поселень

| Лиса Гора | Кам'янське городище | Первомаївка | Чернеча | Білозерське поселення | Всього |
|-----------|---------------------|-------------|---------|-----------------------|--------|
| 1675 | 7738 | 1177 | 911 | 40523 | 52024 |

Керамічна тара – амфори – є однією з найбільш масових категорій знахідок, відсоток яких сильно варіює на різних поселеннях: від 13,64 (Капулівське городище, Сулицьке поселення) до 87,88 (поселення Первомаївка I) серед загальної маси інших категорій керамічних знахідок. Різні поселення дають відмінну картину кількісного співвідношення керамічної тари з іншими категоріями кераміки. Єдиною характерною рисою для переважної більшості скіфських поселень Нижнього Подніпров'я можна вважати лише вкрай малу кількість тонкостінного столового посуду порівняно з фрагментами амфор і, тим більше, всіх керамічних знахідок⁷. Це сильно обмежує можливості використання цієї останньої категорії знахідок як датуючого матеріалу, придатного для наукового аналізу.

Амфорні матеріали нижньодніпровських городищ і поселень вивчено на основі виділення та аналізу їх формально-типологічних ознак, а також з урахуванням даних про склад керамічної маси та характер її обробки. Також при цьому враховано можливі протиріччя в ідентифікації та датуванні цієї категорії знахідок, що виникають через деяку нестандартність їх форм та специфічні особливості виробництва в деяких давньогрецьких центрах.

Серед них визначенню підлягають приблизно 80% фрагментів через недостатню збереженість або недостатню якість обробки та нечіткі морфологічні ознаки, причиною яких ми вважаємо низьку якість продукції, що привозилась на далеку периферію античного світу⁸. Основні дані стосовно відсоткового співвідношення фрагментів амфор різних центрів виробництва наведено в Таблиці 2. Саме наявність однієї амфорної ніжки ми враховуємо як показник знахідки однієї умовної амфорної одиниці, в той час, коли інші частини амфор, як правило, дробилися на кілька частин. Стінки ж амфор, яких за свідченням Б. М. Гракова⁹ – іноді кілька сот частин на одну амфору, можуть використовуватися лише як третьюрядна ознака при кількісних підрахунках амфорних матеріалів.

Однією з найбільших за своєю кількістю серед вивчених матеріалів постає група фрагментів амфор фасоського виробництва. Знахідки їх на даний момент є одними з найпоширеніших не лише серед знахідок Нижнього Подніпров'я, а навіть усього Західного та Північно-Західного Причорномор'я та, передусім, у його античних містах¹⁰. Однак, слід зауважити, що достатньо велика

Таблиця 2. Відсоткове співвідношення основних категорій амфорних матеріалів на нижньодніпровських поселеннях

| | Лиса Гора | Кам'янське городище | Первомаївка | Чернеча | Білозерське поселення |
|----------|-----------|---------------------|-------------|---------|-----------------------|
| Фасос | 19,4 | 38,26 | 28,6 | 26,1 | 14,9 |
| Менда | 6,3 | 19,1 | 2,7 | 3,4 | 14 |
| Пепарет | 4,85 | 14,77 | 3,9 | 2,3 | 2,48 |
| Солоха-1 | 0 | 2,68 | 0 | 4,55 | 2,5 |
| Егейські | 0,97 | 2,35 | 9,1 | 22,7 | 3,3 |
| Хіос | 3,88 | 1,68 | 10,4 | 18,2 | 28,1 |
| Геракля | 52,9 | 14,1 | 22 | 12,5 | 12,4 |
| Синопа | 5,8 | 1,68 | 11,7 | 2,3 | 8,26 |
| Херсонес | 0 | 4,03 | 10,4 | 5,7 | 5,8 |

кількість серед знахідок цього типу визначається досить умовно, лише за наявністю деяких загальних рис, таких як склад керамічної маси або загальна форма тих або інших частин цих посудин. Помітна велика варіативність формальних ознак цієї групи, хоча загалом амфори фасоського виробництва, як правило, чітко виділяються серед інших фрагментів за складом керамічної маси. Враховуючи це, ми припускаємо наявність серед цих матеріалів і екземплярів виробництва так званого фасоського кола. Серед визначених нами одиниць вони становили в середньому 25,5% від загальної кількості. Не зважаючи на досить сильне розходження в кількості знахідок цього типу амфор на різних поселеннях все ж даний тип частіше постає головним фоном серед інших фрагментів амфор. Переважна кількість ніжок фасоських амфор відноситься до типів А і Б за класифікацією І. Б. Зеєст¹¹, які датуються IV ст. до н. е. Формальні ознаки цих амфор добре типологізовані та широко відомі на більшості античних пам'яток, однак нез'ясованим залишається питання відносно великої кількості „нестандартних” амфорних ніжок фасоського та близького до нього кола керамічного виробництва. Їх можна пов'язувати з фасоським виробництвом лише за найбільш загальними формальними ознаками, а також за фактурою та якістю керамічної маси.

Серед інших матеріалів, які можна віднести до фасоського виробництва – це вінця. Найбільш характерною їх рисою є наявність горизонтально (або з деяким нахилом) зрізаної верхньої утворюючої, яка надає сплющений зверху вигляд. Вінця не великі за розміром, нижня поверхня їх скошена, іноді присутня підсічка під зовнішнім краєм вінця. Вони чітко сформовані, мають у розрізі форму, близьку до трикутної.

Інші частини амфор фасоського виробництва – ручки та стінки – в основному виділяються лише за характерними ознаками їх керамічної маси та цілком типові для даного виду продукції. Загальна форма горла близька до конічної, що становить одну з характерних рис амфор власне фасоського виробництва та лягло в основу назви типу біконічних амфор. Глина їх в основному світло-коричнева або жовто-рожева після обпалення з більш-менш великою кількістю штучних домішок та майже не має випадкових вкраплень та бруду, що свідчить про досить ретельну обробку та підготовку керамічної маси, добру стандартизованість технології її виробництва. Серед штучних домішок переважають

вкраплення слюди – так званих „блискіток”, також зустрічаються вкраплення білих камінців – можливо вапняку, мармуру або дробленого кварцу дрібної фактури. Розміри цих часток, як правило, не перевищують 0,1–0,15 мм, поверхня таких виробів має характерне іскріння при яскравому освітленні. Загалом, керамічна маса добре відмулена, без видимих грубих включень та дефектів.

Найбільший масив знахідок фрагментів амфор фасоського виробництва виявлено насамперед на Кам’янському городищі. Там вони були виділені ще Б. М. Граковим (хоча і в дещо інших пропорціях щодо інших категорій амфор) на основі матеріалів розкопок довоєнних та післявоєнних періодів¹². Присутні вони і серед знахідок Знам’янського городища¹³. Наступним за кількісною перевагою фрагментів фасоських амфор є поселення Первомайка та Чернеча (Таб. 2). Численні фрагменти амфор фасоського виробництва виявлені практично серед усіх скіфських поселень та городищ IV ст. до н. е. Фрагменти амфор з фасоськими клеймами також знайдені на поселеннях Маячка, Велика Знам’янка та Вищетарасівка¹⁴.

Серед поховальних пам’яток фасоські амфори та їх фрагменти знайдені в кургані біля села Капулівка на правому березі Дніпра¹⁵, в тризни Товстої Могили¹⁶, в курганному могильнику в урочищі Носаки¹⁷. Як фасоські визначені нами фрагменти амфор з тризни – із ровику кургану 6 могильнику біля села Любимівка, з насипів курганів 5 та 15 групи Широке III Херсонської області, курганів 18 та 32 поблизу села Кут Дніпропетровської області та кургану 4 групи VIII біля села Ковалівка Миколаївської області.

Амфори фасоського виробництва серед матеріалів нижньодніпровських городищ та поселень загалом датуються в межах IV – можливо початку III ст. до н.е. Більш чітке їх датування ускладнюється через відсутність закритих комплексів із супроводжуваними іншими категоріями матеріалу.

Другу за своєю кількістю групу становлять амфори з так званою „чаркоподібною ніжкою”, походження яких пов’язане з виробництвом Менди¹⁸. Як і більшість амфор, що походять з території північноєгейського виробничого регіону, фрагменти цих посудин часто потрапляють під визначення „кола Фасосу”. У вітчизняній літературі вони відомі як амфори з чаркоподібною ніжкою або так звані мелітопольські амфори, тобто аналогічні знайденим під час розкопок Мелітопольського кургану. Їх середня кількість становить близько 9,1% від загальної маси фрагментів амфор. Ця група порівняно легко виділяється за своїми типологічними формальними ознаками. Формальні ознаки ніжок цих амфор досить варіативні. Плавню розширений стовбур чітко, а в деяких випадках різко, переходить до підшови з округлою, хвилястою, а іноді прямою та майже горизонтальною нижньою утворюючою лінією.

Вінця амфор Менди не так добре типологізовані. Вони дещо вивернуті ззовні з округлою внутрішньою утворюючою та чіткими зовнішніми обрисами, часто з підсічкою під нижнім зовнішнім краєм вінця. Горло має циліндричну форму, в основному круглої в плані форми, м’яко переходить до плічок. Глина цих амфор досить типова для всього кола північноєгейського виробництва – в основному світло-коричневого кольору різних відтінків. Серед штучних домішок переважає білий кварцовий пісок у вигляді вкраплень, а також слюдяні блискітки. Домішки мали дрібну фактуру. Поверхня посудин цього виробничого центру як правило шорстка через значну кількість домішок піску. Амфори розгля-

нутих типів привозилися на територію Північного Причорномор'я протягом IV ст. до н. е., але більшість тяжіє до третьої чверті цього століття¹⁹.

Розповсюдження амфор з чаркоподібною ніжкою в Нижньому Подніпров'ї відзначала Н. О. Онайко²⁰. Звертає на себе увагу той факт, що посудини подібного типу становлять більшість серед амфорних матеріалів у деяких курганах скіфської знаті. Так, за визначеннями С. В. Поліна вони становили більшість серед амфор царського кургану Чортомлик²¹, 7 екземплярів їх зафіксовано серед амфор Товстої Могили²², а також 11 амфор знайдених під час розкопок Мелітопольського кургану²³. В рядових скіфських курганах амфори цього центру зустрічаються досить рідко та в основному у залишках трізни.

Третю за своєю кількістю групу серед амфорних матеріалів становлять амфори типу Солоха-2. Їх середня кількість становить до 5,7% від загальної маси амфорних фрагментів. У них подовжений циліндричний стовбур, розширена округла підошва, а також округла ямка в її центрі. Глина звичайно цегляного кольору з оранжевим відтінком і відрізняється високою якістю обробки керамічної маси. Воно дуже добре відмулене та має дрібну фактуру. Серед штучних домішок багато слюдяних блискіток. Датується ця група другою та третьою чвертями IV ст. до н. е. або можливо першою половиною IV ст. до н. е.²⁴.

Знахідки цієї групи становлять значну частину амфорних матеріалів серед поховальних пам'яток скіфської знаті. Так, у найближчій до Кам'янського городища групі великих курганів Солоха було знайдено 5 одиниць цих амфор. Завдяки цьому ця група й дістала свою назву²⁵. Подібні амфори також знайдені серед матеріалів Чортомлика²⁶ та Товстої Могили²⁷. Протягом тривалого часу існували різні припущення відносно місця виробництва цього типу амфор. На даний момент більшість дослідників погоджується з тим, що вони походять з майстерень острова Пепарет, який, як і центри виробництва попередніх описаних нами типів амфор, розташований у басейні Егейського моря²⁸.

Наступну за своєю кількістю групу становлять фрагменти амфор гераклейського виробництва – 22,8% від загальної маси. Однак, значне переважання фрагментів цих посудин спостерігається лише на поселенні Лиса Гора, де їх кількість досягала 52,9%, що становить більше половини загальної кількості амфорних знахідок. Серед інших нижньодніпровських скіфських поселень без урахування лисогірського цей тип амфор становив лише 12,2%. Амфори цієї групи добре відомі з матеріалів розкопок північнопричорноморських пам'яток античного часу²⁹. Серед них найбільш яскраво представлено ніжки типів 1 і 2 за класифікацією І.Б.Зеєст на Кам'янському городищі, які датуються IV–III ст. до н. е.³⁰. Досить часто серед матеріалів нижньодніпровських пам'яток зустрічаються фрагменти вінець гераклейських амфор, характерною рисою яких є округлий зовнішній валик, однак, вважаємо, що це не слід вважати особливістю керамічних матеріалів окремих поселень. Ця форма є досить типовою для амфор Гераклеї взагалі. Глина гераклейських амфор різноманітна за кольором, але переважають руді або червоні відтінки. Характерною ознакою керамічної маси амфор гераклейського виробництва є наявність серед штучних домішок невеличких кристалів піроксену чорного кольору. Ці частки бувають іноді чималими – до 1–1,5 мм у довжину. Іноді зустрічаються й інші мінеральні добавки, наприклад, кварц. У цілому, домішки мають грубувату фактуру, що відбивається в шорсткості поверхні посудин. Загалом уся група гераклейських матеріалів з нижньодніпровських поселень датується IV ст. до н. е.

Амфорні матеріали гераклейського виробництва часто зустрічаються на різних пам'ятках скіфської осілості, деякі із залишків мають клейма (Кам'янське городище, поселення Князь-Григорівка та ін.)³¹. Амфори гераклейського виробництва також зустрічаються у скіфських похованнях, наприклад, у матеріалах могильників Широке (курган 5), Широке 2 (курган 26), Шевченко 3 (курган 2) та Кутянського могильнику (кургани 18 та 25).

Досить невелику, але характерну за своїми зовнішніми ознаками групу становлять амфори типу Солоха-1. Їх кількість у середньому не перевищує 2% від загальної кількості визначених амфор. При цьому зауважимо, що на деяких із поселень (Лиса Гора, Первомаївка та ін.) фрагментів цього типу амфор взагалі не виявлено. Вони мали характерну дзюбоподібну форму вінця у розрізі. Саме вінце широке, далеко виступало за обриси шийки посудини. Ніжки амфор цього типу характеризуються невисоким стовбуром та округлим валиком навколо тіла ніжки. Глина цих амфор світло-коричневого кольору та має значну кількість домішок слюди.

Датуються амфори типу Солоха-1 другою чвертю – кінцем IV ст. до н. е.³². Центр їх виробництва, як і амфор типу Солоха-2, пов'язується з Пепаретом, або якимось близьким до нього центром виробництва амфорної тари³³. Фрагменти амфор цього типу присутні серед матеріалів Кам'янського городища, поселень його округи (наприклад, Велика Знам'янська Пристань)³⁴, так і в курганних могильниках. У похованнях в основному вони відомі в кургані Солоха³⁵ та першому Мордвинівському кургані.

Невеличку групу серед нижньодніпровських поселень становлять амфори хіоського виробництва, середня їх кількість дорівнює 12,5%. Однак, зазначимо, що найбільша їх кількість виявлена серед матеріалів найпівденнішого – Білозерського поселення, де вони становили 28%. При цьому порівняно небагато їх зустрічалось серед знахідок поселень Первомаївка та Чернеча і майже не траплялись вони на Кам'янському городищі та Лисій горі (див. табл. 2). Це звичайні типи з ніжкою ковпачкової або наближеної до неї форми.

Малочисельними представлено матеріали виробництва Синопи та Херсонесу, продукція яких є типовою та однією з численних серед знахідок грецьких міст причорноморського регіону. Фрагменти амфор цих центрів кількісно виділяються серед знахідок на Білозерському поселенні. На інших пам'ятках вони більш відомі за наявністю амфорних клейм³⁶. Знахідки їх ніжок, вінець та стінок вкрай нечисленні.

Цікавим постає факт наявності на Кам'янському городищі унікального типу амфорних ніжок, аналогія яким поки відома лише в єдиному екземплярі з Білозерського поселення. Це так званий тип з „пустотілими ніжками”. Уперше вони були виділені Б. М. Граковим³⁷. Дослідник відзначав їх схожість за зовнішніми формальними ознаками з ніжками амфор фасоського виробництва, а за складом керамічної маси лише частина з них була близька до фасоських, а частина наближалася до синопських та мала велику кількість туфових домішок. Б. М. Граковим було знайдено 11 одиниць таких ніжок. Нові розкопки Скіфської Степової експедиції дали ще 12 екземплярів фрагментів таких ніжок, що становило приблизно 4% від загальної кількості інших фрагментів амфорних ніжок на цьому поселенні. Слід зауважити, що особливістю цього типу є наявність специфічного прийому їх виготовлення, коли під час формування на гончарному

колі за незрозумілими для нас причинами в ніжках цих амфор з внутрішнього боку була зроблена порожнина, що робило їх досить тонкостінними порівняно з іншими амфорними ніжками, які зазвичай склалися із суцільної глиняної маси. Екземпляри пустотілих ніжок з наявністю домішок туфу або піроксену вказують якщо не на саме синопське, то, можливо, на південнопонтійське виробництво деяких із них.

Кількісний склад амфорних матеріалів нижньодніпровських скіфських поселень свідчить, що протягом IV ст. до н. е. сюди потрапляв основний асортимент товарів в амфорній продукції, характерній для більшості грецьких міст Північного Причорномор'я. Розглядаючи географію розповсюдження різних категорій керамічної тари в Нижньому Подніпров'ї, відносно одноманітність її якісного складу, автором зроблено висновок про переважну спрямованість економічних стосунків більшості цих поселень на торгівлю з центрами північноєгейського виробничого регіону. Незважаючи на різноманітність та значну варіативність кількісних співвідношень основних груп амфорного матеріалу, все ж на основній масі поселень кількісно переважає продукція північноєгейських центрів виробництва, серед яких особливо виділяються Фасос, Менда та Пепарет, яка сумарно становить у середньому 40,4 % від загальної кількості амфорних уламків. Певне виключення становлять лише матеріали городища Лиса Гора, кількісне переважання на якому фрагментів керамічної тари гераклейського виробництва свідчить про існування іншого шляху надходження товарів від Гераклі Понтійської через Боспор та Кремни на противагу основному шляху пересування товарів по Дніпру³⁸. Припустиме паралельне співіснування цих двох шляхів може відбивати зіткнення на даній території економічних інтересів північноєгейських та південнопонтійських центрів виробництва.

На базі аналізу деяких рис у зовнішньому оформленні та складі керамічної сировини виявлено розбіжність у якості основної маси амфорного матеріалу, на відміну від інших видів керамічного імпорту.

Особливу роль у Нижньому Подніпров'ї, швидше за все, відіграло Білозерське поселення – найпівденніше у регіоні досліджуваних нами пам'яток. Особливості складу його матеріальної культури, наявність поряд з уламками амфорної тари досить чисельної та різноманітної столової, кухонної та товстостінної кераміки, черепиці і, навіть, керамічних світильників та теракот, ставить це поселення за своїм значенням в один ряд з пам'ятками сільської округи Ольвії.

¹ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII–V вв. до н. э. – М., 1966. – С. 17.

² Гаврилюк Н. О., Оленковський М. П. Пам'ятки скіфів. – Херсон, 1992. – С. 5, 35.

³ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре. – М., 1954.

⁴ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII–V вв. до н. э. – М., 1966. Ее же. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV–II вв. до н. э. – М., 1970.

⁵ Гаврилюк Н. А., Былкова В. П., Кравченко С. Н. Скифские поселения IV в. до н. э. в Степном Поднепровье. I, II. – К., 1992.

⁶ Каряка О. В. Амфори Кам'янського городища // Археологія. – 1997. – № 4. – С. 110–117.

⁷ Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н. э. – К., 1999 – С. 250, табл. 5. 11.

⁸ Каряка А. В. К вопросу о специфике торговых отношений греков и варваров // Мир Ольвии: Памятник исследователю и исследование памятника. К 90-летию профессора Л. М. Славина.

- на. – К., 1996. – С. 127–129.
- ⁹ Граков Б. Н. Указ. соч. – С. 83–86.
- ¹⁰ Лейпунська Н. О. Про імпорт Фасоса та Гераклеї Понтійської в Північному причорномор'ї // Археологія. – 1973. – № 12. С. 29, табл. 2, 3; Лейпунская Н. А. Керамическая тара из Ольвии. – К., 1981 – С. 60.
- ¹¹ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора. – М., 1960. – С. 82–85.
- ¹² Граков Б. Н. Указ. соч. – С. 86.
- ¹³ Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре (Городища Знаменское и Гавриловское) // Памятники скифо-сарматского времени в Северном Причерноморье. – М., 1958. – С. 142–146.
- ¹⁴ Гаврилук Н. О., Оленковський М. П. Назв. праця. – С. 10, рис. 3, 16, 18; 6.7.
- ¹⁵ Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Черненко Е. В., Мозолевский Б. Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. – К., 1973. – С. 122.
- ¹⁶ Мозолевський Б. М. Товста Могила. – К., 1979. – С. 25. – Рис. 7.1, 2; 8.4–6.
- ¹⁷ Бидзиля В. И., Болтрик Ю. В., Мозолевский Б. Н., Савовский И. П. Курганный могильник в Урочище Носаки // Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки. – К., 1977. – С. 117, 107.
- ¹⁸ Брашинский И. Б. Амфоры Менды (о локализации группы амфор с „рюмкообразными ножками“) // Художественная культура и археология античного мира. – М., 1976.
- ¹⁹ Брашинский И. Б. Методы исследования античной торговли. – М., 1984. – С. 38.
- ²⁰ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV–II в. до н. э. – С. 11.
- ²¹ Полин С. В. Амфоры кургана Чертомлык // Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. – К., 1991. – С. 365.
- ²² Мозолевський Б. М. Товста Могила. – К., 1979. – С. 23–25
- ²³ Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган. – К., 1988. – С. 69–76.
- ²⁴ Брашинский И. Б. Методы исследования... – С. 240.
- ²⁵ Манцевич А. П. Курган Солоха. – Л., 1987. – С. 50–55; Манцевич А. П. Керамічна тара з кургану Солоха // Археологія. – 1975. – № 15. – С. 17–22.
- ²⁶ Полин С. В. Амфоры кургана Чертомлык... – С. 372.
- ²⁷ Мозолевський Б. М. Товста Могила... – С. 23–25.
- ²⁸ Гарлан И. О происхождении амфор типа «Солоха» // Археологія. – 1992. – № 4 – С.34–43; Амперер Ж. И., Гарлан И. Греческие амфорные мастерские // Греческие амфоры. – Саратов, 1992. – С. 8–32.
- ²⁹ Лейпунская Н. А. О стандартах гераклеийской амфорной тары // Ольвия. – К. 1975. – С. 126–138.
- ³⁰ Зеест И. Б. Указ. соч. – С. 100–101.
- ³¹ Гаврилук Н. О., Оленковський М. П. Назв. праця. – С. 32.
- ³² Лейпунская Н. А. Керамическая тара... – С. 32.
- ³³ Гарлан И. Указ. соч.; Амперер Ж. И., Гарлан И. Указ. соч. – С. 8–32.
- ³⁴ Гаврилук Н. О., Оленковський М. П. Назв. праця. – С. 15, 16, рис. 6, 5.
- ³⁵ Манцевич А. П. Курган Солоха. – С. 51.
- ³⁶ Граков Б. Н. Указ. соч. – С. 90–92; Плешивенко А. Г. Торговые связи Каменского городища // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1992. – III. – С. 162.
- ³⁷ Граков Б. Н. Указ. соч. – С. 87. Табл. VII.17.
- ³⁸ Каряка О.В. Торгівельні шляхи в Нижньому Подніпров'ї в IV ст. до н.е. // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1999. – 2. – С. 29–32.

Е. А. Кравченко

ТАВРИ У ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛАХ ПРО КРИМ І ТАВРИКУ

Антична літературна традиція, що зародилася задовго до знайомства греків із місцевим варварським населенням Криму, на засадах давніх міфологічних уявлень створила у суспільній думці еллінів стереотипне уявлення про жителів Таврики, як про дикі жорстокі племена (що, можливо, відповідає рівню їхнього суспільного розвитку), пов'язавши з ними свій суто грецький міф про Іфігенію¹. Таке перенесення алегоричного смислу на реально існуючий народ не було випадковим. З кінця VI ст. до н. е. античні філософи почали науково адаптувати і пояснювати давні поеми, епоси і міфи у пошуках захищеного алегоричного, морального і фізичного смислів². На таке поєднання міфу з об'єктивною реальністю вказував ще Страбон, кажучи, що елліністичні історики не могли сповістити нічого цілком певного через свою наївність і любов до міфів. „Вони вирішили зробити свої твори приємними, розповідаючи як історію те, чого ніколи не бачили і про що не чули, або, принаймні, чули не від людей обізнаних, прагнучи до того, щоб утішити або викликати подив” (Strabo, XI, 6: 2, 3)³. Подібної думки тримався і Фулідід, критикуючи логографів, які „нагромаджували свої розповіді опікуючись не стільки істиною, скільки приємним враженням для слуху” (Thuc., I, 21, 1). Як писав А. І. Немировський, античний історик відрізнявся від міфографа тим, що він не просто викладав оповідки, а висловлював власний погляд на події, що збереглися у формі міфів⁴. Проте це лише частково допомагає відокремити історичні події від історичного міфу. Інакше кажучи, твори античних авторів насамперед є джерелами з історії суспільної думки давніх греків та римлян; дані ж, що надаються стосовно варварських народів окраїни ойкумени мусять бути перевірені іншим видом історичних джерел, найдостовірнішими з яких є археологічні. Таке специфічне джерело, як давні тексти, потребує дуже уважного підходу до літературної традиції, яка базується на сталих стереотипах, сформованих у суспільстві. Не позбавлено цих стереотипів як певних аксіомарних понять і бачення античних авторів. Проте ті крихти інформації, що дійшли до нас із глибин віків і дивом збереглися, ні в якому разі не можна ігнорувати: це безцінний матеріал, аналіз якого надає змогу доповнити археологічні дані свідченнями сучасників і врахувати їхній погляд на перебіг сучасних їм подій.

Давні тексти є невід'ємною частиною і породженням свого культурного середовища. Цікаву думку з приводу функціонування культури висловив Г. Гадамер⁵. Грунтуючись на твердженні Ф. Ніцше про те, що культура може розвиватися лише в окресленому міфом горизонті⁶, він убачає життєву умову будь-якої культури в міфі. Так, сократівське раціоналістичне новаторство невіддільне від його моралістичної консервативності, а тому його думка безупинно мала традиційний міцний зв'язок з міфологією, „мудрістю народу”⁷. Міфологічна основа наукових постулатів чи то, як метафора, присутня у текстах античних

філософів, що особливо проявилось за Сократа. Діяльність софістів і згодом Сократа призвели до формування сталої стрункої ідеології, абсолютно не примітивної, сформованої не лише емпірично, а й вивіреної реальним історичним моментом і аналізом досягнутих результатів, яка отримала форму вже у пост-сократівський час. Поява різних філософських течій основним чинником мала саме символічність грецької міфології. За твердженням Г. Г. Шпета, „Гомер... на все життя грека, як про це свідчить Платон, лишився джерелом його моральних і політичних принципів, застосування яких потребувало не лише простого відтворення віршів, а й тлумачення їх”⁸. І у софістів, і у Платона питання про значення слів і про їх тлумачення пов’язується з проблемами пізнання і логіки. Для Платона і Аристотеля питання про слова, думки і речі було одним зв’язаним питанням⁹. Ф. Ф. Зелінський, характеризуючи давньогрецьку релігію, писав, що на відміну від канонічних книг світових релігій, які вийшли завдяки наявності засновника релігії і могутнього духівництва, яке оберігало її чистоту від вторгнень, давньогрецька релігія цього не мала: „у цьому її сила і в цьому її слабкість. Саме поняття „канону” було в цій області органічно противно волелюбному духу елліна”¹⁰. Останнє надзвичайно важливе для розв’язання проблеми перенесення образу і смислу з суто міфічної канви на реальну ситуацію. Оскільки під такого плану варіативність підпадала й ідеологія, як зазначалося вище, неподільно пов’язана з міфологією, причиною такого переносу можна вважати саме її потреби.

Ще одним важливим питанням є визначення смислу, що вкладався греками у поняття „етнос”. Воно вживається стосовно людських спільнот у різних значеннях – за принципом об’єднання, за походженням, за родом діяльності, але ніколи за соціальною організацією. Із появою поліса, як форми соціальної організації, його громадяни втрачають найменування „етнос”, досягнувши соціально-економічної і політичної інтеграції всього етносу, що живе у тій області¹¹. Це, з одного боку, надає поняттю значення додержавної (дополітичної) форми об’єднання колективу, а з іншого, робить його значення набагато ширшим за спільність за походженням. І, якщо семантика цього поняття всередині грецької культури, чи то йдеться про реальну історичну подію, чи міфічну оповідку, є вловимою, то смисл, вкладений щодо зовнішнього не еллінського світу, може вбирати у себе всі можливі значення, вживані як свідомо, так і маючи на увазі широке абстрактне поняття.

З усіх писемних джерел, що дійшли до нас з того часу, у дослідженні використано саме оригінальні, якими є повідомлення грецьких письменників, що датуються не пізніше II ст. до н. е., а також матеріали епіграфіки¹². Така верхня хронологічна межа зумовлена фіналом пам’яток, що пов’язуються з кизил-кобинською культурою у Криму. Зазначений проміжок часу відповідає архаїчній, класичній та елліністичній добі історії Античної Греції і антики Північного Причорномор’я зокрема.

Північне узбережжя Чорного моря або Понта Евксинського, як називали його давні греки, ймовірно, було відоме античним мореплавцям ще задовго до появи тут грецьких поселень. Знана за гомерівською „Одіссеєю” бухта лестригонів і Телепіл, столиця царя Лама (Hom., Od., X, 77–99), багатьма дослідниками локалізується на північних землях на основі згадки про короткі північні ночі, вказується її візуальна подібність до Балаклавської бухти¹³. Проте перші

цілком певні географічні свідчення про Кримський півострів з'являються у давніх переігессах не раніше VI ст. до н. е. У Гекатея Мілетського, автора VI–V ст. до н. е., в описі Європи вперше згадується місто Керкенітида, а Кримський півострів він уявляє у формі натягнутого скіфського лука (Hec., fr. 153, Steph. Byz.; fr. 163, Amn. Marc., XXII, 8). Геланік Митиленський, автор V ст. до н. е., лишив опис Боспору Кіммерійського (Керченської протоки), згадуючи амазонок, синдів, меотів-скіфів, що живуть на його берегах (Hel. fr. 92, Schol. ad Apoll. Rhad., IV, 322; fr. 92, Tzetz ad Licophr., 1332). Попри засвідчену в джерелах популярність міфу про Іфігенію, ці два найдавніші автори не згадують ані Таврику стосовно Криму, ані народ таврів. Це дає можливість припустити пряму залежність ототожнення міфічної землі з Гірським Кримом від колонізаційної діяльності греків, а саме, – освоєння Кримського узбережжя античної ойкумени.

Найповнішу інформацію про таврів і Таврику надає Геродот. Його відомості належать до V ст. до н. е. і містять інформацію про Скіфію. Згадки про Крим і його населення є менш об'єктивними і ґрунтовними, але лишаються найповнішими серед інших джерел, принаймні того часу. За Геродотом, Таврика обіймає територію від Керкінітиди до Скелястого півострова (тобто гористу частину Південного Криму), яку він називає країною таврів (Herod., IV, 99). Щодо Південного Криму він повідомляє, що “цей півострів заходить у море в напрямі до східного вітру” (Herod., IV, 99). Наголосивши на повідомленні, що країна „тягнеться вздовж моря і є гірською та заходить у Понт” (Herod., IV, 99), він продовжує звідти лінію на схід і фіксує крайню точку країни таврів – Скелястий півострів (Керченський півострів). На північ від таврів Геродот розміщує скіфів (Herod., IV, 100). У Геродота згадується також рів „сліпих”, що тягнеться від Таврських гір до Меотійського озера в тому місці, де воно має найбільшу ширину (Herod., IV, 3). Цей рів має бути північно-східним кордоном Таврики, але локалізація його дуже проблематична. Геродот каже, що рів виходить до гавані, яка називається Кремни, і розташована на землі вільних скіфів.

Псевдо-Скілак, автор IV ст. до н. е., локалізує таврів на мисі материка, під яким можна розуміти південну й південно-західну частину Кримського півострова. Над таврами він розміщує скіфів – від зовнішнього моря на заході (ймовірно, Чорного) до Меотійського озера. Керченський півострів він також вважає скіфською землею. У таврській землі Скілак згадує й еллінів, зокрема емпорій Херсонес, а також мис Баранячий Лоб (Ай-Тодор), який він також вважає населеним еллінами (Scyl., Euror., 68).

Окрім згадок в античних текстах, існує кілька повідомлень про місцеве населення Криму в епіграфіці. Перше належить до III ст. до н. е. Це почесний напис на мармуровій плиті, встановленій на честь Діви, яка врятувала херсонеситів від неочікуваного нападу сусідніх варварів (ІРЕ, 1², 343; фонди НЗХТ, інв. № 3609)¹⁴. Із тексту незрозуміло, які саме варвари маються на увазі: можна припустити і скіфів, і таврів, і інші народи. Друге міститься в декреті на честь Діофанта, який датується II ст. до н.е. (ІРЕ, 1², 352; Державний Ермітаж, інв. № X.1878.1)¹⁵. У тексті повідомляється, що під час Мітрідатівських війн Діофант підкорив собі навколишніх таврів і на тому місці заснував місто. Окрім того, там уперше згадується народ ревксиналів, союзників Паллака, які, за однією з гіпотез, є роксоланами пізніших текстів. Відомо також кілька бос-

порських написів зі згадками таврів – надгробок тавра Тихона, що датується V ст. до н. е. (КБН. 114)¹⁶ і боспорський декрет часу Перисада I (КБН. 113)¹⁷, який вказує на розміщення кордону Боспорського царства з територією таврів на захід від Феодосії.

Інші античні джерела, що датуються до II ст. до н. е., не містять якихось географічних відомостей поряд із етнонімом таври. Проте навіть ці нечисленні згадки дають можливість констатувати, що греки знали південну частину Криму і плавали вздовж північного узбережжя Чорного моря ще за часів архаїки і, цілком можливо, раніше. Таври починають фігурувати у писемних джерелах як населення кримського півострова лише в V ст. до н. е. До цього часу вони не згадуються поміж інших народів Надчорномор'я. Таврська земля в V ст. до н. е. локалізується на території Південного Криму від Керченітиди на заході по лінії гір (?) до Феодосії або Керченського півострова (району рову „сліпих”). Цілком імовірно, що згодом, але не раніше IV ст. до н. е., територія кримського населення, що в грецькій античній традиції отримало назву таври, зменшилася зі сходу, що пов'язано із просуненням на ці землі скіфів. Приблизно у цьому ж районі розміщувалися таври за часу еллінізму¹⁸.

При перегляді матеріалу, щодо етнографії і суспільного життя таврів, виділяються дві основні групи джерел. Це джерела, що відображають певні міфологічні сюжети, і такі, що стосуються саме звичаїв і стилю життя людності, яка населяла гірську частину Криму. Оскільки міфологічний матеріал є дуже специфічним і вимагає особливого й окремого дослідження, використано ті відомості, що вказують на певні риси життя гірськокримського населення.

Ще одним джерелом, яке згадує таврські звичаї, є „Іфігенія в Тавриді” Еврипіда (жив у 480–406 рр. до н. е.). Спільні риси у зображенні таврських звичаїв Еврипіда і Геродота, вірогідно, пояснюються однаковими умовами формування світогляду авторів, що писали свої твори приблизно синхронно. У названій трагедії, присвяченій безпосередньо таврській землі, помітно виділено моралістичні засади античного суспільства, де Еврипід вустами Іфігенії промовляє, що „мешканці цієї країни, що самі були людиновбивцями (або людоїдами), приписують богині ганебний звичай” (Eurip., *Iph.*, 389–390), що свідчить про певну традицію в літературі, але й має, ймовірно, історичні фактичні корені. Трохи пізніше, у 90-ті роки IV ст. до н. е.¹⁹, у Платона в діалозі „Кратіл” зустрічаємо цілком стереотипне уявлення також суспільного характеру: „а вказує воно (ім'я Орест. – Е.К.) на суворість його природи і дикість – таким буває хіба що житель гористого краю”²⁰. За римського періоду те саме зустрічаємо у промовах Цицерона стосовно звичаїв варварів і таврів у тому числі (Cicero., *De Re Pub.*, II, 9, 15).

Геродот, описуючи таврські звичаї, переповідав легенду про Іфігенію (Herod., IV, 103), основною богинею таврів називав Діву, згадував людські жертви цій богині та її святилище на скелі. Однак є деякі відомості, що, можливо, є переповіданнями почутого від греків, які мешкали або бували у Тавриці, як то обряд відрубання голови у жертви чи вбитого ворога і насадження її на палю (Herod., IV, 103). Проте навряд чи слід його пов'язувати з Дівою або Іфігенією, як таврською богинею, оскільки цей дуже давній культ має грецькі корені.

Щодо соціального життя таврів, то у Геродота згадуються їхні царі, які були відносно незалежними від скіфів на момент походу Дарія в Скіфію, а прохання

про допомогу таврів скіфам свідчить швидше про дружні або союзницькі стосунки, аніж про підлегле становище перших (Herod., IV, 102, 119).

У джерелах IV і III ст. до н. е. нових відомостей про звичаї таврів немає. Вони продовжують міфологічну традицію про Іфігенію, що загалом зводиться до початкового міфу (Call., Hymni, III, 173–174, 284–258; Licophr., Alex., 186 – 201, fr. 92 (Tzetz. ad Lycophr., 1332)).

Фрагментарні відомості про звичаї місцевого населення Південного Криму належать автору другої половини III ст. до н. е. Аполлонієві Родоському в епічній поемі „Аргонавтика”, написаній на свідченнях Ефора, можливо на матеріалі, отриманому через свого старшого сучасника Німфодора Сіракузького (Apoll. Rhod., III, 843–872, 1213–1224). У схоліях зустрічається інтерпретація назви Чорного моря як негостинного, оскільки воно було оточене піратами (Schol. ad Apoll. Rhod., II, 548), до яких ще Геродот зараховував і таврів (Herod., IV, 103).

У „Землеписі” Скімна Хіоського, що приписується також Маркіану Геранійському, за джерелами Ефора і Деметрія Калатійського, складеному у III–II ст. до н. е.²¹, про таврів повідомляється, що це був народ численний, який любить кочове життя в горах; народ варварів і вбивць, які вмилоствляють богів нечесними діяннями (Schn., Per., 822–830). Друга частина цього повідомлення для античних авторів вже є традиційною, тоді як перша дає можливість припустити, що таври займалися відгінним скотарством.

Етнонім „таври”, прив’язаний до території і цілком реальний, з’являється у грецьких джерелах у V ст. до н. е., тоді як опис земель і перелік народів Надчорномор’я фактично не змінюється. Поряд із цим етнонімом згадується матеріал, що належить до міфологічної традиції про Іфігенію. Ймовірно, для греків ці два поняття були міцно пов’язані, з одного боку, із літературною традицією, а з іншого – з міфологією, а саме з історичним міфом, що в усіх пізніших своїх варіантах сходиться на Троянському епічному циклі.

Існування зв’язку між походженням назви „таври” і божеством Артемідою Таврополос, що неодноразово аналізувався у науковій літературі²², спостерігається також у ономастиці, етнонімії і топонімії античних текстів, що накреслює головні тенденції формування різних міфологічних традицій і напрямів.

До догомерівської традиції належать свідчення Стасіна з його „Кіпрських сказань”. Там згадуються Іфігенія, Артеміда, Таврида і поруч з ними таври. Будь-якої прив’язки до реальної території немає. Цю традицію відносять до міфології малоазійських греків (Stasin., (Procl I) Cyprei)²³.

У Гомера таври не згадуються, але вони фігурують у пізніших схоліях до його „Одисеї” та „Іліади”. Окрім згадок про Іфігенію, Тавриду і Скіфію (Schol. ad Hom., II, I, 108 (Cramer III, 4)), вже у Євстафія знаходимо північний народ таврів та Артеміду Таврополос (Eusth., Schol. ad Hom., II, II, 481 (S. 259, 7 Sll)). В. В. Латишев виводить традицію зображення Артеміди волопаскою (таврополою) від культу бика, що був поширений у Фракії та Малій Азії і коренями своїми сягав у крито-мікенський світ²⁴. Не вдаючись у проблему культу бика і відзначивши існування малоазійської традиції, зазначимо, що, на наш погляд, таке пояснення появи назви таврів є більш реальним, аніж наведене Е. І. Соломонік²⁵.

До згадок VI–V ст. до н. е. можна віднести лише пізніші схолії до Піндара та Есхіла. У схоліях до Піндара згадуються Скіфія, Артеміда Істрійська, істрійські

таври, Геракл, гіпербореї, витоки Істра (Schol. ad Pind., Olimp., III, 24 (13) Sll). В іншому місці згадуються Артеміда, Іфігенія, Авліда, Іліон, Скіфська земля, таври і о. Білий (Schol. ad Pind., Nem., IV, 79 (49)).

Цікаво, що жодних згадок про таврів немає у Гекатея, який подає досить реальні свідчення про Причорномор'я. З іншого боку, така постановка питання пояснює цілком еврипідівську традицію в етногеографії таврів Геродота. Еврипід у трагедії „Іфігенія в Тавриді” поєднав кілька міфологічних традицій. Один із фрагментів висвітлює зв'язок з Афінами, де поряд з Таврійською землею містяться згадки про Афіни і Афіну, Кастрійський хребет, Али, Елладу і Артеміду, богиню Таврополу (Eurip., *If.*, 625–626, 1446–1457). Окрім того, добре простежується троянський цикл: Орест, Пілад, Іфігенія, Артеміда, таври. Він уже традиційно розташовує таврів у Скіфії (Eurip., *Ifigen.*, 28–41). У схоліях до софоклівського „До Аента” традиційно знаходимо Таврополу, Артеміду і таврів у Скіфії (Schol., ad Sophl., *Ad Ayaent*, 172).

Геродотівська традиція постає вже сформованою на основі тих уявлень, що були охарактеризовані вище. Це троянський цикл (Herod., IV, 99, 103), скіфська міфологія (Herod., IV, 102, 119), географічні уявлення (Herod., IV, 99, 100). У Геродота вперше згадується Діва саме як таврська богиня (Herod., IV, 103), однак культові ознаки вона має такі ж, як і Артеміда Таврополос. Більш доцільно розглядати цей культ як безперечно грецький, що сягає коренями глибини віків²⁶, тим більше, що будь-які спроби розшукати його сліди у місцевого населення Криму не мають переконливих результатів. Так само варто розглядати і назву “таври” як цілком міфічного народу, що був ототожнений із місцевим населенням Південно-Західного Криму вже під час грецької присутності на півострові²⁷.

Уже геродотівську традицію наслідував Псевдо-Скілак, автор IV ст. до н. е. Напевно, він добре знав географію Криму, але в його відомостях таври вже чітко, слідом за Геродотом, прив'язуються до справжнього населення і території (Scyl., *Eurog*, 68).

Досить цікаві відомості надає Калімах (IV–III ст. до н. е.). У його гімні „До Артеміди” поєднуються згадки про таврів, що мають вже тенденційний характер, і легенда про зруйнування кіммерійцями храму Артеміди в Ефесі (Call., *Hymni*, III, 173–174, 248–258). У пізніших схоліях до Калімаха зустрічається вже трансформована назва „тавроскіфи” (Schol. ad Call., III, 174).

В Аполлонія Родоського, автора другої половини III ст. до н. е., у „Поході Аргонавтів” простежується традиція іншого міфологічного циклу, вірогідно, давнішого – аргонавтики. Тут перетинаються культу Артеміди – Гекати – Персефони – Діви (Apoll. *Rhod.*, III, 1213–1224), а в пізніших схоліях до цього твору описується родовід міфічних героїв, що включає богів, героїв, а також таврів, царем яких був Персей (Schol. ad Apoll. *Rhod.*, III). Ці свідчення є типовим прикладом історичного міфу, про який писав І.І. Толстой²⁸.

У схоліях до Лікофронової „Олександри” продовжується геродотівська традиція і згадуються Скіфія, Таврида, Авліда, Іфігенія, елліни (Schol. ad Lycophr., 186, 192). Те саме зустрічаємо в „Землеписі” невідомого автора, що приписується Скімну Хіоському, автору III–II ст. до н. е.²⁹. Поруч із таврами, що вживаються як етнонім, він описує Таврику з містом Херсонес Таврійський, згадуючи при цьому легенду про Іфігенію (Schn., *Per.*, 822–830, 831–834).

В автора II ст. до н. е. Нікандра у творі „Перетворення” зустрічається синтез вже кількох міфологічних традицій – троянського циклу та аргонавтики і су-

часних йому географічних уявлень. В ономастиці присутні імена Іфігенії, Тезея, Єлени, Зевса, Клітемнестри, Агамемнона, Артеміди, Фоанта, Ахілла і Орсілохи; в етнонімії – ахейці і таври, однак вже як тубільний кочовий народ; у топонімії – Авліда, Евксинський Понт, острів Левка (Nic., Fr. 58, Schn (Ant. Lib., Met.coll., 27)). Агатархид у творі „Про Егірейське море” також продовжує традицію троянського циклу, згадуючи Іфігенію, Авліду і таврів (Agatarh., Egitr., I, 443. 2 (Bekk., 443.1)). І, нарешті, у Діонісія Митиленського, автора II–I ст. до н. е., простежується традиція аргонавтики (Геліос, Персей, таври, Геката, пустелі, Еет, Кірка) (Dion. Mit., fr. 4 (Schol. ad Apoll. Rhod., III, 200)).

Останнє свідчення, яке варто розглянути, хоч і не вписується у виділені нами хронологічні межі, але є суттєвим доповненням до „Кассандри” Лікофрона. Це пояснення Ісакія або Іоанна Цеца, що датуються XII ст.³⁰. У його творі поєднуються геродотівська традиція, троянський цикл і аргонавтика. Ономастика: Орест, Пілад, Іфігенія, Артеміда, цар Фоант, Агамемнон, Тезей, Єлена, Клітемнестра, Астінома, Хріс. Етнонімія: таври (частина скіфів), тавроскіфи. Топонімія: Скіфія, Іліон, Хрісопіль (Tzet. ad Lycophr., 1374).

За римського часу писемні джерела хоч і продовжують згадувати народ таврів на території Кримського півострова, але ніяких нових даних не містять. Страбон, який найдокладніше оповідав про Таврику, згадував таврів лише у минулому часі³¹, як розбійників у Бухті Символів (Балаклавська бухта) (Strabo, VII, 4, 2) і мешканців гір на захід від Феодосії (Strabo, VII, 4, 4), а також називав скіфським плем'ям таврів населення Малої Скіфії або степового Криму (Strabo, VII, 4, 5), відрізняючи їх від скіфів (Strabo, VII, 4, 7–8).

Огляд усього матеріалу дає можливість зробити висновок про існування в конкретних текстах традиційного для античності підходу, що з'явився ще за Платона. Міфологічні уявлення простежуються майже в усіх творах античних авторів. Це і є причиною пізнішого синтезу міфологічних, географічних та етнографічних уявлень у грецькій античній традиції і появи етноніму “таври” в давніх текстах. Як свідчать джерела, узбережжя Чорного моря було відоме грекам ще за часи архаїки. Згадуються місцеві народи і племена, однак назва таври як етнонім з'явилася лише у V ст. до н. е. З цього часу таврами греки безперечно називали місцеве населення передгір'їв і гір Південного Криму, яке лишило кизил-кобинську культуру. Однак цей етнонім має визначати те населення, з яким греки безпосередньо зіткнулися під час заснування перших міст у Західному Криму, а також у Східному, що хронологічно припадає на середину – останню чверть VI ст. до н. е. Цілком можливо, що в той час деякі поняття, в тому числі і міфологічні, втратили своє семантичне навантаження і поняття таври отримало інший цілком певний сенс – ним називали тубільців Кримських гір і передгір'їв. У текстах цього часу зустрічаються свідчення про звичаї, суспільний розвиток і зовнішні контакти населення Південного Криму.

¹ Детальніше див.: Толстой И. И. Остров Белый и Таврика на Эвксинском Понте. – Пг., 1918. – 164 с.; Русяева А. С., Русяева М. В. Верховная богиня античной Таврики. – К., 1999. – 208 с.

² Шпет Г. Г. Герменевтика и ее проблемы // Контекст за 1989 г. – М., 1990. – С. 232.

³ Пьянков И. В. Средняя Азия в античной географической традиции. – М., 1997. – С. 8.

⁴ Немировский А. И. Теоретические аспекты античной историографии // ВИ, 1982, № 2. – С. 61.

⁵ Гадамер Г.-Г. Миф и разум // Г.-Г. Гадамер. Актуальность прекрасного. – М., 1991. – С. 95.

- ⁶ Ницше Ф. Соч. в 2-х т. Т. II. – М., 1990. – С. 733–735.
- ⁷ Фролов Э. Д. Огни Диоскуров. Античные теории переустройства общества и государства. – Л., 1984. – С. 101.
- ⁸ Шпет Г. Г. Указ. соч. – С. 232.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Зелинский Ф. Ф. Древне-греческая религия. – Пг., 1918. – С. 5.
- ¹¹ Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Ч. 1. – СПб., 1897. – С. 24 та ін.
- ¹² Тексти античних авторів, окрім оговорених у тексті, подаються за виданням: Латышев В. В. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе // ВДИ, 1947–1950, у перекладі В. В. Латишева. Тексти Геродота подані за виданням: Геродот. Історії в 9-ти книгах. / Переклад, передмова і коментарі А. О. Білецького. – К., 1993. – 572 с. Найповніший огляд античних текстів по давній Тавриці див.: Дьяков В. Н. Древняя Таврика до римской окупации // ВДИ, 1939, № 3. – С. 72–86, по таврійській богині див.: Толстой И. И. Остров Белый...; Русяева А. С., Русяева М. В. Указ. соч.
- ¹³ Латышев В. В. Известия... // ВДИ. – 1947. – № 1. – С. 281, прим. 1.
- ¹⁴ Детальніше див.: Виноградов Ю. Г. Херсонесский декрет о „населении Диониса” IosPE II 343 и вторжение сарматов в Скифию // ВДИ. – 1997. – № 3. – С. 104–124.
- ¹⁵ Детальніше див.: Виноградов Ю. Г. Вотивная надпись дочери царя Скилура из Пантикапея и проблемы истории Скифии и Боспора во II в. до н. э. // ВДИ – 1987 – № 1. – С. 55–78.
- ¹⁶ Детальніше див.: Щеглов А. Н. Финал кизил-кобинской культуры и поздняя история тавров // Скифы, хазары, славяне. Древняя Русь. Междунар. науч. конф. памяти М. И. Артамонова. Тез. докл. – СПб., 1998. – С. 66–70.
- ¹⁷ Детальніше див.: Там само.
- ¹⁸ Ольховский В. С. Население Крыма по данным античных авторов // СА. – 1981. – № 3. – С. 54.
- ¹⁹ Лосев А. Ф. Жизненный и творческий путь Платона // Платон. Соч. в 4-х т. Т. 1. – М., 1990. – С. 44.
- ²⁰ Платон. Соч. в 4-х т. Т. 1. – М., 1990. – С. 627.
- ²¹ Латышев В. В. Известия... // ВДИ. – 1947. – № 3. – С. 309.
- ²² Толстой И. И. Остров Белый... – С. 164 ; Русяева А. С., Русяева М. В. Указ. соч.
- ²³ Латышев В. В. Известия... // ВДИ – 1947. – № 1. – С. 296.
- ²⁴ Латышев В. В. Известия... // Там же. – С. 286, прим. 1.
- ²⁵ Соломонік Е. І. Таври і Тавріка (про походження етноніма і топоніма) // Археологія. – 1976. – Т. 20. – С. 49.
- ²⁶ Толстой И. И. Остров Белый...
- ²⁷ Русяева А. С., Русяева М. В. Указ. соч. – С. 52.
- ²⁸ Толстой И. И. Аэды. Античные творцы и носители древнего эпоса. – М., 1958. – С. 45.
- ²⁹ Латышев В. В. Известия... // ВДИ. – 1947. – № 3. – С. 310.
- ³⁰ Латышев В. В. Известия... // Там же. – С. 267.
- ³¹ За перекладом В. В. Латишева: Латышев В. В. Известия... // ВДИ. – 1947. – № 4. – С. 236–306.

О. В. Комар

ХОЗАРИ ТА УЙГУРИ

(нотатки до „телеської” версії походження хозар)

Проблема походження хозар останніми роками переживає чергову фазу активного обговорення. Нові публікації вийшли зі станів прихильників усіх трьох головних версій походження хозар: „булгаро-чуваської”, „тюрко-телеської” та „телесько-огузької”, засвідчивши тим самим не лише актуальність класичної проблеми, а й водночас відсутність єдиного підходу до її розв’язання.

Неважко переконатися, що основний набір аргументів перших двох гіпотез фактично не змінився. Нова редакція „булгаро-чуваської” версії все ще будується на нечисленних даних про мову хозар та на згадках джерел IX–X ст. про спорідненість хозар з булгарами (за винятком хіба що гіпотези В. Є. Науменка, який прямолінійно ототожнив хозар із савірами)¹. „Тюрко-телеська” ж версія, ще з часів класичної праці орієнталіста XVIII ст. Де Гіня, продовжує апелювати до китайських, візантійських, албанських та арабських джерел VII–VIII ст., що ототожнюють хозар з тюрками, додавши наразі до аргументації археологічну складову². І лише „телесько-огузькій” версії, як видається, справді вдалося розширити джерельну базу за рахунок уйгурських рунічних написів VIII ст.³, що автоматично звертає на неї найпильнішу увагу.

Першим відзначив існування у китайських джерелах не лише „тюркського племені Ке-са” (ket-sat), а й уйгурського роду „Ко-са” (kot-sat), ще Е. Х. Паркер, зауваживши, що цей етнонім схожий зі згаданим Феофілактом Сімокаттою племенем „котцагіри” і з хозарами⁴. Пізніше П. Пельо вже прямо пов’язав етнонім „хозари” з уйгурським „Ко-са”, а Д. М. Данлоп спробував надати гіпотезі й історичного підґрунтя, фактично повторивши гіпотезу В. В. Радлова про тождність „уйгур” частини „огур” („угур”) в етнонімах цілої низки племен (огур, сарагур, оногур, кутригур, утигур)⁵. Значно розширив розуміння назви „уйгур” у застосуванні до ранньосередньовічних кочовиків Дж. Гамільтон, який прямо ототожнив з уйгурами усіх „теле” китайських джерел, а також європейські племена огурської групи. Окрім уйгурського роду „Ко-са”, дослідник звернув також увагу на особисте уйгурське ім’я IX ст. Xasar tegin, що, на його думку, свідчило на користь уйгурської належності європейських хозар⁶.

Головною проблемою „пан-уйгурської” концепції Данлопа-Гамільтона є її лінгвістична частина. Як справедливо зауважив М. І. Артамонов, у той час, коли власне уйгури належали до східнотюркської мовної групи, нащадки європейських племен огурської групи – булгари і чуваші – належали до окремої західної групи⁷. Сам М. І. Артамонов був схильний пояснювати компонент „огури” як етнонім „угри”, однак реальне ogur, ugur, oguz є лише варіантами множини давньотюркського ogus – „рід, плем’я”⁸, що й пояснює його поширеність у середовищі різних тюркських народів. Зв’язок же антропоніма „Касар-тегін”

і уйгурського роду „Ко-са” з хозарами піддав різкій критиці Т. Сенга, який вважає, що у китайському тексті згадувався насправді рід вождя Касара⁹.

Новий поворот у розв’язання проблеми внесли публікації С. Г. Кляшторним давньоуйгурських рунічних написів: Терхінського (бл. 753 р.) та Тесинського (762 р.)¹⁰, які називають народи вождів „Беді Берсила та Кадир Касара” в числі давніх предків уйгурів, тобто племен телеської групи. Дослідник не одразу оцінив значення написів для хозарської історії, прямо пов’язавши „Беді Берсила” і „Кадир Касара” з європейськими племенами берсилів і хозар лише через 20 років після публікації написів. Проте С. Г. Кляшторний не зупинився на констатації присутності хозар і берсилів у історичних переказах уйгурів, а фактично повернувся до широкої концепції Данлопа-Гамільтона про належність хозар і берсилів до „огуро-огузької” групи племен, спорідненої уйгурам, оминаючи, що правда, при цьому лінгвістичну складову проблеми існування подібної єдності¹¹.

„Хозари” уйгурських рунічних написів. Терхінський і Тесинський рунічні написи є досить складними джерелами і не лише через традиційну складність прочитання рунічних написів поганої збереженості. За аналогією з написами тюркських каганів, вони включають історичні відступи про історію утворення своєї держави, згадуючи „славних предків”. На жаль, східна сторона Терхінської стели, що містила найдокладнішу історичну частину, дуже пошкоджена, читаються лише кінцівки фраз. Краще збереглася північна частина Тесинської стели, однак передісторію уйгурів тут викладено менш докладно.

Збережена частина Терхінського напису починає передісторію з трьох каганів, що „сиділи на царстві” 200 років; збереглися імена двох – Бумин-кагана і Йолиг-кагана, тобто правителів I Тюркського каганату (р.16). Наступний не менш пошкоджений рядок 17 згадує про якусь смуту (переклад С. Г. Кляшторного): „... їх народ, розлютившись, загинув... через двох іменитих виснажився і загинув. Кадир Касар (kdr: ksr) і Беді Берсил (bdibrsl), прославлені (?) огузи”. У наступному рядку 18 вже згадується про 80 років правління предків Елетмиш-Більге-кагана¹².

Тесинський напис, складений у правління наступного Бегю-кагана, починає історію, як і тюркські написи, з творіння землі: „... Коли в минулі часи були створені... [Земля і Небо]”..., „уйгурські кагани на царство сіли, мудрі і великі кагани” (р.7). „... Триста років тисячею своїх елів вони правили. Потім їх народ загинув” (р.8). У наступному рядку 9 іде знову згадка смуті: „... Повставши через вождів бузуків, загинув, через нікчемного Кюля і двох іменитих загинув”; (10)... [Бе]ді Берсил (.dibrsl) и Кадир Касар (kdr: ksr) тоді загинули. Той мій народ зачинав багато усобиць і суперечок”¹³.

Рядок 17 Терхінського напису і рядки 9-10 Тесинського напису співпадають не лише за згадкою Беді Берсила і Кадир Касара, а й прямою цитатою: eki atluуun tūke barуу. У перекладі Тесинського напису С. Г. Кляшторного quza (дослівно „почервонівши”, „спалахнувши”, „розлютившись”) передане як синонім повстання, хоча у перекладі Терхінського напису використаний більш нейтральний відтінок. Немає сумніву, що йдеться про передачу однієї події, однак історична хронологія написів все ж розрізняється.

Тесинська стела повідомляє, що перше царство уйгурів існувало 300 років, після чого сталися бурхливі події, що призвели до його загибелі. Згодом, „по-

вставши проти табгачів, вони були розбиті; уйгурські кагани тоді десять років царювали; потім пройшло ще сімдесят років”¹⁴. Початок історії Терхінського напису втрачений, однак її перший рядок вказує, що „першим царством” уйгурів, що існувало 200 років, насправді названий I Тюркський каганат. Після його загибелі 80 років сиділи на царстві „предки” Елетмиш-Більге-кагана. Синхронний напис з Могон Шине Усу згадує також два періоди в 100 і 50 років, коли над он-уйгурами і токуз-огузами правили іншоплемінники: тюрки і кипчаки (?)¹⁵.

При поєднанні історичної традиції написів часів Елетмиш-Більге-кагана отримуємо наступну картину хронології. Від моменту утворення Уйгурського каганату (742–744 рр.) на „50 років” назад у часі (тобто бл. 692–694 рр.) розташована битва при Толе 689 р., в якій токуз-огузи були розбиті тюрками і втратили свою незалежність. Відповідно, утворення „II Уйгурського царства”, що сталося на „80 років” раніше, сталося близько 609 р. Ця дата співпадає з великим повстанням племен „теле” проти Західнотюркського каганату, внаслідок якого уйгури відкочували у Монголію і справді утворили незалежне від тюрків ханство¹⁶. Далі Терхінський напис і напис із Могон Шине Усу розходяться в оцінках: у той час, як автор першого фактично вважав I Тюркський каганат „Уйгурським елем” („200 років”), другий на цей же період відносить „100 років” залежності уйгурів від тюрків (бл. 70 років – 536–608 рр.) та раніше жуаньжуанів.

Версія Тесинського напису, виконаного в часи правління сина Елетмиш-Більге-кагана – Бегю-кагана, не сходиться з попередніми ані в датах, ані в подіях. По-перше, вона повідомляє про невдале повстання проти Китаю: „в колишні часи, повставши проти табгачів, вони були розбиті; уйгурські кагани [тоді] десять років царювали; [потім] пройшло ще сімдесят років”¹⁷. С. Г. Кляшторний припускає, що ці „10 + 70 років” відповідають „80 рокам” Терхінського напису, однак Тесинська стела за логікою розповіді переходить далі до інтронізації Елетмиш-Більге-кагана, тобто переходить до подій вже VIII ст. Від дати утворення Уйгурського каганату (742–744 рр.) та інтронізації Елетмиша (747 р.) „70 років” повертають нас у 672–677 рр. Близько цієї дати розташоване повстання тюрків проти Китаю 679 р., далі – війни уйгурів з Китаєм 660–663 рр. Обидві події не настільки доленосні, щоб бути відображеними у легендарній історії уйгурів. Ще більше відрізняється оцінка часу існування „I Уйгурського еля” – відповідно „200” і „300 років”, утім, остання цифра може просто механічно сумувати „200” і „100” років Терхінського напису і напису з Шине Усу.

Єдиний момент, у якому автор Тесинського напису погодився з автором Терхінського і навіть процитував його, це причини загибелі „I Уйгурського еля”. Рядок 17 Терхінського напису втрачений більше, ніж на половину, тому його точне прочитання доволі проблематичне. Цитата, що збереглася в Тесинському написі, дає можливість лише заповнити лакуну наприкінці рядка, проте його початок реконструювати неможливо: ...[bodu]ny quza barmuš uč[uz kü]l eki atlyun tüke barmuš kadyr qasar bedi bersil jtuz oğuz. С. Г. Кляшторний прочитав неясне jtuz як ajtaз, проте тут імовірна помилка в читанні першої руни звичайного otuz, що дає otuz oğuz – „тридцять племен (огузів)”. Синтаксис фрази позначає лише порядок слів, сполучники ж довільні: „народ, спалахнувши, загинув; нікчемний Кюль [і] два іменитих, виснажившись, загинули; Кадир („жорсто-

кий”) Касар [i] Беді Берсил [i] тридцять (?) племен (огузів)”. У Тесинському написі початок фрази також утрачений: ...[bar]myš buzuq bašyn qyza uč[uz kü]l] eki atlyuun tüke bar[myš]... [be]di bersil kadyr qasar anta barmyš – „[народ загинув], загублений вождями¹⁸, спалахнувши; нікчемний Кюль [i] два іменитих, виснажившись, загинули; ... Беді Берсил [i] Кадир Касар тоді загинули”.

С. Г. Кляшторний пропонує доволі складну реконструкцію, називаючи „Кадир Касара” і „Беді Берсила” „славною огузами”, не причетними до заколоту, котрий дослідник приписує „бузукам” – тюркським вождям¹⁹. Однак їхню причетність переконливо засвідчує автор Тесинського напису – „Той мій народ зачинав багато усобиць”, та й події усобиці, яка призвела до загибелі „першого еля” і появи „другого”, мають припадати не на кінець VI, а на початок VII ст.

Припустивши, слідом за С. Г. Кляшторним, що перед нами не випадкове фонетичне співпадіння з етнонімами європейських кочовиків, народи „берсила Беді і хозарина Кадира” стають не просто учасниками смути, а й цінним свідченням походження даної традиції із середовища телеських племен Західнотюркського каганату. Найбільш вірогідним періодом, коли всі згадані написами „усобиці” могли мати місце, це 605–647 рр. 605 року розпочалося перше велике повстання племен „теле” проти тюрків, а 609 року уйгури відкочували з каганату. У 628 р. знову повстав проти західних тюрків другий великий телеський союз сірів („сеяньто”), який спочатку відкочував у Східний Тюркський каганат, а після його розгрому 631 року утворив власний каганат, куди увійшли й уйгури. 630–632 рр. виявилися дуже насиченими подіями: нове велике повстання теле проти західних тюрків, ліквідація Східнотюркського каганату, убивство Тон-джабгу-кагана і початок довгої смути в Західнотюркському каганаті, утворення каганату сірів, а також, як ми аргументували, і каганату хозар²⁰.

Сірський каганат на чолі з вождем Інанем 641 року зазнав поразки від об’єднаних сил східних тюрків і китайців. Пізніше, у 646 р. повстали і розбили сірів уйгури, очоливши новий союз. А 647 року уйгурський ельтебер Туміду оголосив себе каганом, щоправда, невдовзі був убитий²¹. Перша половина VII ст. безумовно мала запам’ятатися й увійти до легендарної історії уйгурів як період затяжної смути, внаслідок якої загинули обидва Тюркські каганати, „десятилітній” каганат сірів і, водночас, виникла перша власне уйгурська держава. У цей же час уйгури втратили зв’язки із західною частиною племен „теле”, серед яких цілком могли фігурувати хозари та берсили.

Порівнюючи історичні перекази Терхінського і Тесинського написів, виникає стійке враження, що автор останнього був вихідцем із середовища сірів. Тільки сіри мали пам’ятати про „10 років” існування власної держави у 631–641 рр., що припинила існування у протистоянні з Китаєм. Саме для сірів 630–631 рр. могли здатися колапсом обох Тюркських каганатів – і Східного, і Західного. Саме сіри могли розцінити період 630–689 рр. як часи усобиць і залежності від Китаю, на відміну від власне уйгурів, які розцінювали період 609–689 рр. як 80 років „II Уйгурського елю”. І, нарешті, саме для ситуації 630–632 рр. „загибель” Тюркських каганатів може бути пов’язаною з персоналіями, які утворили власні держави – „нікчемний Кюль” (вождь сірів Інань?) і „два іменитих” (хозари і берсили), а розрив контактів із західними племенами після утворення Хозарського каганату розглядати як свідчення загибелі цих народів.

Чіткої послідовної хронологічної системи не виявилось ані в „уйгурській”, ані в „сірській” традиції. Це й не дивно, враховуючи, що авторів написів відділяло від згаданих подій більше століття, натомість народна пам’ять зберігала тривалість окремих важливих епізодів уйгурської та сірської історії. Можна цілком погодитися з С. Г. Кляшторним в оцінці історичних переказів уйгурських рунічних написів як надзвичайно важливої традиції, винесеної із середовища „телеського” населення Тюркських каганатів, проте їх цінність як безпосереднього джерела для історії хозар все ж може бути підданою сумніву.

У написі з Могон Шине Усу згадується про заснування Елетмиш-Більге-каганом західної ставки з назвою „Касар Кордан”, а у Тесинському написі згадується також західна літня ставка Кюль-бег-більге-кагана „Касар Коруг”²². Оскільки „Касар” як топонім існував уже в середині VIII ст., розвиваючи думку Т. Сенга про те, що уйгурський антропонім IX ст. „Касар-тегін” і рід „Ко-са” взаємопов’язані, мусимо відзначити, що вони також мають бути пов’язаними із західною ставкою уйгурських каганів, відомою під назвами „Касар Кордан” та „Касар Коруг”. Враховуючи це, важко не погодитися з П. Голденом, що уйгурські власні назви, похідні від *Qasar, скоріше передбачають наявність відповідної давньоуйгурської лексеми, аніж гіпотетичний зв’язок з хозарами²³.

Персонаж уйгуро-сірських історичних переказів „Кадир Касар” може виявитися реальною персоною, пов’язаною з власне уйгурською історією родів, і, з таким же успіхом, може бути відображення етноніма „хазар”, що був зближений з уйгурським „Касар” і на цій підставі зарахований до легендарних предків уйгурів. У будь-якому випадку, той факт, що Терхінський і Тесинський написи, на відміну від напису із Могон Шине Усу, „привласнюють” уйгурам і сірам історію I Тюркського каганату, свідчить про достатньо широке розуміння терміну „мій народ”, яке цілком можна порівняти з історичною пам’яттю сучасних „пострадянських” країн про СРСР.

Хозари та берсили. Тісне сусідство берсилів і хозар справді спостерігається в Європі у світлі грецьких, вірменських і легендарної частини грузинських джерел, причому К. Цукерман навіть припускає, що берсили склали основну ударну силу хозар в їхній експансії на захід²⁴. Водночас, джерела жодним чином не говорять про їхню спорідненість із хозарами.

У масштабній реконструкції складу уйгурських племен Європи Дж. Гамільтона до таких віднесена вся група етнонімів огурських племен (на підставі отождоження *огур=уйгур=огуз*): *огури*, *оногури*, *утигури*, *кутригури*, *сарагури*, *унногундури*; а також *булгари*, *савіри*, *авари*, *хозари*. В реальності, приток згаданих племен у Європу відбувався в 4 етапи, причому ворожнеча між племенами у вихідному регіоні проживання негайно відновлювалася і в Європі.

Огурські племена (*огури*, *оногури*, *сарагури*) з’явилися в Європі 463 року після розгрому савірами, у свою чергу, розбитих аварами²⁵. Скоро на Північному Кавказі з’явилися і самі савіри, а також берсили, а близько 558 року під тиском тюрків сюди прибули і авари, які негайно розв’язали війни проти усіх кочовиків двох попередніх хвиль міграцій. У 558–561 рр. в Європі вперше стали відомими хозари і тюрки, а в 570–571 рр. увесь Північний Кавказ опинився вже під владою Тюркського каганату. У схемі припливу до Європи нових хвиль кочовиків у постгунський період, першу хвилю становлять огурські племена, другу – савіри і берсили, третю – авари, і лише четверту – хозари і тюрки.

Реальних даних про роль берсилів наприкінці VI – у середині VII ст. немає, це плем'я знаходилось у затінку своїх сусідів, і лише у другій половині VII ст. „Вірменська географія” описує підпорядкування берсилів хозарам, хоча й зауважуючи, що хозарський каган мав берсилку за дружину²⁶. Ельтебер савірів („гунів”) Алп („Алп-Ілітуер”) у цей же час був зятем кагана, що вказує на політику управління за допомогою династичних шлюбів. Ситуація кардинально змінилася у IX–X ст., коли політичне значення кочовиків другої хвилі міграції настільки девальвувало, що савіри і берсили опинилися вже не у прямому підпорядкуванні кагана хозар, а під владою підлеглого хозарам ельтебера волзьких булгар²⁷. На цьому фоні історична спорідненість хозар і берсилів виглядає надто ілюзорною.

Складніша ситуація з оцінкою мовної спорідненості хозар, берсилів і племен огурської групи. Традиційна зв'язка історіографії савір=суваз=чуваш²⁸ відносить кочовиків другої хвилі міграції до західної булгаро-чуваської мовної групи. До цієї ж групи відносять і мову хозар²⁹, хоча реальна інформація про неї вкрай обмежена і головні класифікаційні ознаки насправді відсутні, а висновки зроблено лише на підставі суперечливих свідчень арабських авторів та на підставі кількох слів, що збереглися у джерелах як „хозарські”³⁰. Доволі великий обсяг роботи по виділенню в угорській мові тюркізмів булгаро-чуваського кола зроблено А. Рона-Таш³¹, однак гіпотеза про їх запозичення саме від хозар, а не булгар, на жаль, жодним чином не аргументована.

Головним доказом належності мови хозар до булгаро-чуваської групи наразі залишається переклад назви міста Саркел у грецьких джерелах як ἄστρον ὀσπίτιον – „білий дім”³², та давньоруських як Бѣла Вежа – „біла юрта”³³, що у поєднанні з формою „Ш-р-кіл” „листа царя Йосифа”³⁴ слугує для етимологізації „Саркел” з чуваського „шура/шора кил/кел” (*šar kel) – „білий дім”³⁵. Етимологія не має значних претензій з лінгвістичної точки зору, однак викликає великі запитання в археолога. На відміну від білокам'яних фортець Хозарії, виконаних з каменю та сирцевої цегли, Саркел був єдиним (!) містом регіону, стіни якого були зроблені з обпаленої цегли і, відповідно, мали жовтий колір. Якщо хозари хотіли б виділити Саркел серед інших фортець, то саме ця ознака і мала б бути відображеною у назві. Ще одна споруда з обпаленої цегли існувала в каганській частині Атіля, де арабські джерела знають ще один топонім з коренем „Сар” – „Саришин” (Саргиш), етимологізований на загальнотюркській основі саме як „Жовтий”³⁶. З нашого погляду, дуже вірогідно, що переклад „Саркел” як „білий дім” справді потрапив до візантійських і давньоруських джерел через посередництво носіїв мови булгаро-чуваської групи, однак виник він скоріше в іншому мовному середовищі, в т.ч. справді можливо, що й представників огузької групи (пор.: османське sary kil/gil – „жовтоглиняний”³⁷).

Власне, для версії про двомовність тюркського населення Хозарського каганату наразі існують набагато вагоміші підстави.

Головні сподівання у розв'язанні проблеми мови хозар лінгвісти покладають на розшифровку рунічної писемності Хозарського каганату, яка, втім, і без цього вже дає надзвичайно важливу інформацію. За висновками І. Л. Кизласова, рунічні написи каганату виконані двома генетично спорідненими, однак все ж різними алфавітами: „кубанським” і „донським”, близькими до „південноєнісейського” письма, що свідчить про використання у Хозарському каганаті двох

самостійних систем писемності, одна з яких – „кубанська” – була характерною для Волзької Булгарії³⁸. Певна проблема висновків І. Л. Кизласова полягає в існуванні написів, виконаних з одночасним використанням знаків „донського” і „кубанського” письма, а також у несподіваному розподілі рунічних написів з курганів типу Соколовської Балки, які одноставно позв’язуються археологами з кочовими хозарами, між „кубанським” і „донським” письмом.

Не заглиблюючись у проблему, зауважимо, що ці факти швидше вказують на єдину систему рунічної писемності для Хозарського каганату, однак на співіснування двох фонетично різних тюркських мов (та, вірогідно, кількох діалектних груп), яким і відповідали фонетичні особливості „кубанського”, „донського” та „кубано-донського” набору знаків³⁹. „Кубанське” письмо більш ніж переконливо свідчить, що межі поширення діалектів булгаро-чуваського кола далеко не замикалися Волзькою Булгарією, охоплюючи й інші регіони Хозарії. Натомість „донське” письмо переконливо свідчить про помітну фонетичну відмінність мови власне хозар від давньобулгарської.

Хозари та огузи. Арабські джерела IX–XII ст., хоча й часто відрізняють мову хозар від мови „тюрків” (як в IX–X ст. називали переважно огузів, карлуків та токуз-огузів), у загальних рисах висловлюються на користь їх спорідненості. Втім, „тюрків” цього часу не можна механічно ототожнювати з народами огузької групи. До X ст. перський автор „Худуд ал-Алам” нараховував уже 65 народів, що були, на його думку, „видами Тюрків”⁴⁰, а арабська географічна традиція X–XII ст. взагалі перетворила термін „тюрки” на загальну назву народів північного сходу і сходу Землі⁴¹. На думку Т. М. Калініної, пізні свідчення арабів про спорідненість „тюркам” уже не несли певного етнічного навантаження і були не більше, аніж пам’яттю про їхнє спільне „східне” походження⁴².

Арабські автори стверджують, що „віра хозар схожа з вірою тюрків”, чи, як уточнює Гардізі, огузів, однак украй цікаве повідомлення Мархонда про обряд кремації у хозар, що „в давні часи” кидали небіжчиків у вогонь „під звуки пісень та барабанів”⁴³, змушує все ж передбачати наявність певних ідеологічних розбіжностей між хозарами й огузами в уявленнях про загробний світ. Китайські хроніки Чжоушу, Суйшу и Бейши свідчать, що обряд кремації практикували наприкінці VI – у 1-й половині VII ст. тюрки, що, за уявленнями китайців і відрізняло їх від предків огузів – телеських племен, які ховали своїх мертвих у землю⁴⁴. Ідентичними були і поминальні церемонії тюрків і хозар VI – початку VIII ст., що ілюструють дані Менандра і Феофана про жертвоприношення полонеників після похорон кагана Істемі та хозарського тудуна Херсона, причому обидва автори називають обряд одним й тим же словом – „догія”⁴⁵.

Якщо араби кінця VII ст., судячи з хадісі Ібн Зу-л-Кали⁴⁶, ще ототожнювали сучасних їм хозар з тюрками, то після помітних етнополітичних змін у Центральній Азії, пов’язаних з падінням II Тюркського (682–744 рр.) та Тюркського (698–761/766 рр.) каганатів, коли етнонім „тюрки” остаточно втратив етнічне навантаження, перетворившись на загальну назву різних за походженням племен, що зайняли колишню тюркську територію, арабські письменники IX ст. були вимушені порівнювати хозар уже з огузькими племенами, закономірно констатуючи їх схожі, але водночас, і відмінні риси.

Хозари та „теле”. У концепції Данлопа-Гамільтона підлеглі тюркам „теле” китайських джерел виступають повним синонімом до „огузи” (чи „токуз-огузи”)⁴⁷, що не може не викликати певні сумніви.

Найбільш інформована про склад „теле” VII ст. китайська хроніка „Суй шу” (629–636 pp.): „Теле включають багато племен. Вони займають долини, розсіювшись у великому регіоні на схід від Західного моря... Імена цих племен різні, але всі вони можуть називатися Теле. Теле не мають царів. Вони підпорядковані окремо Західним і Східним тюркам. Вони не мають постійного місця проживання, але пересуваються зі зміною трави і води. Їхній характер жорстокий і грубий. Вони гарні вершники і лучники. Вони особливо жадібні й живуть грабунком. Племена далі на захід мають більше господарства і годують багато худоби і овець, однак у них мало коней. З часу утворення своєї держави Тюрки залежать від Теле у вторгненнях на захід і на схід і так контролюють північні землі. Звичаї Теле і Тюрків дуже схожі. Однак чоловіки Теле живуть у будинках своїх жінок після весілля і не повертаються у свій власний дім до народження дитини. До того ж, Теле ховають мертвих у землю”⁴⁸. Далі джерело передає назви 44 головних племен, „які можуть називатися Теле”, на диво скрупульозно перераховуючи чисельність військ у кожному з регіонів. Не стали винятком і західні землі Тюркського каганату: „На схід і на захід від моря Дейі живуть Suluhe, Sansu, Yemiesu, Longhu та інші. Вони мають 8000 воїнів. На схід від Фулинь [Візантії] живуть Enqu, Alan, Beirujuli, Fuwenhun та інші; вони мають близько 20000 воїнів”⁴⁹. Очевидно, саме ця група племен і описується в хроніці як багаті на худобу, однак бідні на коней, оскільки тільки щодо цих двох угруповань з переліку в тексті відсутня характеристика „сильні воїни”.

Як бачимо, китайське джерело називає у числі племен „теле” європейських іраномовних алан, що однозначно підриває версію про „етнічну монолітність” „теле”. Реконструкції „теле” як *tägräg, *tegreg, *telegen і т.п. на тюрко-монгольській основі дають загалом один змістовий ряд від „колесо”, „віз”, „пересуватися”⁵⁰, тобто „теле” було синонімом грецькому „амакобіт” – „ті, що живуть на візках”, „кочовики”, чим і пояснюється упевнена констатація китайського автора: „імена цих племен різні, але всі вони можуть називатися Теле”.

З підданих тюркам кочівницьких народів („теле”) Східної Європи („на схід від Візантії”), Суй шу називає алан (A-lan) і берсилів (Bei-tu-jiu-li). Складніше ідентифікувати імена En-qu і Fu-wen-hun, але перших ототожнюють з оногурами⁵¹, а інших, завдяки уточненій транскрипції Л. Йіня, можна пов’язати з унногундурами⁵². Можлива проблема подібного ототожнення полягає у тому, що синхронні європейські джерела не згадують оногурів і унногундурів одночасно. Пару швидше склали б племена огурів і оногурів, однак вони гірше відповідають китайським формам фонетично й, до того ж, порушують хорографічний принцип опису джерела. „Равенський географ” кінця VII ст. локалізує Оногурію у Східному Приазов’ї⁵³. Тут же, на північ від р. Кубань локалізує наприкінці VII ст. народ „Огхондор Блкар – прибульці” широка редакція „Вірменської географії” („Ашхаруйц”), фіксуючи прийшлий характер унногундурів для регіону станом на 80-ті роки VII ст.⁵⁴. Вихідний же регіон проживання унногундурів, за припущенням М. І. Артамонова, охоплював зону до Єргенів і Поволжя⁵⁵. На користь останнього приводиться лише пізнє свідчення Никифора Григори про прихід булгар з Волги, однак воно опирається переважно на етимологію „булгар” від назви річки „Булга” (Волга)⁵⁶. Більш ранні джерела (Менандр) локализують на схід від Кубані до Волги плем’я огур⁵⁷. Берсилів же обидві редакції „Ашхаруйц” у другій половині VII ст. упевнено локализують на „Чор-

ному острові” у дельті Волги⁵⁸. Нарешті, проживання алан у VII ст. у районі Кисловодської долини надійно зафіксовано і писемними, і археологічними джерелами.

Таким чином, якщо прийняти перелік Суй шу за реальний географічний, племена у порядку „на схід від Західного моря” і „на схід від Візантії” розташовуються таким чином: оногури (Enqu) – Східне Приазов'я, алани (Alan) – Центральне Передкавказзя, берсили (Beirujiuli) і унногундури (Fuwenhun) – Нижнє Поволжя. Порядок двох останніх племен виглядає порушеним, однак єдиним альтернативним претендентом на ім'я Fu-wen-hun Суй шу в такому випадку залишаються лише східні сусіди берсилів за „Ашхаруйц” – „бушки” (Bwšxk)⁵⁹, тотожні башкірам (башкортам) пізніших арабських авторів⁶⁰, що з фонетичного боку виглядає дещо слабше (*Bu-šx-kor).

У будь-якому з варіантів, констатація, що перелік Суй шу охоплює головні залежні від тюрків племена Східної Європи, починаючи від Східного Приазов'я до Поволжя, допомагає зрозуміти інші географічні орієнтири джерела.

Давня традиція історіографії намагалися ідентифікувати на підставі фонетичної подібності весь перелік Суй шу з 44 племен „теле” з народами, відомими з інших писемних джерел, призводить до постійного пошуку етнонімів європейських кочовиків у азійській частині списку. Втім, з часів Е. Шавана ці ідентифікації постійно змінюються через поступове уточнення звучання ієрогліфів. В одній з найновіших праць Л. Йіня у фонетично уточненому варіанті переліку знайшлося місце цілій низці відомих племен: хозарам, булгарам, савірам, кутригурам, сарагурам, печенігам, кипчакам та іншим, щоправда, географічна інтерпретація даних уривків не може бути визнаною прийнятною.

Формування переліку у порядку із заходу на схід спостерігається лише у частині про розселення європейських племен „теле”, решта ж його побудована у порядку зі сходу на захід. Після опису західноалтайської частини племен джерело переходить до народів на північ від Кангюю (Согду): „На північ від Кангюю і до води Аде („Атіль”) живуть Hezhi („адиз”), Gejie („хозари”), Bahu („болгари”), Biqian („печеніги”), Juhai, Hebixi („кипчаки”), Несуо, Suba („сабіри”), Yemo („емек”), Keda („кутригури”) та інші. Вони мають 30000 сильних воїнів”⁶¹. На підставі фонетичної подібності „Аде” і „Атіль”, цей гідронім ототожнюється з Волгою⁶², однак це серйозно суперечить самому джерелу при подальшому ототожненні з Каспійським „моря Дейі”, „на схід і на захід” від якого Суй шу локалізує 4 племені з не менш проблематичною ідентифікацією Л. Йіня: Suluhe („сарагури”), Sansu, Yemiesu („корміхон”), Longhu („кіркас”)⁶³.

У хорографічному переліку маловідомих племен першочергове значення мають географічні орієнтири. У даному випадку повернути варто до початкового східного пункту опису, тобто до Кангюю (Kang guo), як джерело називає Согд чи вужче – Самарканд. Вказівку Суй шу „на північ від Кангюю” потрібно розуміти буквально і відносити до межиріччя Сирдар’ї та Амудар’ї („А-да”), перетнути яке було просто необхідно на шляху до Каспію.

За описом буддійського монаха Сюань-цзяна, який подорожував через Середню Азію 630 року, на північ від Уструшани вздовж Сирдар’ї починається „велика піщана пустеля, де немає ні води, ні трави”⁶⁴. Вірогідно, посушлива перша половина VII ст.⁶⁵ змусила кочовиків цього регіону сконцентруватися у межиріччі Сирдар’ї та Амудар’ї, де й мали розташовуватися племена Hezhi,

Gejie, Bahu, Biqian, Juhai, Hebixi, Hecuo, Suba, Yemo, Keda зі списку. Наступний орієнтир – „море Дейі” (*Darja) – безсумнівно Аральське, а чотири „слабких” племені (Suluhe, Sansu, Yemiecu, Longhu) заселяли пустелі „на схід і на захід” від нього. На цьому логічний хід опису географії регіону у напрямку зі сходу на захід обривається, і текст продовжується безсумнівною вставкою – описом європейських кочовиків „на схід від Візантії” від Чорного моря до Волги і Прикаспію.

Згадки племен Hezhi і Gejie, що віддалено нагадують китайські форми „Хеса” (чи „Геса”) і тому ототожнюються з хозарами⁶⁶, можуть стосуватися лише кочовиків, що проживали у 20–30-х роках VII ст. на схід від Амудар’ї, в той час як хозари у 589 і 626–630 роках становили головні сили у воєнних операціях тюрків у Закавказзі. Також відверто важко припускати, що невелике плем’я Gejie, яке входило у число 10 перелічених у списку племен „та інших”, які виставляли в сумі 30000 воїнів (у середньому, по 3000 воїнів на плем’я)⁶⁷, змогло всього протягом 10–20 років настільки посилитися, щоб створити власний каганат, здатний підкорити усі головні народи Північного Кавказу, а потім увійти в коло найкрупніших державних об’єднань Європи.

Нарешті, зарахування „хозар” у Суй шу до „теле” викликає закономірне питання, чому ж тоді у пізніших хроніках Тан шу і Жиньхінь жи, складених вже після падіння II Тюркського каганату, в епоху розквіту каганату уйгурів (745–840 рр.) та пізніше, відірвані на тисячі кілометрів від основного ареалу колишніх тюркських племен хозари були несподівано зараховані до тюрків, і джерела жодним чином не згадали про їхню спорідненість з уйгурами⁶⁸?

Перелік кочових народів з Суй шу, попри складність інтерпретації, є надзвичайно важливим документом. Порівняно з дуже близькими за часом виникнення географічними описами західних володінь Західнотюркського каганату „Опис Боси (Персії)” (30-ті рр. VII ст.) та мемуарів Сюань-цзяна (630 р.), список Суй шу не просто детальний, а наддетальний, особливо у частині про чисельність і силу військ кожної групи племен. Отримати подібну інформацію від військових розвідників китайці навряд чи могли, оскільки їхні дані про віддалені племена завжди були обмежені. Натомість, докладний перелік „сильних воїнів” підданих західнотюркських каганів могли реально надати самі тюрки з посольств Тон-джабгу-кагана 619 та 622 рр., що добивалися для кагана руки китайської принцеси. Враховуючи демонстративний символізм тюркських дипломатичних дарів 619 та 622 рр., які підкреслювали сусідство і військово-політичний паритет Західнотюркського каганату з Візантією та Персією⁶⁹, дуже вірогідно, що посольства супроводжувалися й урочистими переліками найважливіших підданих Тон-джабгу-кагана, до яких закономірно увійшли й племена Східної Європи – алани, оногури, берсили і унногундури (або башкіри).

Відсутність хозар у списку „теле” Суй шу, рівнозначне відсутності хозар у „офіційній реляції” тюрків 619–622 рр., свідчить, що не лише китайці, а й самі тюрки не виділяли хозар із кола власне тюркських племен. Причини останнього могли полягати як у реальному тюркському походженні хозар, так і у намаганні офіційної тюркської пропаганди представляти хозар тюрками для збільшення питомої ваги тюрків у багатоетнічному Західнотюркському каганаті.

„Сірські” витоки історичної традиції Тесинського напису примушують згадати, що в тюркському рунічному написі Тоньюкука „огузи” протиставляють-

ся „народу тюрків-сірів”⁷⁰. Іншими словами, один з найбільших союзів „теле” I-ї третини VII ст. Західнотюркського каганату, пізніше, у II Тюркському каганаті, був прирівняний у статусі до тюрків. Ще пізніше, коли вони потрапили до складу Уйгурського каганату, то апелювали до історії Тюркських каганатів як до власної державної історії. Для останнього справді були підстави, адже, за свідченням Суй шу, „з часу утворення своєї держави Тюрки залежать від Теле у вторгненнях на захід і на схід і так контролюють північні землі”.

Хозари та тюрки. Станом на 619–622 рр., коли був створений перелік „теле” із Суй шу, хозари перебували під владою брата Тон-джабгу-кагана, що носив титул джабгу. Феофан називає джабгу „другою людиною в його царстві”, а підданих джабгу, які 625 р. прийшли на допомогу Іраклію, „Тюрками зі сходу, які називаються Хозарами”⁷¹. Саме з джабгу вів переговори Іраклій, і саме з ним заручив свою дочку Євдокію. У 629 р. син джабгу – шад – повідомив албанському католикосу Віро про приєднання Албанії до особистого уділу джабгу: „отримав мій батько у володіння ці три країни – Алуанк, Лпінк і Чора – навіки”. Сам уділ албанська хроніка описує в контексті подій 626 р.: „І ось він [джабгу] розпорядився, щоб усі, хто знаходився під його владою, всі племена і роди, що проживають у горах і в долинах, на суші чи на островах, осілі й кочові, які голять голови чи носять коси, щоб усі вони були готові [явитися] за першим покликом його”⁷². Немає сумніву, що йдеться про західний уділ Західнотюркського каганату, який після загибелі джабгу у Вірменії 630 року та після початку смути у каганаті 630–632 рр. трансформувався у Хозарський каганат⁷³.

Західний уділ I Тюркського каганату існував як фактично самостійна політична одиниця ще з часів Істемі-джабгу-кагана, а після його смерті перейшов до його сина „Турксанфа” (Дату-хана). Саме з подіями появи тюрків у Європі і пов’язана перша згадка хозар у складі списку кочовиків, що жили на північ від “Каспійських воріт” (Дербента), із сірійської хроніки Псевдозахарії (566–569 рр.)⁷⁴. Дата списку визначається двома подіями: перебуванням авар на Кавказі (558–561 рр.) та розгромом тюрками ефталітів (565 р.). На відміну від Менандра і Феофілакта Сімокатти, які описали переможні війни і підкорення аварами народів Східної Європи: савірів, берсилів, утигурів, кутригурів, оногурів, огурів та антів („аварська версія”)⁷⁵, інший сучасник подій Евагрій подав переселення авар з Північного Кавказу на Боспор і далі до Дунаю, яке супроводжувалося війнами проти навколишніх народів, як єдиний ланцюжок їхньої втечі від тюрків, що відповідає вже версії тюрків, озвученій їхнім правителем Турксанфом⁷⁶.

Хозари з’явилися у полі зору європейських авторів негайно після авар, і саме їхня поява близько 561 року, незважаючи на зайнятість головних сил тюрків війною проти ефталітів до 565 р., змусила авар несподівано покинути захоплені землі Східної Європи і перейти Дунай. Судячи з текстів Менандра й ат-Табарі, тюрки завершили підкорення тих же народів Північного Кавказу до 570/571 р. Хозар неодноразово намагалися зарахувати до списку новопідкорених тюркам народів, проте досягалося це лише невмотивованими правками джерел. Так, у списку кавказьких підданців тюрків з „Історії” ат-Табарі Й. Маркварт пропонував читати „ал-хазар” замість „абхаз”, а А.Н. Шмід убачав хозар у „баланджар”⁷⁷.

Відігравши роль авангарду тюрків у погоні за аварами 558–561 рр., хозари зникли із джерел до 589 р. Про їхнє вторгнення в Албанію незалежно повідом-

ляють албанська „Історія країни Алуанк” і перська хроніка, використана ат-Табарі⁷⁸. Додаткову інформацію щодо організації походу повідомляє пізня грузинська хроніка Джуаншера. За її даними, він був інспірований візантійцями в рамках союзу з тюрками через посередництво грузинського еристава Гуарама. За хронікою, Гуарам на „скарби” Візантії найняв „війська Півночі”, однак не хозар, а „овсів, дурдзуків і дідоїв”⁷⁹. Ключова фраза грузинської хроніки – це „війська Півночі”, як у хроніці Мовсеса Дасхуранци називаються тюрко-хозарські союзники Іраклія 625–630 рр. „Царем Півночі” дещо пізніше називав кагана хозар Ананій Ширакаци в Короткій редакції „Вірменської географії” (60–70-ті роки VII ст.)⁸⁰, хоча раніше цим титулом величався лише каган тюрків.

Китайське географічне джерело 30–50-х років VII ст. „Розповідь про Боси [Персію]” і книга Ду Юаня „Жиньхін жи” (762 р.), використані при складанні „Хсін Тан шу” (ч. 221) і „Тон дьянь” (ч. 230), називали хозар „туцзюєський [тюркський] рід Кеса” (варіанти перекладів: „плем’я”, „Хеса”, „Коса”, „Тюркські Хозари”), локалізуючи їх на північ від Персії та Візантії⁸¹.

Широка редакція „Вірменської географії” (80-ті роки VII ст.) називала хозар, що з’явилися на північ від Кубані після розгрому болгар, „тюрками”, а на схід від Волги локалізує „Туркестан”⁸², хоча Західнотюркський каганат припинив своє існування до 658 р. Називала кагана хозар „царем Туркестану” у подіях другої половини VII ст. і хроніка Мовсеса Дасхуранци⁸³. Арабські джерела при передачі подій походу Салмана чи Абд ар-Рахмана на Баланджар 654 р. називали супротивників арабів на чолі з каганом то „тюрками”, то „хозарами”⁸⁴. В хадісі сучасника Му’авії (661–685 рр.) Ібн Зу-л-Кали, яка описує хозарське вторгнення 684 р. у Вірменію, нападники називаються „тюрками”⁸⁵.

Сирійська хроніка Зукніна (написана в 775–776 рр.), розповідаючи про події хозаро-арабських війн 731–746 рр., називає хозар „Тюрками”, Хозарію – „землею Тюрків”, а Дербент – „Воротами землі Тюрків”, і лише в подіях арабського вторгнення у Візантію 766 р., учасників якого автор перераховує у порядку з заходу на схід („Сінди, Алани, Хозари, Міді, Перси, народи Аквілі, Араби, народи Хорасану і Тюрки”), „хозари” і „тюрки” названі вже окремо, щоб розрізнити європейських і азійських кочовиків⁸⁶. Феофан в тих же сюжетах про походи Маслами і Мервана проти хозар використовує назви „Тюрки”, „Тюркія”, „земля Тюрків”, але „гори Хозарії”, проте на відміну від хроніки Зукніна, Феофан і далі, в подіях 762/763 і 764/765 рр. називає хозар „Тюрками”⁸⁷. А грузинський „Літопис Картлі” навіть у контексті подій сер. IX ст. називає хозар „родичами”, „одноплемінниками” (clansmen) тюрка Буги⁸⁸.

Очевидними є три факти:

1) хозари розглядалися як невід’ємна частина власне тюркських племен як європейськими, так і добре знайомими з тюрками китайськими авторами;

2) усі три епізоди появи хозар у Європі до 630 р. (561, 589 та 625–630 рр.) пов’язані з воєнною активністю Тюркського каганату;

3) утворення Хозарського каганату в 30-х роках VII ст. на основі західного уділу Західнотюркського каганату було сприйняте в Європі як легітимне продовження Тюркського каганату.

За цих обставин, відсутність хозар в „офіційному переліку” підданих Тонджабгу-кагана 619–622 рр. не виглядає дивним. Як вже відзначалося вище, основний перелік західної частини племен „теле” із Суй шу у напрямку зі сходу

на захід обривається у районі Приаралля і доповнюється „європейською” вставкою (від Східного Приазов'я до Поволжя), що побудована у порядку із заходу на схід. Очевидно, саме ця вставка і відображає уділ брата Тон-джабгу-кагана – джабгу. Для утримання у покорі даного багатоетнічного регіону тюрки потребували чималий військовий контингент, ударною частиною якого і виступали у подіях 561, 589 та 625–630 рр. хозари.

Суй шу наголошує, що „з часу утворення своєї держави Тюрки залежать від Теле у вторгненнях на захід і на схід і так контролюють північні землі”. Мобілізація військ підлеглих джабгу народів 626 року ілюструє роль залежних племен у воєнних операціях тюрків, однак цьому масштабному вторгненню передувало вторгнення хозар. Хозари виступали і авангардом, і головним контингентом тюрків, що свідчить про їхню особливу роль у західному уділі каганату. Їхній статус можна порівняти зі статусом сірів у II Тюркському каганаті (*türk sig bodun*), якщо хозари справді за походженням відрізнялися від тюрків, або ж, у протилежному випадку, мусимо визнати хозар власне тюркським племенем.

Матеріальна культура раннього Хозарського каганату яскраво свідчить про її двокомпонентність: виразний східний тюркський комплекс ознак у культурі найвищої знаті та більш європеїзований комплекс ознак у культурі рядового населення і родової знаті, що були спорідненими синхронному населенню Казахстану і Киргизії⁸⁹. Ступінь вивченості археологічної культури ранніх хозар наразі набагато вищий, аніж культури населення Західнотюркського каганату, що не дає можливості проводити пряме порівняння. Однак отримана картина двокомпонентності суспільства раннього Хозарського каганату цілком відповідає „тюрко-телеській” моделі організації Західнотюркського каганату.

Підсумки. Позитивним підсумком дослідження мовного середовища Хозарського каганату стала констатація значної ролі у ньому тюркських діалектів булгаро-чуваської групи, що, проте, не суперечить їх паралельному співіснуванню з носіями інших фонетично відмінних діалектних груп, яким відповідають рунічні тексти, виконані „донським” і „кубано-донським” письмом. Оскільки ж більшість рунічних текстів з підкурганних поховань та із зони безпосереднього розселення хозар належать до „донського” письма, позиції „булгаро-чуваської” версії походження хозар наразі помітно послабшали.

Що грає проти однієї з концепцій, те посилює позиції її альтернативи, що нині і відбувається з „огузо-телеською” версією походження хозар. Двомовність тюркського населення Хозарського каганату, разом з фактами використання огузів як найманого гарнізону хозарського Саркелу, цілком дозволяють припускати (принаймні, до дешифровки „донських” рунічних написів), що загадкова друга мова була близькою до мови огузів.

А от залучення уйгурських рунічних написів VIII ст. як джерел навряд чи можна вважати одностайно позитивним для „огузо-телеської” версії через сам зміст історичної частини Терхинського напису. Апелюючи до історії I Тюркського каганату як власної державної історії, уйгурський та уйгуро-сірський автори Терхинського і Тесинського написів звинувачували легендарних персонажів „Кадир Касара і Беді Берсила” у причетності до смут і загибелі каганату. Винесений із середовища „телеських” племен Західнотюркського каганату, цей переказ негативно оцінював його розкол і виникнення самостійного Хозарського каганату в 630–632 рр., відбиваючи насправді імперську ідеологію тюрків

і виступаючи швидше додатковим аргументом на користь „тюрко-телеської” версії походження хозар.

Принципова відмінність останньої полягає у визнанні суспільства раннього Хозарського каганату початково двокомпонентним, сформованим тюркською знаттю з оточення кагана з роду Ашина та залежним від тюрків рядовим населенням „телеського” походження і його родовою знаттю. Така „тюрко-телеська” модель дісталася Хозарському каганату в спадок від І Тюркського та Західно-тюркського каганатів. Проте у новому об’єднанні частка етнічних тюрків (і до цього не надто значна у Західнотюркському каганаті) виявилася просто мізерною, що й зумовило поступове злиття етнонімів „хозари” і „тюрки”, з повним витісненням останнього до кінця VIII ст.

¹ Rona-Tas A. Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. – Budapest, 1999; Рона-Таш А. Хазары и мадьяры. //Хазары. – Иерусалим-М., 2005; Эрдаль М. Хазарский язык.// Хазары. Иерусалим-М., 2005.; Науменко В. Е. К вопросу о времени и обстоятельствах образования Хазарского каганата. // Хазарский альманах. – 2004. – Т. 2.

² Айбабин А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма. – Симферополь, 1999; Aibabin A. Early Khazar archaeological monuments in Crimea and to the North of the Black Sea. // La Crimee entre Byzance et le khaganat Khazar. – Paris, 2006; Golden P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. – Wiesbaden, 1992; Голден П. Достижения и перспективы хазарских исследований // Хазары. – Иерусалим-М., 2005; Комар А. В. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – начала VIII в.// Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2006. – Т. 5.

³ Кляшторный С. Г. Азийський аспект ранньої історії хозар. // Хазарский альманах. – 2004. – Т. 2.; Кляшторный С. Г. Азиатский аспект ранней истории хазар. // Хазары. Иерусалим-М., 2005; Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи древней Евразии. – СПб, 2005.

⁴ Parker E. H. The origin of the Turks. // The English historical review. – 1896. – Vol.11. – № 43. – P. 445.

⁵ Радлов В. В. К вопросу об уйгурах. Приложение к XXII тому Записок Императорской академии наук. – СПб., 1893. – № 2. – С. 108. Pelliot P. Quelques noms turcs d’hommes et de peuples finissant en “ar”//Oeuvres posthumes de Paul Pelliot. – Paris, 1950. – Vol. II.– P. 208. Danlop D. M. History of the Jewish Khazars. – Princeton, 1954. – P. 34–40.

⁶ Hamilton J. Toquz-oguz et on-uygur. // Journal Asiatique. – 1962. – T. CCL.

⁷ Артамонов М. И. История хазар. – СПб., 2002. – С. 89–91.

⁸ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. – М., 2001. – С. 323.

⁹ Senga T. The Toquz Oguz Problem and the Origin of the Khazars.//Journal of Asian History. – 1990. – Vol. 24. – № 1. – P. 57–69.

¹⁰ Кляшторный С. Г. Терхинская надпись (предварительная публикация). // Советская тюркология. – 1980. – № 3 Он же. Тэсинская стела (предварительная публикация). //Советская тюркология. – 1983. – № 6.

¹¹ Кляшторный С. Г. Азийський аспект... С. 47–51.; Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Указ. соч. С. 62–66.

¹² Кляшторный С. Г. Терхинская надпись... – С. 91, 93.

¹³ Кляшторный С. Г. Тэсинская стела... – С. 88.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Кляшторный С. Г. Тэсинская стела... – С. 85.

¹⁶ Кляшторный С. Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПб., 2003. – С. 448.

¹⁷ Кляшторный С. Г. Тэсинская стела... – С. 88.

¹⁸ С. Г. Кляшторный читає buzuq başun як “вожді бузуків”, маючи на увазі праве крило огузів, однак для VII–VIII ст. цей термін більше ніде не засвідчений. Коректніше перекладати buzuq як звичайний прикметник: „зруйнований”, „розбитий”, „знищений”, „занапащений” тощо – Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – С. 131.

¹⁹ Кляшторный С. Г. Азийський аспект... – С. 49-51.; Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Указ. соч. – С. 66, 67.

- 20 Комар А. В. Указ. соч. – С. 148–157.
- 21 Кляшторный С. Г. История Центральной Азии... – С. 448.
- 22 Кляшторный С. Г. Терхинская надпись... – С. 87, 88.; Кляшторный С. Г. Тэсинская стела... – С. 89.
- 23 Голден П. Указ. соч. – С. 33.
- 24 Цукерман К. Хазары и Византия: первые контакты. // МАИЭТ. – 2001. – Вып. VIII.
- 25 Дестунис Г. С. Византийские историки. – СПб., 1860. – С. 87; Лагышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. // ВДИ. – 1948. – № 4. – С. 264.
- 26 Newsen R. H. The Geography of Ananias of Širak. – Wiesbaden, 1992. – P. 55, 57A.
- 27 Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX–X вв. – М., 1962. – Т. I. – С. 28, 29.; Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 911–922 гг. – Харьков, 1956. – С. 139.
- 28 Ашмарин Н. И. Болгары и чуваша. – Казань, 1902. – С. 44–49.
- 29 Баскаков Н. А. Историко-топологическая фонология тюркских языков. – М., 1988. – С. 109–113.; Эрдаль М. Указ. соч. – С. 125–137.
- 30 Языки мира: Тюркские языки. – М., 1997. – С. 138, 139.; An Introduction to the History... – P. 235.
- 31 Rona-Tas A. Hungarians and Europe...
- 32 Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1990. – С. 170, 171.
- 33 ПРСЛ. – Т.1. – Стб. 65.; ПРСЛ. – Т. 2. – Стб. 53.
- 34 Коковцев П. К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. – Л., 1932. – С. 102.
- 35 Федотов М. Р. Этимологический словарь чувашского языка. – Чебоксары, 1996. – Т. 1. – С. 291, 292.; Т. 2. – С. 462, 463.
- 36 Артамонов М. И. Указ. соч. – С. 397–399.; Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990. – С. 127.
- 37 Сравнительно-историческая грамматика... – С. 376.
- 38 Кызласов И. Л. Рунические письменности евразийских степей. – М., 1994.
- 39 Наприклад, фонетичні відмінності сучасної чуваської мови (як найближчого аналога мови волзьких болгар) від огузької вимагали б наявності окремих знаків для більшості коротких голосних звуків, при відсутності знаків для звуків „б, г, р, д, дж, ж, з, о”.
- 40 Minorsky V. Hudud al-'Alam: The Regions of the World. A Persian Geography, 372 A.H. – 982 A.D. – London, 1937. – P. 101.
- 41 Калинина Т. М. Генеалогии восточноевропейских народов в историческом сознании средневековых арабских писателей. // Древнейшие государства Восточной Европы 2002 г. – М., 2004. – С. 106–109.
- 42 Калинина Т. М. Хазары и тюрки в восприятии средневековых арабо-персидских учёных. // Хазары. – М., 2002.
- 43 Заходер Б. Н. Указ. соч. – С. 148–150.
- 44 Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.-Л., 1950. – Т. 1.; Parker E. H. The Early Turks. // China Review. – 1899–1901. – Vol. 24–25; Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux. // Сборник трудов Орхонтской экспедиции. – СПб., 1903. – Т. VI.
- 45 Дестунис С. Г. Указ. соч. – С. 422; Blockley R. C. The history of Menander the Guardsman. – Liverpool, 1985. – P.177-179.; Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения. – М., 1980. – С. 41.
- 46 Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. – М., 1993. – С. 23.
- 47 Hamilton J. Toquz-oguz et on-uygur... – P. 25, 26; Кляшторный С. Г. Азійський аспект... – С. 48.
- 48 Ying L. Some Chinese Sources on the Khazars and Khwarazm. // Archivum Eurasiae Medievali. –2000–2001. – Bd.11. – P. 355–357.
- 49 Ibidem. P.356; Ying L. Western Turks and Byzantine gold coins found in China. // Transoxiana. – 2003. – № 6. – http://www.transoxiana.org/0106/lin-ying_turks_solidus.html.
- 50 Hamilton J. Toquz-oguz et on-uygur... – 3.26, 51; Golden P. B. An Introduction to the History... – P. 93, 94.
- 51 Golden P. B. An Introduction to the History... – P. 95.
- 52 Fu-wen-hun як скорочене U-nno-hun-dur.
- 53 Подосинов А. В. Восточная Европа в римской картографической традиции. – М., 2002. – С. 192.

- ⁵⁴ Патканов К. Из новаго списка географіи, приписываемой Моисею Хоренскому. //Журнал Министерства народного просвещения. – 1883. – Март. – С. 29.
- ⁵⁵ Артамонов М.И. – Указ. соч. – С. 190.
- ⁵⁶ Шалфеев П. Римская история Никифора Григоры. – СПб., 1862. – Т. 1. – С. 24, 25.
- ⁵⁷ Дестунис С. Указ. соч. – С. 382.
- ⁵⁸ Патканов К. П. Армянская география VII в. по Р. Х. (приписываемая Моисею Хоренскому). – СПб., 1877. – С. 36-38.; Патканов К. Из новаго списка географіи... – С. 30, 31.
- ⁵⁹ Newsen R. H. The Geography of Ananias of Širak... – P. 55.
- ⁶⁰ Ковалевский А. П. Указ. соч. – С. 130; Коновалова И. Г. Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. – М., 1999. – С. 193; Ibn Nauqal. Configuration de la terre. – Paris, 1964. – P. 387, 389; Jauber P. A. La geographie d'Edrisi. – Amsterdam, 1975. – P. 406–409; Masudi. Les prairies d'or. – Paris, 1962. – Т. I. – P. 108.
- ⁶¹ Yin L. Some Chinese Sources... – P. 355–357.
- ⁶² Hamilton J. Toquz-oguz et on-uygur... – P. 53.
- ⁶³ Yin L. Some Chinese Sources... – P. 355–357.
- ⁶⁴ Beal S. Buddhist Records of the Western World. – London, 1884. – P. 32.
- ⁶⁵ Боталов С. Г. Тюркские кочевники Урало-Прииртышья. // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э. – Самара, 1995. – С. 14–16; Боталов С. Г., Гуцалов С. Ю. Гунно-сарматы урало-казахских степей. – Челябинск, 2000. – С. 186–189.
- ⁶⁶ Бичурин Н. Я. Указ. соч. – Т. 2. – С. 329; Hamilton J. Toquz-oguz et on-uygur... – P. 53; Yin L. Some Chinese Sources... – P. 356.
- ⁶⁷ Для порівняння, населення союзу сірів китайці оцінювали в 70000 сімей, а війська уйгурів – у 50 тис. воїнів – Бичурин Н.Я. Указ. соч. – Т. I. – С. 302, 339; Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue... – P. 95.
- ⁶⁸ Див.: Малявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. – Новосибирск, 1989; Mackerras C. The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories: A Study in Sino-Uighur Relations 744-840. – Columbia, 1972.
- ⁶⁹ Yin L. Western Turks and Byzantine gold coins...
- ⁷⁰ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л., 1951. – С. 65, 66 и др.; Spreadling M. Tonyuquq's Epitaph. //The American Journal of Semitic languages and literatures. –1939. – Vol. 56. – № 4. – P. 370, 377, 380.
- ⁷¹ Чичуров И. С. Указ. соч. – С. 34; Mango C., Scott R. The Chronicle of Theophanes Confessor. – Oxford, 1997. – P. 446.
- ⁷² Мовсэс Каланкатуаци. История страны Алуанк. – Ереван, 1984. – С. 78, 89.
- ⁷³ Комар А. В. Указ. соч. – С. 148–157.
- ⁷⁴ Пигулевская Н. В. Сирийский источник VI в. о народах Кавказа. – ВДИ. – 1939. – № 1. – С. 114; Hamilton F.J., Brooks E.W. The Syriac chronicle known as that Zachariah of Mitylene. – London, 1899. – P. 329.
- ⁷⁵ Дестунис С. Указ. соч. – С. 323–324; Blockley R.C. The history of Menander the Guardsman. – Liverpool, 1985. – P. 51, 93-95, 139; Феофилакт Симокатта. История. – Кн.7, VIII, 1–7.
- ⁷⁶ Evagrius Scholasticus. Ecclesiastical History. – London, 1846. – P. 246; Дестунис С. Указ. соч. – С. 419-420; Blockley R. C. The history of Menander... – P. 45–47, 173–175.
- ⁷⁷ Шмидт А. Н. Материалы по истории Средней Азии и Ирана. //Ученые записки Института востоковедения. – М.-Л., 1958. – Т. XVI. – С. 455, 457; Bosworth C. E. The History of at-Tabari. – New York, 1999. – P.151, 153, 159.
- ⁷⁸ Мовсэс Каланкатуаци. История страны Алуанк... – С. 71; Шагинян А. К. Армения накануне арабского завоевания. – СПб., 2003. – С. 25–28, 135; Bosworth C. E. The History of at-Tabari. – P. 299, 300.
- ⁷⁹ Джуншер Джуаншеряни. Жизнь Вахтанга Горгасала. – М., 1986. – С. 99; Bosworth C. E. The History of at-Tabari. – P. 230.
- ⁸⁰ Патканов К.П. Армянская география VII в... – С. 37–38.
- ⁸¹ Hirth F. China and the Roman Orient: Researches into their Ancient and Mediaeval Relations as Represented in Old Chinese Records. – Shanghai, 1885. – P. 73–74, 83-85. Бичурин Н. Я. Указ. соч. Т. 2. – С. 315, 326, 329; Малявкин А. Г. Указ. соч. – С. 84, 272; Yin L. Some Chinese Sources... – P. 357–359.
- ⁸² Патканов К. Из новаго списка географіи... – С. 29.
- ⁸³ Мовсэс Каланкатуаци. История агван. – С. 100, 102, 127.

- ⁸⁴ Артамонов М. И. Указ. соч. – С. 195–197; Большаков О. Г. История Халифата. – М., 2000. – Т. 2. – С. 174, 175, 252; Шагинян А. К. Указ. соч. – С. 86, 87.
- ⁸⁵ Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. – С. 23.
- ⁸⁶ Harrak A. The Chronicle of Zuqnin, parts III and IV: A.D. 488–775. – Toronto, 1999. – P.159, 160, 174, 206.
- ⁸⁷ Чичуров И. С. Указ. соч. – С. 45; Mango C., Scott R. The Chronicle of Theophanes Confessor. – P. 563, 567, 600, 602.
- ⁸⁸ Thomson R. W. Rewriting Caucasian history. The medieval Armenian adaptation of the Georgian Chronicles. – Oxford, 1996. – P. 261, 262.
- ⁸⁹ Комар А. В. Указ. соч. – С. 125–136.

М. В. Квітницький

КОЧОВЕ НАСЕЛЕННЯ НАДЧОРНОМОРЩИНИ У Х–XIV ст. (у світлі писемних та археологічних джерел)

Історичний розвиток Київської Русі нерозривно пов'язаний з взаємовідносинами з оточуючими сусідами, зокрема кочовиками Надчорноморщини – печенігами, торками та половцями. Прабатьківщиною цих народів були степові та лісостепові смуги Алтаю, Уралу, Передкавказзя, Західного та Східного Сибіру, Прикаспію та Приаралля, межиріччя Обі та Іртиша, Амудар'ї та Сирдар'ї. На відміну від землеробського, кочове господарство не давало змоги постійного збільшення товарного виробництва за рахунок певних інновацій, адже кількість та приріст стад залежали лише від природного „врожаю” підніжного корму. Через глобальні кліматичні зміни на теренах Азії, кочові та напівкочові спільноти переживали демографічні „вибухи” або зменшення населення і кількості стад, що призводило до скорочення пасовиськ та водопоїв, зумовлювало воєнні сутички в середовищі номадів і, зрештою, викликало активні пошуки нових територій для розширення життєвого простору.

Вивчення відносин кочового та землеробського світу на прикладі давньої Русі й степового Надчорномор'я, привертало увагу дослідників ще у XVIII ст.: з'являлися праці істориків, археологів, етнологів та просто охочих подорожувати, де описувалися, аналізувалися та вивчалися суспільства кочових народів на території Східної Європи. Перші погляди істориків XVIII ст. щодо степовиків відображені в „Истории Российской” В. Н. Татищева, де автор присвятив розділ печенігам, половцям та торкам¹. На основі іноземних джерел ним була зроблена спроба визначити походження назв кочових народів, встановити місця їхнього місцеперебування, шляхи кочівок, суспільний устрій тощо. Разом з тим автор убачав у цих народах лише ворогів і намагався применшити їхню роль і значення у русько-кочових відносинах.

Наступне XIX ст. позначене зародженням та розвитком перших історичних шкіл, основною з яких була „державницька”. Її представниками розвиток історичних процесів розглядався через призму становлення та еволюції держави, а всі історичні події трактувалися як такі, що допомагали чи заважали виникненню та розвитку держави. Відносини Русі з кочовиками також не уникли цього підходу. Кочові народи – печеніги, торки та половці були віднесені до розряду неісторичних, зміцнилася думка, що останні не можуть займати високого місця у всесвітній історії². Прикладом поглядів представників цієї школи є праця Н. М. Карамзіна „История государства Российского”³. На думку автора, взаємовідносини між Руссю та кочовиками полягали лише у постійних війнах. Причина воєнних дій пояснювалася варварством і злочинністю кочовиків, які заважали розвитку Російської держави. Позитивним був висновок про Чорних Клобуків, під якими правильно вбачалися печеніги і торки. Іншу думку висловлював М. П. Погодін в „Исследованиях, замечаниях и лекциях о русской исто-

рии²⁴. Проаналізувавши літописні джерела, автор дійшов висновків, що в постійних та безкарних набігах кочовиків були винні руські князі, котрі використовували номадів у міжусобицях. Робився наголос, що половці зруйнували торгові відносини Русі та Візантії. М. П. Погодін погоджувався з попередниками щодо історичної ролі та місця Чорних Клобуків. Загалом у XIX ст. існували дві лінії сприйняття історичного процесу. Перша полягала у протиставленні лісу та степу, друга відображала сприйняття історії через призму становлення держави⁵. Поглядів про антагонізм між кочовиками та землеробами дотримувалися В. О. Ключевський, С. М. Соловійов, М. Д. Затиркевич, позиції „державницької” школи обстоювали М. І. Костомаров, П. В. Голубовський, Д. І. Багалій. Тривалий час вивчення кочовиків та їхніх відносин зі слов'янами відбувалося шляхом перелічення писемних даних та підтримки тієї чи іншої думки з цього питання.

Зміни у підході до вивчення кочових суспільств середньовічної доби сталися у XX ст., після активного накопичення в результаті розкопок В. В. Хвойка, М. Є. Бранденбурга, Д. Я. Самоквасова та інших дослідників раніше невідомих археологічних джерел, пов'язаних з кочівницькими старожитностями. У XX ст. найбільш повно збирався та осмислювався письмовий і, вперше, археологічний матеріал, стосовно історії пізніх кочовиків. Публікувалися ґрунтовні переклади іноземних писемних джерел, визначалися межі розселення кочових народів, їх державний і політико-соціальний устрій. Вартими уваги є присвячені кочовикам спеціальні праці істориків В. Г. Тізенгаузена, К. В. Кудряшова, А. П. Ковалевського, Л. М. Гумільова та ін. Значення доробку В. Г. Тізенгаузена та А. П. Ковалевського полягає в ретельному перекладі та публікаціях нотаток і хронік арабських істориків та мандрівників X–XV ст., які висвітлювали історію і сучасність кочових народів Великого Степового поясу⁶. К. В. Кудряшов у праці „Половецкая степь” уперше докладно торкнувся питання історичної географії причорноморських степів⁷. Автор, на основі писемних джерел та обробки новітніх географічних даних, визначив географічні місця, де відбувалися найважливіші битви русичів і половців. Значення праці дослідника залишається актуальним і нині, адже вона допомагає визначити географічний ареал розташування певних половецьких груп Надчорноморщини, а також провести етноінтерпретацію досліджених нині поховань кочовиків. На тлі досліджень радянської історичної школи праця Л. М. Гумільова „Древняя Русь и Великая степь” виділяється у двох аспектах⁸. Автор одним із перших акцентував увагу на вивченні давньоруської історії, у світлі і через призму загальноєвропейської історії. Також дослідник прагнув розглядати кочовиків не як агресивний руйнівний фактор, а як рівноправного учасника двосторонніх відносин. Проте, торкаючись проблеми взаємовідносин кочовиків з руськими князями, Л. М. Гумільов висловив досить сумнівні висновки, викладені в тезах про неактивність боротьби між кочовиками та Руссю, а також про відсутність значних втрат і навіть виграшу Русі після монгольських завоювань.

Як вже було зазначено, з XX ст. як повноцінне джерело з історії кочових народностей, уперше почали використовуватися матеріали археологічних розкопок. Першими, хто проводив повномасштабні дослідження кочівницьких старожитностей на теренах України наприкінці XIX – початку XX ст., були І. О. Хойновський, М. Є. Бранденбург, В. В. Хвойко, Д. Я. Самоквасов та О. О. Спіцин.

Разом із тим низький науковий рівень розкопок, революція та подальша громадянська війна призвели до втрати великого обсягу накопиченого матеріалу. Незначна частина колекцій І. О. Хойновського на разі перебуває в Польщі⁹, про дослідження В. В. Хвойки та Д. Я. Самоквасова відомий лише факт розкопок понад 300 курганів з кочівницькими похованнями. Результати робіт М. Є. Бранденбурга, щоденник з польовими кресленнями та описом опубліковані його учнями після смерті дослідника, а публікація речей здійснена С. О. Плетньювою лише у 1973 р.¹⁰. З-поміж напрацювань цих археологів виділяється лише доробок О. О. Спіцина, котрий відразу спробував осмислити нові матеріали та перевести їх у ранг повноцінного історичного джерела¹¹. У повоєнний час, коли археологічних матеріалів стало достатньо для розгляду певних питань історичного розвитку кочових народів, з'явилися праці Л. П. Зябліна та Н. Д. Мец, присвячені торкам¹². У повній мірі використання даних археології в поєднанні з писемними джерелами стало можливим наприкінці 1950-х років після виходу роботи С. О. Плетньювої „Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях”¹³. Надалі дослідниця опублікувала кілька праць, присвячених розгляду та ґрунтовному аналізу писемних даних та археологічних матеріалів з історії кочовиків Надчорноморщини і лісостепу Київського Подніпров'я періоду ІХ–ХІІІ ст.¹⁴. 1966 року після виходу монографії Г. О. Федорова-Давидова „Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов” історія кочових народів доповнилася археологічними джерелами ХІІІ–ХІV ст.¹⁵. Важливим було встановлення автором на основі писемних джерел розміщення племен печенігів у Надчорноморщині, а також прослідковано історію монголо-татарських завоювань у половецьких степах. З останніх праць, що привертають увагу, варто зупинитися на кількох. Зокрема у праці П. П. Толочка „Кочевые народы степей и Киевская Русь” розглянуто історію кочових суспільств на території надчорноморських степів у період з VII до XIV ст.¹⁶. При характеристиці взаємовідносин номадів зі слов'янами автор також проводить етноінтерпретаційні паралелі досліджених поховальних комплексів кочових народностей. Важливою для розуміння загальної історії кочовиків поясу Великого Степу є монографія В. В. Кравця „Кочевники Среднего Дона в эпоху Золотой Орды”¹⁷, хоча території, що розглядаються у ній, є віддаленими від Надчорномор'я. У дослідженні розглянуте та проаналізоване поховальні пам'ятки ХІІІ–ХІV ст. кочового населення території течії Середнього Дону. Спираючись на ці матеріали, автор відзначає збільшення кочового населення в Середньому Подонні в золотоординський період. Цікавими є висновки про збереження основної маси половецького населення та прихід нових груп кочовиків з волзького басейну – кимако-кипчаків і східних груп, які мали коріння серед етносів алтайського передгір'я. Розглянуто важливе питання переходу номадів до фундаментальних світових релігій, у даному випадку ісламу. В. В. Кравець виділяє два центра ісламізації кочовиків у XIV ст. В аналітичній частині праці використані як вже апробовані, так і нові методи обробки отриманих матеріалів. Спираючись на типологічні розробки Г. О. Федорова-Давидова, дослідник разом із тим використовує власний аналітичний підхід, за яким враховується комплексність усіх рис поховальної пам'ятки, завдяки чому були отримані досить змістовні висновки розвитку кочового населення Середнього Дону в золотоординський період. Новими поглядами відрізняється стаття О. Осіпяна – „Поширення християнства серед по-

ловців у XI–XIV ст.¹⁸, де розглядаються релігійні аспекти взаємовідносин між половцями та Руссю. За допомогою залучених писемних джерел автор зробив реконструкцію процесів християнізації половців на теренах Надчорноморщини. Представлена стаття є однією з небагатьох, де об'єктивно розглядаються взаємовідносини кочовиків зі слов'янами.

Новий етап вивчення та доповнення археологічним матеріалом історії номадів південних степів слід пов'язувати з початком проведення в СРСР масштабних новобудовних та меліоративних робіт, зокрема і на території південної частини України. Експедиціями Інституту археології АН УРСР, також профільних навчальних і музейних установ, було досліджено і зафіксовано великий масив пізньокочівницьких поховань – основний тип археологічних пам'яток, залишених степовиками. Цей матеріал лише нині поступово вводиться до наукового обігу. Загальна кількість досліджених археологічних пам'яток кочовиків пізнього середньовіччя в Україні за приблизними підрахунками може сягати понад двох тисяч комплексів, хоча справжня цифра досі залишається невідомою. Дослідники, які вивчають кочовиків періоду кінця IX–XIV ст., зазвичай оперують відносно невеликою кількістю поховальних пам'яток. Так Г. О. Федоров-Давидов у своїй праці використав матеріали 745 поховань¹⁹, С. О. Плетньова, розглядаючи чорних клобуків, залучила 117 поховань з басейну р. Рось та 16 комплексів досліджених на березі р. Дністра²⁰. А. О. Добролюбський, при розгляді кочовиків Північно–Західного Причорномор'я спирається на матеріали з 137 поховань²¹. В. В. Кравець, вивчаючи кочовиків течії Середнього Дону в золотоординський період, оперує даними 60 комплексів, за його ж спостереженням 286 поховань використав О. Ф. Ямінов при дослідженні кочового населення Південного Уралу²².

Відомі на сьогодні писемні та археологічні джерела X–XIV ст. дають можливість по іншому, аніж в XIX – початку XX ст. сприймати історичний розвиток кочового населення Надчорноморщини. Додержавний період відносин східнослов'янських племен зі степовими сусідами, незважаючи на періоди руйнувань і посиленого завоювання антського союзу племен аварами в VI–VII ст., умовно можна охарактеризувати як відносно спокійний. У пониззі течії Дніпра відома низка залишків слов'янських поселень, датованих від VI до IX ст. На присутність слов'янських племен тиверців та уличів у нижньому Подніпров'ї також вказує „Повість минулих літ”²³. Зафіксований у літописах факт данини окремих слов'янських племен Хозарському каганату свідчить більше про намагання поширення політичного впливу хозар, не пов'язаного з повним знищенням слов'янських поселень та населення. З появою давньоруської держави ситуація докорінно змінюється, одночасно, з кінця IX до XIII ст., у південноруських степах послідовно з'явилися тюркомовні кочові народи: печеніги, торки та половці, відносини з якими на ранніх етапах зазвичай мали характер досить сильної військової конфронтації.

В останній чверті IX ст., на терени Надчорномор'я проникали перші групи печенігів. Основні об'єднання цих кочовиків іноземні джерела фіксують на території заволзьких степів²⁴. Наприкінці IX – на початку X ст., печенізьке населення Заволжжя було розбите об'єднанням хозарів із гузами (торками), що підштовхнуло їх до пошуку нових земель для кочівок. Як повідомляв Костянтин Багрянородний: „...Печенеги же бежав оттуда, стали бродить по разным

странам нащупывая себе место для поселения...²⁵. На нових територіях ці номади опанували простори між Волгою і Дінцем, а також між Серетом та Дніпром, при цьому вони потіснили угорські орди, що розташовувалися тут до цього. Угри, у свою чергу, теж були змушені шукати нових земель. Наприкінці IX ст., очевидно окрема їхня група проходила через території Середнього Подніпров'я, як зазначає літопис 898 року: **„...Идоше Угре мимо Киев горою...и пришедше к Днепру сташа вежами...”**²⁶. Контакти слов'ян з печенігами вперше згадуються під 915 р., саме в цей час на кордонах Русі з'явилися перші групи кочовиків, що очевидно займалися розвідкою територій. Певно, що в наступні роки окремі групи номадів здійснювали напади на давньоруські землі, тому 920 року відбувся похід князя Ігоря в степ на печенігів, після якого вони довго не турбували Русь. Кочовики брали участь у походах Ігоря на Візантію 944 року, та 965 року, при Святославі на Хозар. Згодом у результаті ворожої щодо Русі політики Візантії та внутрішніх соціальних змін, з кінця 60-х років X ст., печеніги почали посилено воювати проти Русі. Так вони 968 року брали в облогу Київ; 971 року, як відомо, вбили князя Святослава; 997 року, обступили Білгород. У X ст. в межах територій Південноруського степу вони знищили або витіснили основну масу слов'янського населення нижнього Подніпров'я. Теж саме відзначали дослідники стосовно Київської землі, де наприкінці того ж століття на значній частині Правобережної Київщини під тиском кочовиків місцеве населення залишило свої оселі. Припинили існування поодинокі периферійні укріплення на місці городища Момоти в с. Біївці Богуславського району Київської області та городище Монастирьок біля с. Зарубинці Канівського району Черкаської області²⁷. В. О. Петрашенко, дослідивши багатошаровий комплекс слов'яно-руського часу поблизу с. Григорівка на півночі Черкащини, зазначила, що площа поселення у слов'янську добу разом з городищем становила 7–7,5 га, натомість в XI ст. займала не більше 1,5 га і лише на XII–XIII ст., після понад півстолітнього запустіння, центральна площа пам'ятки відновилася в межах 3–4 га²⁸. Наступник Святослава – Володимир почав активно зміцнювати південні кордони Русі, адже, як зазначив літописець: **„...бе бо рать велика безъ престани съ Печенеги...”**²⁹. Одним із проблемних районів правобережжя Київської землі було Перепетове поле, що протягом X–XIII ст. залишалося коридором Пороського регіону, яким кочовики Половецького поля без перешкод потрапляли до Київського князівства і під стіни Києва. Область Поросья, займаючи прикордонне положення на правобережжі Середнього Подніпров'я, прикривала з півдня найголовніші центри Русі й постійно перебувала під загрозою кочівницьких вторгнень.

Останнім періодом могутності печенігів була перша половина XI ст., коли вони брали участь у перших міжусобних війнах руських князів. 1019 року Ярослав Мудрий на р. Альті завдав досить сильного удару військовим групам цих номадів, після якого суттєві напади печенігів уже не відновлювалися³⁰. Відомо, що надалі частина печенігів осіла в Посуллі та Пороссі, ставши однією зі складових союзу Чорних Клобуків, інші групи були розбиті при спробі завоювання північно-західних володінь Візантії, ще одна частина відкочувала в Угорщину та Болгарію.

На цей період в Надчорноморські степи почали проникати нові кочові племена огузів, більше відомих як торки – різноманітні за походженням тюрко-

мовні групи, що населяли Прикаспій, низовину Сирдар'ї та Приаралля в IX–X ст.³¹. У IX ст. вони витіснили основний масив кангаро-печенізьких та деяких угро-фінських племен, зайнявши Південне Приаралля, Північний Прикаспій та Присирдар'їнські степи. У середині XI ст., об'єднання огузів було розбите кимако-кипчацькими (половецькими) племенами. Значна частина огузького населення відкочувала в степи Південної України, на Балкани, в оазиси Хорезму, Мавераннахра, (межиріччя Амудар'ї та Сирдар'ї) і Хорасану. Перші контакти Русі та торків відбулися ще в другій половині X ст., коли після воєнних дій з хозарами проти печенігів на початку X ст., торки осідали на східних кордонах каганату і поступово почали проникати в надчорноморські степи. У відносинах з Руссю почали налагоджуватися добрі взаємини. Так 965 року ці кочівники допомогли Святославу перемогти хозар, 985 року Володимиру – Волзьких Булгар і знову хозар. Окрім того, вони йшли на службу до руських князів, брали участь у міжусобицях³², а загалом підтримували мирні відносини. Стосунки з печенігами у торків також не мали характеру протистояння, зокрема навіть поблизу хозарського міста-фортеці Саркела – Білої Вежі виникло спільне об'єднання цих народностей, свідченням чому є залишки печенізько-гузького могильника³³. Проте наприкінці 40-х років XI ст. переслідувані половцями торки суттєво потіснили печенігів у надчорноморських степах³⁴, а 1055 року, вперше зіткнулися з Руссю: „**В тоє же лето (1055) иде Всеводь (князь Переяславський) на Торкы. зиме войною [к Воиню – ПВЛ] и победи Торкы. Того же лета приходи Блушь с половцы и створи Всеволодь мирь съ ними и взратишася въ свояси**”³⁵. Велика кількість кочовиків, яку витіснили половці зі степу, несла вагому загрозу для Русі, що зумовило новий похід на Торків уже коаліції Ярославичів 1060 року: „**Того же лета (1060) Изяслав (князь Київський) и Стослав (князь Чернігівський) и Всеволодь (князь Переяславський) и Все-слав (князь Полоцький) совокупивше вои бещислены и поидоша на конихъ и в лодьяхъ бещислено множество на Торкы.**”³⁶, зрештою відносно торків літописець відзначив „...помроша бегающе...овии от зимы, дружини же гладом, инни же мором...”. Переслідування половцями та русичами викликало спробу торчеських племен у 60-х роках XI ст. завоювати Північно-Західні землі Візантії, однак імперія спільно з печенігами, які проживали на її прикордонних територіях, відбила натиск³⁷. Відсутність вільних територій Надчорноморського степу та протистояння з половцями змусила торків шляхом укладання союзу з Київською Руссю перейти під протекторат і на території слов'янської держави. У результаті цього на території Чернігівського, Переяславського і Київського князівств упродовж кількох десятиків років, з певними труднощами, формувався васальний кочовий союз „своїх поганих” або, з другої половини XII ст., Чорних клобуків: „**В лето 1080 заратишася Торці Переяславстии на Русь...**”³⁸, основною складовою якого були племінні групи торків та невелика частина печенігів, витіснених зі степу сильнішим противником – половцями. Частина печенігів і торків ще залишалася на теренах степу³⁹, але поступово переходила під протекторат Русі; „**В се же лето (1117) бишася с половцы и с Торкы, и с Печенеги оу Дона... и придоша в Русь къ Володимеру (Мономаху) Торци и Печенеги**”⁴⁰, або змішувалася з половцями, про що свідчать мовні взаємопроникнення в кипчацькій та огузькій мовах⁴¹.

„Свої погані”, „Седельніки”, „Чорні Клобуки” – так давньоруські літописці називали кочове населення, яке в XI–XIII ст., проживало на теренах лісостепу Київської Русі. Свої, адже розташовані на теренах Русі, були васалами Київських, Переяславських, Чернігівських, Галицьких та Ростово-Суздальських князів, спільно з русичами обороняли руські землі від половців та брали участь у міжусобицях, а погані, бо притримувалися культу предків, поклонялися сонцю, вірили в тотеми звірів і птахів, займалися шаманством, що в християнізованому слов'янському світі сприймалося як поганство.

У літописних джерелах давньоруського часу значна частина статей присвячена опису взаємовідносин між кочовими народами причорноморських степів і Київською Руссю. Понад столітнє вивчення літописних зводів разом з археологічними дослідженнями давньоруських і кочівницьких старожитностей дали можливість реконструювати ці відносини та прослідкувати напрями розвитку давньоруського суспільства в X–XIII ст. Виникнення в XI ст. васальної форми відносин на територіях Київської Русі між печеніго-торчеськими групами і Київськими, Переяславськими, Чернігівськими, Ростово-Суздальськими та Галицькими князями стало одним із результатів взаємовідносин тюркського і слов'янського суспільств. Найбільше це відбулося в межах Пороської захисної лінії на правобережжі Київського князівства, де утворився один із найсильніших кочових союзів – Чорні Клобуки. Окрім цього ще згадуються менш значні групи, а саме – Торки Переяславські та Коуї Чернігівські, відомі також за результатами археологічних розкопок⁴². Причини, періоди, процеси формування кочових союзів, їх роль та призначення, а також проблеми етнічної трансформації тюрків у слов'янському середовищі розглянуті у багатьох працях⁴³. Менш зрозумілим залишається питання механізму розселення кочових племен на теренах Русі в другій половині XI ст. Прямі згадки про конкретні дії Ярославичів по розселенню кочовиків практично відсутні, на відміну від опису аналогічних дій Ярослава Мудрого з окремими групами слов'янських племен у 30-х роках XI ст. у межиріччі Росі та Стугни. Розселення кочових племен на територіях Київської Русі для літописців, ймовірно, було не вартим особливого значення загальновідомим фактом. Відображення знайшли лише не зовсім повні записи про дії Володимира Мономаха наприкінці XI – початку XII ст., що не дають чіткого уявлення про механізм закріплення кочовиків у давньоруських князівствах.

Військові набіги печенігів у X ст. спустошили значні території і зумовили створення Посульської і Пороської захисних ліній князями Володимиром Святославовичем і Ярославом Мудрим. Окрім створення цими князями потужної лінії земляних захисних насипів відомих, як „Змієві Вали”⁴⁴, в Пороській системі валів князем Ярославом Мудрим будувалися городища та створювалися неукріплені селища із залученням іноетнічних слов'янських груп. Згідно з літописними та археологічними даними в Пороссі були розселені (посаджені) поляки, захоплені Ярославом 1031 року⁴⁵, також проживало населення з Болохівської землі, Галицького і Подільського регіону, Чернігівського Полісся⁴⁶, древлянських⁴⁷ і радимичських територій⁴⁸. Як уже зазначалося, в другій половині XI ст. витіснені половцями групи печенігів та, після недовгого проживання, торків були змушені переходити під протекторат сильніших землеробських держав, зокрема Київської Русі. Одним із механізмів закріплення тюрків у сло-

в'янському середовищі було добровільне переселення номадів на Русь і відносна незалежність вибору місця проживання в межах давньоруських князівств. С. О. Плетньова висловила думку, що проникнення торків і печенігів у пограниччя відбувалося поступово, шляхом укладань приватних дрібних договорів руських князів з окремими сім'ями (аїлами) або куренями⁴⁹. Іншим шляхом заселення кочовиками прикордонних районів було насильне захоплення і розселення печеніго-торчеського населення на територіях Переяславського князівства, як це було зроблено Володимиром Мономахом. Очевидно, що таким чином могли осідати й інші, невеликі тюркські сім'ї у Київському і Чернігівському князівствах. Про механізм відносно незалежного вибору місця проживання окремих загонів, уже розміщеного на Русі печенізького і торчеського етносів, побічно свідчить розповідь – виправдовування князя Василька Теробовлянського. Після Любецького з'їзду 1097 р. і юридичного закріплення вотчинного княжіння дітьми Ярославичів князь Давид Ігоревич під час інтриги досяг осліплення Теробовлянського князя, перебуваючи в полоні у Давида, Василько, виправдовуючись, розповів про свої плани, які збирався втілити на княжому престолі в Теробовлі і Васильєві: „...но се поведаю ти: по истине яко наведе на мя Богъ за мое узвышенъе, яко приде ми вестъ, яко идуть ко мне Беренъдичи, и Печенези, и Торци, и се рекохъ въ уме своемъ: оже ми будутъ Беренъдичи и Торци и Печенези, и реку брату своему Володареви и Давыдови: даита дружину свою молоджьшую, а сама пиита и веселитася; и помыслихъ на землю Лядьскую: наступлю на зиму и на лето и возму землю Лядьскую и мьщю землю Русьскую; и посемь хотелъ есмь переяти Болгары Дунайския, и посадити я у себе; посемь хотяхъ проситися у Святополка и у Володимера на Половце...а иное помышленъе въ сердци моемъ не было ни на Святополка, ни на Давыда...но за мое узнесенъе, иже поидоша Беренъдичи ко мне, и веселяся сердце мое, и възвеселися умъ мой, и низложи мя Богъ и смери мя...”⁵⁰. З розповіді князя, який сприйняв ці події як Божу кару за свої „великі” плани, випливає, що отримавши вотчину, він збирався пограбувати Половецькі вежі, або пограничні Польські міста, під благородним приводом помсти за Руську землю. Для поповнення своїх сил Василько розраховував заселити (посадити я у себе. – *Авт.*) території князівства „седельніками” з числа Дунайських Болгар і за рахунок цього здійснювати воєнні операції, проте князю повідомили, що до нього в князівство начебто збирається перейти одне, ймовірно з Пороських, кочових формувань (оже ми будутъ Беренъдичи и Торци и Печенези... – *Авт.*). Втрата пильності (и веселяся сердце мое...а сама пиита. – *Авт.*) і помилкове очікування в Києві кочівницьких посланців призвели до вищезазначених подій і нових міжусобиць на Русі. Висновок про відносну незалежність вибору місця проживання кочовиками нами побудований на реакції Теробовлянського князя на появу повідомлення, не виключено за участю слуги Давида – Кулмея⁵¹, про начебто підготовку звернення кількох кочових груп. Василька не лише не здивувала ця звістка, а й викликала радість, яка врешті закінчилася пияцтвом. Тобто, мабуть невеликі племінні групи кочовиків могли самостійно, без згоди свого сюзерена, укладати договори і відкочовувати на території інших князівств у межах Київської Русі наприкінці XI–XII ст. Варто також підкреслити, що дослідники відзначили ще одну складову закріплення степового населення у слов'янському середовищі в

середині XII ст. Боротьба різних князівських родів за великокняжий Київський стіл після перемоги певного князя призводила до репресій проти супротивників та змушувала останніх тікати в інші регіони давньої Русі. Яскраво це виявилось після поразки Юрія Долгорукого та Андрія Боголюбського, коли значна частина населення Переяслава Руського, перемістившись на північ, заснувала міста Переяслав Заліський та Переяслав Рязанський і трансплантувала цілий шар своєї топоніміки. Разом з руським населенням перекочувала значна частина Переяславських торків та берендеїв на що промовисто вказують назви „Берендеєве болото” біля Переяслава Заліського, місцеві легенди, перекази та відома російська казка про лісового царя Берендея а також деякі топоніми – села Торки, Половецьке, Калган, р. Клобуковка⁵².

На відміну від Пороського прикордоння Київського князівства, порізаного важко прохідною системою ярів та балок, рівнинність лівобережної ділянки лісостепу зумовила звуження відстані перехідної пограничної зони між Руссю і Степом, а також близьке розташування окремих об'єднань степових кочовиків, що підтверджується літописною статтею за 1170 р., а також знахідками половецької скульптури, печенізьких і половецьких поховань X–XIII ст. у межиріччі Ворскли і Сули. На пограниччі правобережжя Київської землі, а також на півдні Черкаської і в північній частині Кіровоградської областей близьке розташування номадів у X–XIII ст. поки не зафіксовано, на відміну від знахідок комплексів монгольського часу. Очевидно групи печенігів і торків, що витіснялися з територій причорноморських степів, змушені були впритул підкочувати до Посульського кордону Переяславського князівства. Мабуть, можна погодитися з думкою С. О. Плетньової, що спочатку проникнення на Русь невеликих сімей кочовиків відбувалося шляхом укладання невеликих домовленостей, чим власне також можна пояснити факт відсутності згадок про ці процеси в літописах. Складність політичного підпорядкування кочовиків руським князям вже достатньо широко розглянуто в працях дослідників⁵³. Відзначимо, що силове захоплення і розміщення тюрків на території Переяславського князівства Володимиром Мономахом на початку XII ст. було виправдане не лише близьким розташуванням половецьких груп а й систематичними походами останніх через Переяславські землі на Русь у другій половині XI – початку XII ст. Печеніго-торчеські військові загони, певно, відразу суттєво прикрили землі князівства від повного знищення половцями. Наприклад, на початку XX ст. в урочищі „Лиса Гора” поблизу м. Лубни Полтавської області в складі групи курганів доби бронзи – скіфського часу було досліджене поховання кочівника кінця XI – початку XII ст. На думку Ю. Ю. Моргунова воно належало представникові Переяславських Торків, особливістю поховання була знахідка в кістках покійника обламаного наконечника списа⁵⁴. Частина кочовиків розміщувалась у межах не менш важливої Пороської захисної лінії. Насамперед племінні групи „садили” поблизу важливих торгово-ремісничих і політичних міських центрів південної Русі, до яких, наприклад, можна віднести літописні міста Юр'єв і Треполь. У 80-х роках XX ст. експедицією Інституту археології УРСР досліджувався Яблунівський могильник XI–XII ст. біля м. Біла Церква, літописного Юр'єва. На думку О. П. Моці, він належав представникам розташованого поряд дружинного табору, який виконував функції, аналогічні більш ранньому варязькому табору Шестовицького комплексу X–XI ст.⁵⁵. Очевидно значний контин-

гент номадів також знаходився поблизу Треполя, сучасне с. Трипілля на Київщині, де на початку ХХ ст. В. В. Хвойкою та Д. Я. Самоквасовим були розкопані кочівницькі кургани, ймовірно, зі складу розташованої біля села групи із 300 насипів⁵⁶. Значна концентрація кочових об'єднань у межах порівняно невеликих територіальних просторів Посулля і Поросся спричиняла подальше переміщення невеликих груп тюркських контингентів на слов'янських територіях шляхом укладання договорів з князями – онуками Ярославичів. Очевидно просторова обмеженість цих територій викликала перехід залишків степового населення Білої вежі на вже освоєні і вільніші простори Чернігівського князівства, де поблизу заболоченого витоку річок Остер, Удай і Торговиці нині відоме городище, залишене біловезьким населенням⁵⁷. Чернігівська Біла Вежа цікава ще тим, що згадується 1085 року в повчанні Володимира Мономаха, що свідчить про заселення місцевості першою хвилею степового населення ще у третій чверті XI ст. Менш значною частиною механізму закріплення номадів у слов'янському середовищі можна вважати безпосереднє використання кочовиків руськими князями як особистої прислуги і як воїнів у малій дружині. Окрім неодноразово охарактеризованих дослідниками тюркських слуг руських князів, у м. Вишгороді Київської області було досліджене цікаве багате кочівницьке парне поховання XI–XII ст.⁵⁸, котре, з нашого погляду, можна розглядати як таке, що належить тюркським представникам у складі малої дружини одного з київських князів.

Зауважимо, що крім двох добре відомих загальних назв – „свої погані” і „чорні клобуки”, в літописах також наводиться кілька термінів у контексті згадок кочовиків. Це назви „седельніки”, „седельничий” і „кощій”. Розгляд контексту згадок цих термінів дещо доповнює розуміння механізму закріплення кочового населення Надчорноморщини серед слов'янського населення. Зокрема це стосується літописних статей за 1170, 1172 і 1230 рр.

1170 року великий князь київський Мстислав Ізяславович організував похід на половецькі кочовища, розташовані на річках Угол і Сніпород (сучасна Полтавщина). При наближенні до половецьких веж, ймовірно, кощій великого князя, Гаврилко Іславович без успіху намагався попередити половецькі групи: „...и бы весть Половцем от кощя от Гаврилкова. от Иславича. оже идуць на не кнзи Русьстии ...”⁵⁹. Після вдалих військових дій київський князь потай уночі відправив кощія зі своїми седельниками грабувати залишки половців, чим викликав невдоволення інших учасників походу: „...браття же вси пожаловаша на Мьстислава. оже оутаивь ся ихъ пусти въ наворопь седельники свое и кощее. ночь заложивься отаи. и срдце ихъ не бе право с нимъ...”⁶⁰. Підраховуючи втрати серед верхівки з боку руських дружин, літописець зауважив: „...вси сдрави быша, разве бо изь всихъ полковъ два убьена быста, Кснятинь Васильевичь, Яруновъ братъ, и седельникъ Ярославъ (-а – Авт.) Изяславича – (князь Луцький. – Авт.) и Кснятинь Хотовичъ ять бысть...”⁶¹. Під 1171 р. у літописі зазначено, що Мстислав втратив Київський престол, який у цей час займав переяславський князь Гліб Юрійович (Георгієвич). 1172 року Мстислав Ізяславович організував похід на Київ, який закінчився поразкою. Зібравши на свій бік союзних князів і половецькі загони, Гліб Юрійович вийшов з дружиною до седельників на Перепетово Поле за Васильєв (сучасний Васильків на Київщині. – Авт.). Наступного дня половецькі загони об'єднав-

шись із седельніками вибивали залишки союзних військ Мстислава Ізяславича з Михайлова: „...Глеб пусти Половци въ веже, и шедше стаха за Васильевомъ у седельниковъ, съжидающе дружины своее... Половци же съвкупившеся съ седельники бишася с ними, и два убежа Василко (Василь Ярополчич – син князя Ярополка Ізяславича – *Авт.*)...”⁶². Описуючи політичні міжусобиці між князем Данилом Галицьким і, очевидно, галицькими боярами 1230 року, в літописі згадується княжий седельничий Іван Михалкович, котрого союзник Данила Галицького, волинський князь Василько Романович, на чолі загону відправив проти одних із змовників – Молибоговичів і Волдрисів: „...а Василко прия Белзь; Ивана же посла седельничего своего, по неверныхъ Молибоговичихъ и по Вольдрисе, и изимано бысть ихъ 20 и 8 Иваномъ Михалковичемъ...”⁶³.

Загальний контекст і вище наведені літописні цитати свідчать, що згадані терміни – „седельничий”, „седельніки” і „кощій” мають пряме відношення до кочових груп, розташованих на території Київської Русі. Значення, закладене у слові „седельніки” означає певну етнічну групу, в даному випадку – кочівницьку, якій виділялися території, де вони проживали (сиділи) і несли за це відповідну військову або іншу службу. Синонімом літописного терміна „седельніки” є польський пізньосередньовічний варіант – „осадники”. Відзначимо також, що цей термін не відноситься до характеристики ремісничих чи виробничих процесів по виготовленню сідел, адже для визначення цього виду ремесла використовувалося інше хоча і дещо подібне позначення – „седельници”: „...Видивъ же се князь Данило...нача призывати прихожае...и мастере всяции бежаху ис Татар, седельници, и лучници, и тулници и кузнице железу и меди и серебру...”⁶⁴. Цікавим є термін „кощій”. Стосовно смислового поняття цього слова С. О. Плетньова висловила два взаємовиключних припущення: згідно першого, кощіями були голови сімей аїлів, кошів, а згідно другого – таким чином зневажливо називали полонених кочовиків⁶⁵. Запропоновані дослідницею визначення не зовсім переконливі. Виходячи з давньоруських писемних джерел, кощіями називали тимчасово обране військово керівництво в середовищі кочовиків, яке безпосередньо очолювало і керувало військовими походами кочових загонів⁶⁶. Ймовірно, що слов’янським синонімом слова „кощій” було позначення „седельничий” – людина, яка очолювала і відповідала перед князем за загін з числа седельників, що мешкали на князівських землях.

„Свої погані” відіграли важливу та помітну роль в історії давньоруської держави. Глобальна історична катастрофа монгольських завоювань прискорила процес асиміляції залишків кочового населення слов’янами на теренах Київської Русі. Власне ми, сучасні українці, як етнос, з’явилися в результаті цієї асиміляції. Адже, зберігаючи сильні слов’янські традиції, культура середньовічної і сучасної України містить сильний тюркський елемент. Велика кількість тюркізмів увійшла в мову: шабля, ногайка, штани, табун, отара, коза, баран, кабан тощо. Найбільш показовим щодо цього є слово – „лошадь”. О. М. Трубачов виявив цікаву закономірність поширення вживання цього терміна. Територія, на якій воно вживається найбільше, утворює немовби клин між північноросійською, білоруською й українською територіями, де переважають, у загальній функції, форми слова від слов’янського – „конь”⁶⁷. Виникнення, за короткий період, козацтва також було пов’язане з наслідуваннями кочових традицій.

Найбільш яскравим прикладом є трансформація степового коція в кошового українського козацтва. Події давньоруської історії XII–XIII ст., що відображені на сторінках давніх писемних джерел, свідчать про правильне рішення внуків Ярослава відносно розміщення печенігів і торків на теренах Київської Русі. Чудове знання військової справи і сильні кінні загони, створені цими народами, давали можливість не тільки обороняти князівства від половецьких вторгнень, а й проводити успішні походи руських дружин у Половецький степ.

Безперечно, найбільш яскравим періодом в історії кочового населення території надчорноморських степів є половецький. Відігравши значну роль в історії Руської держави, згодом вони, ставши, після монгольських завоювань, етнічною основою для Кримських Татар, впливали на історію ранньої України. Історія цих степовиків неодноразово привертала увагу істориків-медієвістів. Історичний розвиток половців на теренах Надчорноморщини розділяють на чотири періоди:⁶⁸

1. Середина XI – початок XII ст., який можна охарактеризувати агресивною поведінкою половців, пов'язаною з пошуками нових територій. У цей час вони перебували на табірній стадії кочування, постійно пересувалися степом.

2. 20-ті – 60-ті роки XII ст., коли степовий простір був поділений між окремими ордами, з'явилися постійні зимні та літні місця для випасу стад. Почали складатися протодержавні інститути. У цей час розвивалися половецькі міста.

3. Друга половина XII ст. – період найбільшого військового натиску на Руське прикордоння та постійна участь в міжусобицях руських князів.

4. Перша половина XIII ст. Стабілізація русько-половецьких відносин. Половці так і не створили єдиної держави, у них виникло багато дрібних племінних угруповань, між якими точилися міжусобні війни.

Історію половців можна розпочати з VII ст., коли вони, більше відомі під назвою кимаки-кипчаки, кочували в Приіртишші та північніше Алтаю. У X ст. у них складається державне утворення на території від Іртиша до Каспію, і від тайги до казахстанських напівпустель, під назвою „Кимакський каганат”⁶⁹. Кипчаки, яких власне слов'яни Київської Русі і називали половцями, кочували на західних територіях, кимаки – на східних. Мирний розвиток держави привів на кінець X ст. до демографічного росту і кризи територій, між окремими племінними групами розпочалися міжусобиці та війни за захоплення територій для кочування. Ці фактори, врешті-решт, підштовхнули до пошуку нових територій. У 20–30-х роках значна частина кимакських племен вирушила на захід, витісняючи кипчаків, а також торків і печенігів. Кимаки зайняли території по Дунаю, Серету, Пруту, Бугу. Кипчаки – в басейні середньої і нижньої течії Сіверського Дінця та в Північному Приазов'ї. До середини XI ст. нові господарі степу освоювали території, а потім почали контактувати з Руссю.

З 1060 р. кочівники здійснювали регулярні набіги, саме з цього часу літописці фіксують напади на Русь. Так 1060 року відбулася битва на р. Сновь, 1061 року набіг орди хана Сокала, 1068 року – набіг на Переяславське князівство, битва на р. Льта, 1071 року – напади на Ростовець і Неятин на р. Рось. Разом з тим, половців, як і їхніх попередників, почали використовувати у військових походах русичів на сусідні держави та залучати в міжусобицях. Наприклад, 1078 року Олег Святославович (Гориславович) втік від Всеволода Ярославовича в Тмутаракань, повернувся звідти і „...привиде... поганіе на рус-

кую землю...”⁷⁰, а 1092 року половці, разом з князем Васильком Ростиславичем, ходили у похід на поляків. Наприкінці XI ст. процес консолідації половецьких орд, що кочували на Дінці та в Приазов’ї, завершився. Землі були чітко поділені між кількома половецькими об’єднаннями. У половців почали складатися дві групи: західна, очолювана Тугорканом (Тугарин Змійович), та східна під проводом Боняка (Шолудивого). Складання постійних маршрутів зимових і літніх кочівок та, як наслідок, загроза від можливих воєнних дій руських полків змусила половців до пошуку шляхів мирного співіснування з Руссю. Для встановлення та підтвердження нових і старих мирних угод був використаний час вокняжіння на Київському престолі Святополка Ізяславича. Проте новий київський князь 1093 року посадив половецьких послів миру в поруб, розгнівавшись на їхній різкий тон. Розлючені кочівники розпочали воєнні дії. Половці розгромили руські війська поблизу Треполя. Тікаючи частина руських військ і брат Володимира Мономаха Ростислав потонули у Стугні при переправі. Агресія степовиків загрожувала значним розоренням Руським землям, тому 1094 року Святополк змушений був одружитися з дочкою Тугоркана, і зрештою укласти мир. Проте 1095 року мирні відносини були порушені. Цього року Тугоркан і Боняк були зайняті походом та участю в міжусобицях у Візантії. Натомість два прикордонні половецькі властители Ітлар та Кітан вирішили окремо укласти мир з Переяславським князем Володимиром Всеволодовичем (Мономахом), очевидно внаслідок близького розташування своїх кочових груп до кордонів Переяславського князівства. Однак Володимир убив їх. Після повернення з невіддаленого походу Боняк і Тугоркан оголосили кровну помсту Русі, розпочалися воєнні дії між половцями та русичами. 1096 року Тугоркан був убитий під Переяславом, за що хан Боняк жорстоко помстився 20 липня 1096 р., розгромивши Видубецький та Печерський монастирі і майже захопивши Київ: „...мало в город не вогнаша половци...”. Варто зазначити, що для Боняка смерть Тугоркана очевидно була особистою трагедією, протягом усього життя він мстив за нього, а ворожість до Русі була настільки велика, що він жодного разу, за винятком 1097 р., не брав участі у міжусобицях руських князів, натомість постійно нападав на руські землі. Безперервна війна проти половців примусила руських князів по-новому оцінити свої внутрішні відносини. Спільність позицій політики щодо відсічі кочовикам уперше була обумовлена на Любецькому з’їзді 1097 р.⁷¹. Продовженням побудови зовнішніх відносин Русі та Степу стали два наступні, 1103 р. та 1111 р., Долобльські з’їзди. На них врешті були об’єднані зусилля для відсічі кочовикам та створена коаліція руських князів на чолі з Володимиром Мономахом. Серія походів Русі в Степ 1103, 1105, 1107 рр. значно послабила натиск кочовиків. Похід 1111 року на Дон, відсіч 1113 року поблизу м. Виря, та новий похід на Дон 1116 року призупинили агресивність половців. У сорокових роках XII ст. русько-половецькі відносини стабілізувалися, літописці 1140 року відзначили: „... прииде Половецькая земля и князи половецьстии на мир... к Малотину...”⁷². Половці в цей час лише активно брали участь у руських міжусобицях.

Новий етап русько-половецьких відносин розпочався у 60-х роках XII ст., коли в степах з’явилися нові діяльні хани: Кобяк, Кончак, Тоглий та інші. Посилення військової діяльності новою генерацією половецьких ханів викликало 1168 року похід Олега та Ярослава Ольговичів на придніпровських половців:

Козу (Сотановича) та Беглюка, а у березні 1170 р. відбувся похід під керівництвом Мстислава Ізяславовича у Середнє Подніпров'я. Активізація русичів занепокоїла половецьких ханів. 1172 року кілька кочових угруповань вирішили укласти мир „...**прииде множество половець, ...одни...к Переяславлю и сташа у Песочна, а друзии... сташа у Корсуня (Дніпровського)**”⁷³. Однак мир уклали лише половці у Песочина, інші „...**взяша села без учета, ...и погнаша в половец...**”. З 70-х років половці посилили натиск, особливо відзначилися хани Кобяк та Кончак. Врешті лише 1183 року київські князі Святослав Всеволодович і Рюрик Ростиславович змогли організувати похід на лукоморських та придніпровських кочовиків. У результаті лукоморці були розгромлені, а Кобяк загинув. Проте залишилося угруповання Кончака, який продовжував набіги. Руські князі підготували новий похід, який провалився в результаті політики чернігівського князя Ярослава Всеволодовича, з санкції якого відбувся похід Ігоря Святославовича 1185 року. У наступному десятилітті русько-половецькі відносини поступово нормалізувалися, лише на заході продовжувалася до 30-х років XIII ст. війна галицько-волинських князів з ордою хана Котяна.

Незважаючи на повноту писемних джерел та відносну достовірність викладених у них фактів, археологічні матеріали дають найбільш повну картину розвитку будь-якого суспільства, або принаймні значно доповнюють наявні писемні згадки. Накопичення у другій половині XX ст. великого масиву археологічних даних щодо історії степового населення Надчорноморщини поступово проходило свою наукову обробку. Разом з тим окремі комплекси, предмети, групи поховань та культові споруди вже нині дають можливість суттєво уточнити ступінь розвитку та взаємозв'язків кочових суспільств із землеробами.

Для X–XI ст., періоду ранніх контактів слов'ян із печенігами та торками, археологічні матеріали свідчать про односторонній характер відносин між Степом та Руссю. Використання князями Ігорем, Святославом та Володимиром кочовиків для військових потреб позначилися в досить потужному впливі Степу на Русь. Степовими інноваціями в давньоруській культурі є предмети кінського спорядження та деякі види зброї – вудила, стремена, кольчуги, шоломи, шаблі⁷⁴. Натомість у деяких печенізьких похованнях трапляються такі слов'янські елементи, як бронзові поясні ліровидні пряжки. Ступені взаємовпливів іншого характеру для цього відрізка часу ані за писемними, ані за археологічними джерелами поки що не виявлені. Можна лише стверджувати про імпульс внутрішнього розвитку Русі: будівництво фортець, валів, переміщення великих груп населення тощо, викликаний нападами степового населення в X – початку XI ст. У середині – другій половині XI ст. виникли умови для своєрідного „етнічного казану” між колишнім степовим населенням та слов'янами. Розчиняючи печенізький та торчеський етноси в середовищі мешканців Київського, Чернігівського, Переяславського, Галицько-Волинського та інших князівств, Київська Русь отримала не тільки видозміни в антропологічному складі населення, а й розвиток нової культури з переплетінням кочових та землеробських традицій. По суті терени Середнього Подніпров'я, після заселення степовиками, дали поштовх зародженню нового етносу зі своєю самобутньою культурою – сучасним українцям. У період XII–XIII ст. кочівники отримали зворотній культурний вплив від Русі. Стабілізація русько-половецьких відносин після успішної політики Володимира Мономаха призвела не тільки до ва-

гомого релігійного впливу на степовиків, а й підштовхнула до освоєння суто землеробських ремесел та деяких суспільних змін. Для прикладу можна розглянути глиняний посуд, що знайдений при дослідженнях кочівницьких поховань і якому притаманні риси давньоруської техніки виробництва. Умовно ці речі можна розділити на три категорії: імпортний посуд, виготовлений на замовлення, а також виготовлений власноруч. Глиняні посудини, що зрідка трапляються при дослідженнях половецьких поховань зазвичай датуються XII – першою половиною XIII ст. Форма більшості горщиків, зроблених давньоруськими майстрами, виражена у пропорціях тулуба, який у плані нагадує зрізаний конус. Ці посудини мають порівняно тонкі стінки, виготовлені ретельно з добре вимішаного глиняного тіста за допомогою швидкого інерційного гончарного кола, мають якісний випал та орнаментацию у вигляді прямих і хвилястих ліній. Посуд, виготовлений на замовлення, також не відрізняється технічними прийомами, однак відмінність від давньоруського полягає в випуклободій чи навіть кулястій формі тулуба, що необхідно для приготування їжі на відкритому вогнищі. Горщики, виготовлені половцями, мають зазвичай грубу округлу чи банковидну форму з товстими стінками та неякісним випалом. Значна частина такого посуду зліплена від руки або на повільному колі, суттєво, що, як серед ліпного, так і серед кружального посуду трапляються примірники, прикрашені прямими і хвилястими лініями. Окрім цього при дослідженнях одного з курганних насипів біля с. Вишневого на Одещині були зафіксовані об'єкти, які нами розглядаються як ями для випалу кераміки, виготовленої половецьким населенням⁷⁵. Тобто застосування половцями гончарного кола, спеціальних конструкцій для випалу, а також орнаментальних композицій, притаманних руським традиціям гончарства вказує на досить сильні та глибокі культурні впливи Київської Русі на кочове населення Надчорноморщини. Окрім цього, із середини – другої половини XII ст. у кочівницьких похованнях починають траплятися знахідки глиняних та шиферних пряслиць, що свідчить про застосування іншого ремесла – ткацтва. На цей час помітні обсяги імпорту кочовим населенням руських товарів, у могилах знаходяться замки, намисто, браслети та інші речі, що мають руське походження.

Дослідниками-археологами неодноразово розглядався період завоювання кочового населення Південноруського степу монголо-татарськими військами⁷⁶. Зафіксованими писемними датами початку завоювання монголами половецького населення Надчорноморщини є 1222 р., коли відбулася битва половців проти монголо-татар на Дону та 1223 р., позначений розгромом об'єднаних русько-половецьких сил на р. Калці. Остаточо монголи закріпилися на половецьких землях у 1237–1240 рр. Окрім згадок про битви половців проти монгольських військ, відомо і про відхід окремих груп кочовиків у Литву, Болгарію, Угорщину, Валахію та Закавказзя⁷⁷. Про те, що відбувалося з кочовим населенням на теренах Надчорноморщини в другій половині XIII та на початку XIV ст. писемні джерела чіткої відповіді не дають. Ранній етап завоювання монгольськими військами причорноморських степів можуть ілюструвати два багатих воїнських поховання, досліджених при розкопках трьох курганних груп біля с. Ясинувате Запорізької області⁷⁸. Незважаючи на зруйнованість комплексів грабіжницькими „розкопками”, речовий інвентар – типи наконечників стріл, кістяні накладки на сагайдаки і кістяна варварка – дає змогу віднести

поховання у межі XIII ст. Військова належність похованих, відсутність інших захоронень цього періоду, які могла б залишити певна кочова група з постійним місцем кочівок, дають підстави припускати, що поховані належать до військ Джебе і Субедея 20-х років XIII ст. Більш цікавою, при розгляді історії означеного періоду, є група з п'яти пізньокочівницьких поховань, що була досліджена біля с. Ковалівка Миколаївської області, Південнобузькою експедицією в 1971 р.⁷⁹. Спільність простеженої поховальної практики та поховального інвентарю дають можливість розглядати кочівницькі поховання цієї курганної групи як родовий могильник, залишений в одному проміжку часу. Виявлені речові знахідки датуються золотоординським періодом і мають велику кількість аналогій, в основному, серед Південно-Уральських, Заволзьких, Нижньодонських та Середньоазіатських кочових старожитностей XIII–XIV ст.⁸⁰. Досліджені поховання були залишені кочовою групою, яка мала постійні маршрути зимових і літніх кочівок. Поява таких комплексів на території Надчорноморського степу з різко відмінним від загальної маси кочівницьким матеріалом XIII–XIV ст., безперечно, пов'язана з монгольськими завоюваннями. З другої половини XIII ст. в підконтрольних монгольським завойовникам степах формувалася улусна система з інститутом унаган-богол⁸¹, коли степові народи зганялися з кращих пасовиськ, що займалися завойовниками. Для поховань Ковалівської групи нижня дата визначається часом не раніше другої половини XIII ст. – періодом складання сприятливих умов для постійних кочувань номадів, які з'явилися в другій чверті XIII ст. Верхній часовий кордон досліджених комплексів обмежується першою чвертю XIV ст., адже поховальний інвентар рідких у надчорноморських степах, поховань 20-х – 60-х рр. XIV ст. містить дещо інший характер і тип речей. Конструктивні особливості могильних ям цих поховань подібні аналогічним комплексам нижнього Поволжжя, межиріччя Амудар'ї і Сирдар'ї. Г. О. Федоров-Давидов для золотоординського часу окреслює на цих територіях кордон між улусом хана Бату, куди ввійшли в основному кипчацькі об'єднання, і улусом хана Орди, який складала огузькі племена. Для Заволжжя були характерні змішані групи кипчацького (половецького) і гузького населення⁸². В етнічному відношенні подібні комплекси можна віднести до огузького кола пам'яток і пов'язати з певною частиною кочового туркменського населення XIII–XIV ст.⁸³. Досліджений роботами Південнобузької експедиції могильник середини XIII – початку XIV ст. є яскравим свідченням присутності та поступового закріплення серед кочового населення Надчорноморщини прийшлих „монгольських” груп. Окрім цього також відомі й інші поодинокі золотоординські поховання другої половини XIII ст. у складі археологічних матеріалів, досліджених у південноукраїнських степах⁸⁴. У XIV ст. поховання з набором старожитностей, характерних для Південноуральського, Заволзького, Нижньодонського та Середньоазіатського регіонів, почали складати значний відсоток.

З другої чверті XIV ст. у половців, які продовжували мешкати в надчорноморських степах, також почали відбуватися суттєві зміни у поховальній практиці. На сьогодні відома фактично неопублікована велика група поховань XIV – початку XV ст. відомих у звітах як „ногайські”. Усі поховання здійснені в могильних ямах, що повторюють типи конструкцій кінця XI–XIII ст., а в окремих випадках, очевидно захоронення аристократії, простежено переkritтя кузовом і колесами возика. Відмінною рисою є переважна наявність таких поховань у

довгих курганах – дюнах або двох-трьох насипах доби бронзи, що злилися між собою, а також повна відсутність супроводжуючого інвентарю, за рідкими випадками знахідок пряжок і гудзиків. Зміни в характері поховальної практики і речового набору в комплексах кочовиків з другої чверті XIV ст. були пов'язані з відомою в арабських писемних джерелах жорстокою політикою введення в середовищі місцевих і прийшлих номадів мусульманства ханом Узбеком. У той же час очевидно в надчорноморські степи продовжували прибувати окремі невеликі групи кочовиків з Волго-Донського регіону. Свідченням цьому можуть бути датовані 40–80 роками XIV ст. комплекси, що значно відрізняються від інших багатством інвентарю та формами поховальної практики. Такими є могили, досліджені поблизу с. Каїрка і Родіонівка Херсонської області⁸⁵, Покрівське Кіровоградської області⁸⁶. Дещо відмінною була ситуація у кочового (половецького) населення, яке проживало в лісостеповій смузі Середнього Подніпров'я. У межах Дніпровського Лівобережжя в межиріччі Орелі і Сули та Сейму і Ворскли відомо кілька пам'яток XIII–XIV ст., створених при формуванні територіально-адміністративної структури Західного улусу Золотої Орди. У результаті змішування кочового та землеробського населення тут виникли невеликі поселення міського типу, що ймовірно мали стати одними з опорних пунктів золотоординських володінь⁸⁷. Синхронні процеси відбувалися і в інших регіонах, пов'язаних з прикордонням лісостепової зони. Для прикладу можна навести ґрунтовий могильник 40–60-х рр. XIV ст. біля с. Леськи Черкаської області⁸⁸ та ґрунтовий могильник XIII–XIV ст. „Мамай-Сурка”, розташований на Дніпрі біля с. Велика Знамянка Запорізької області⁸⁹. Окрім прикордоння лісостепової зони золотоординські „міські” поселення XIII–XIV ст. відомі і в степовому регіоні, зокрема на півночі Донецької області в межах середньої течії Сіверського Дінця⁹⁰.

Чергові політичні зміни на теренах Великого Степу призвели на початку XV ст. до припинення життя на всіх лісостепових та степових поселеннях золотоординського часу, а кочове населення Надчорноморщини розпочало новий етап свого історичного розвитку.

- ¹ Татищев В. Н. История Российская. – М. – Л., 1962. – Т. I. – С. 271–274; Мавродина Р. М. Киевская Русь и кочевники. (печенеги, торки, половцы). – Ленинград, 1983. – С. 11, 12.
- ² Мавродина Р. М. Указ. соч. – С. 12.
- ³ Карамзин Н. М. История государства Российского. – СПб, 1892. – Т. I., Т. II.
- ⁴ Погодин М. П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – М., 1857. – Т. 5. (Период удельный).
- ⁵ Мавродина Р. М. Указ. соч. – С. 15.
- ⁶ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – СПб., 1884. – Т. I.; Ковалевский А. П. Книга Ахмед – ибн – Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. – Харьков, 1956.
- ⁷ Кудряшов К. В. Половецкая степь. – М., 1948.
- ⁸ Гумилёв Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. – М., 1989.
- ⁹ Кирпичников А. Н. Древнерусское вооружение из коллекции И. Хойновского (по материалам польских музеев) // Любецкий з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 76, 77.
- ¹⁰ Плетнева С. А. Древности Черных Клобуков // САИ. – 1973. – Вып. Е1–9.
- ¹¹ А. С. (Спицын А. А.) Курганы киевских торков и берендеев // ЗРАО. – СПб., 1899. – Т. XI. – Вып. – 1, 2; Спицын А. А. Татарские курганы // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – Симферополь, 1927. – Т. 1. (58).

- ¹² Мец Н. Д. К вопросу о торках // КСИИМК. – М., 1948. – Вып. XXII.
- ¹³ Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА. – М.-Л., 1958. – № 62. – С. 151–226.
- ¹⁴ Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния // САИ. – 1974. Вып. Е2 – 4; Плетнева С. А. Древности Черных клобуков // САИ. – 1973. – Вып. Е1 – 9; Плетнева С. А. Кочевники Средневековья. – М., 1982; Плетнева С. А. Половцы. – М., 1990.
- ¹⁵ Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов. – М., 1966.
- ¹⁶ Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999.
- ¹⁷ Кравец В. В. Кочевники Среднего Дона в эпоху Золотой Орды. – Воронеж, 2005.
- ¹⁸ Осипян О. Поширення християнства серед половців у XI–XIV ст. // Київська старовина. – 2005. – № 1, № 2.
- ¹⁹ Федоров-Давыдов Г. А. Указ. соч. – С. 124–128.
- ²⁰ Плетнева С. А. Древности Черных клобуков // САИ. – 1973. – Вып. Е1 – 9. – С. 5, 6.
- ²¹ Добролюбовский А. О. Кочевники конца IX–XIV веков на западе Степного Причерноморья (проблемы этнического и социального развития по археологическим данным) / Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1981. – С. 8, 9.
- ²² Кравец В. В. Кочевники Среднего Дона в эпоху Золотой Орды. – Воронеж, 2005. – С. 4.
- ²³ Толочко П. П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 240, 241.
- ²⁴ Плетнева С. А. Кочевники Средневековья. – М., 1982. – С. 36.
- ²⁵ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1989. – С. 155.
- ²⁶ ПСРЛ. Т. II. – Ипатьевская летопись. – М., 1962. – С. 17–18.
- ²⁷ Кучера М. П., Иванченко Л.І. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі // Археологія. – 1987. – № 59. – С. 67.
- ²⁸ Петрашенко В. А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – К., 2005. – С. 11.
- ²⁹ ПСРЛ. Т. XX. – Львовская летопись. – СПб., 1910. – С. 85.
- ³⁰ Літописна дата 1036 р. під якою зазначений розгром печенігів Ярославом з деяких причин викликає сумніви. Цей та наступний запис 1037 р. оповідають про розгром кочівників на полі за містом. Літописець навіть уточнює, що на цьому місці зараз знаходиться Софія Київська. Ще М. О. Максимович ставив запитання щодо достовірності датувань викладених в літописі подій 1036 та 1037 рр. (Максимович М.О. Киевъ явился градомъ великимъ... – К., 1994. – С. 94–100). Непорозуміння викликає факт завершення будівництва храму наступного року після битви, адже мінімальний термін для зведення кам'яної споруди за часів Київської Русі становив 7–10 років. Завершення будівництва храму на 1037 р. нині не викликає суттєвих заперечень у дослідників, а тому, повністю довіряти достовірності опису і датування подій та фактів 1036 роком ми не можемо. Разом з тим, виходячи із загальної ситуації, що складалася на степових просторах у 30-х – 40-х роках XI ст. (проникнення великих груп торків) слід погодитися, що напади печенігів у цей час цілком були можливі, як і розгром окремих кочівницьких орд Ярославом.
- ³¹ Могильников В. А. Сибирские древности VI–X вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – С. 29-31; Агаджанов С.Г. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI–XII вв. – М., 1991. – С. 4, 5.
- ³² 1015 року кухар Торчин, зарізав муромського князя Гліба Володимировича, і перейшов на службу до Святополка Окаяного.
- ³³ Артамонов М.И. Саркел – Белая Вежа. // МИА. – 1958. – № 62.
- ³⁴ Добролюбовский А. О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. – К., 1986. – С. 52.
- ³⁵ ПСРЛ. Т. II. – Ипатьевская летопись. – М., 1962. – С. 152.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Агаджанов С. Г. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI–XII вв. – М., 1991. – С. 5, 6.
- ³⁸ ПСРЛ. Т. II. – Ипатьевская летопись. – М., 1962. – С. 195.
- ³⁹ Лезина И. Н. К вопросу о стратификации тюркских генотопонимов Крыма // Ономастика, типология, стратиграфия. – М., 1988. – С. 144–160.
- ⁴⁰ ПСРЛ. Т. II. – Ипатьевская летопись. – М., 1962. – С. 284.
- ⁴¹ Исакова Х. Ф. Огузо – Кыпчакские соответствия в топонимии Крыма // Ономастика, типология, стратиграфия. – М., 1988. – С. 127. – 142.

- 42 Коваленко В. П., Ситий Ю. М. „Свої погани” Чернігівських князів // Стародавній Іскоростень і слов’янські гради VIII–X ст. – К., 2004. – С. 121–138.
- 43 Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА. – 1958. – № 62. – С. 151–226; Плетнева С. А. Древности Черных клобуков // САИ. – 1973. – Вып. Е1 – 9; Федоров-Давыдов Г.А. Указ. соч.; Агаджанов С. Г. Указ. соч. – С. 4, 5; Моця О. П. Населення Південноруських земель IX–XIII ст. – К., 1993. – С. 103–131; Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999. – С. 80–107; Квітницький М. В. Торки. Проблема атрибуції поховальних комплексів // Археологія. – 2004. – № 4. – С. 31; Його ж. „Свої погани” Фастівської землі // Археологічні пам’ятки Фастівщини: матеріали до археологічної карти Київської області. – Прес-музей № 20–21. – Фастів, 2004. – С. 37, 38.
- 44 Кучера М. П. Змиєві валы Среднего Поднепровья. – К., 1987. – 206 с.
- 45 Кучера М. П., Иванченко Л. І. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі // Археологія. – 1987. – № 59. – С. 67–70.
- 46 Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – К., 2005. – С. 147, 149.
- 47 Иванченко Л. І. Городище в с. Буки – Форпост Давньоруського кордону Західного Поросся // Стародавній Іскоростень і слов’янські гради VIII–X ст. – К., 2004. – С. 117; Серов О.В. Фастівщина в добу Київської Русі. (Історико-археологічний нарис) // Археологічні пам’ятки Фастівщини. Проблеми дослідження і охорони. – Фастів, 2001. – С. 114.
- 48 Моця О. П. Назв. праця. – С. 122.
- 49 Плетнева С. А. Половцы. – М., 1990. – С. 72.
- 50 Русские летописи. Т. 11. – Ипатьевская летопись. – Рязань, 2001. – С. 174.
- 51 Безпосередньо в подіях, пов’язаних з процесом осліплення Тербовлянського князя ім’я Кулмея не згадується, Проте та наполегливість з якою згодом найближче оточення Василька вимагало видати для розправи у Давида його слугу, свідчить про значну роль виконану Кулмеєм в інтризі князя Давида. Очевидно слід вважати, що Кулмей був тим самим інформатором, який повідомив Васильку Тербовлянському про начебто зібраних до нього кочовиків, і тим самим затягнув необхідний Давиду і Святополку час та послабив увагу Василька.
- 52 Колибенко О. В., Колибенко О. В. „Свої погани” Переяславщини (до проблеми локалізації місць поселень переяславських торків) // Слов’янські обрії. – К., 2006. – Вип. 1. – С. 114, 115.
- 53 Плетнева С. А. Половцы. – С. 72; Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – С. 81, 82.
- 54 Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України. – Київ-Полтава, 2000. – С. 225–227.
- 55 Моця О. П. Назв. праця. – С. 128.
- 56 Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении. – XXI. Киевская губерния // ЗРАО. – СПб., 1899. – Т. XI. – Вып. 1/2 – С. 257.
- 57 Коваленко В. П., Ситий Ю. М. „Свої погани” Чернігівських князів. – С. 124–126.
- 58 Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – С. 98–99, 101, рис. 23.
- 59 ПСРЛ. Т. II. – Ипатьевская летопись. – С. 539.
- 60 Там само – С. 540.
- 61 Русские летописи. Т. 11. – Ипатьевская летопись. – Рязань, 2001. – С. 369, 370.
- 62 Там само – С. 376.
- 63 Там само – С. 509.
- 64 Там само – С. 558.
- 65 Плетнева С. А. Половцы. – С. 94.
- 66 Квітницький М. В. „Свої погани” Фастівської землі // Археологічні пам’ятки Фастівщини: матеріали до археологічної карти Київської області. – Прес-музей № 20–21. – Фастів, 2004. – С. 40.
- 67 Трубачев О. Н. Происхождение названий домашних животных в славянских языках. – М., 1960. – С. 54.
- 68 Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – С. 111.
- 69 Плетнева С. А. Половцы. – С. 28.
- 70 ПСРЛ. Т. II. – Ипатьевская летопись. – С. 191.
- 71 Моця О. П. Половці і Русь в XI ст. // Любецький з’їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 47, 48.

- ⁷² ПСРЛ. Т. II. – Ипатьевская летопись. – С. 308.
- ⁷³ Плетнева С. А. Половцы. – С. 146; ПСРЛ. Т. II. – Ипатьевская летопись. – С. 555.
- ⁷⁴ Андросчук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні. – К., 1999. – С. 65–68.
- ⁷⁵ Субботин Л. В., Дворянинов С. А. Отчет о работе Дунай–Днестровской экспедиции в 1980 г. // НА ІА НАН України ф.е. 1980/2.
- ⁷⁶ Федоров-Давыдов Г. А. Указ. соч. – С. 228–235; Плетнева С. А. Половцы. – Москва, 1990. – С. 171–188; Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – С. 159–194.
- ⁷⁷ Федоров-Давыдов Г. А. Указ. соч. – С. 233, 234; Плетнева С. А. Половцы. – С. 175, 179–181.
- ⁷⁸ Ляшко, С. Н., Попандупало З. Х., Дровосекова О. В. Курганные могильники Днепровского Надпорожья. – Запорожье, 2004. – С. 22–24, 97–103, рис. 25–30.
- ⁷⁹ Ковпаненко Г. Т., Гаврилюк Н. А., Евдокимов Г. Л. Курганы у с. Ковалевка (группа IV) // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 363–388.
- ⁸⁰ Квитницький М. В. Позднекочевнические погребения IV курганной группы с. Ковалёвка // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 389–392.
- ⁸¹ Федоров-Давыдов Г. А. Указ. соч. – С. 235–237.
- ⁸² Там само – С. 242–246.
- ⁸³ Квітницький М. В. Торки. Проблема атрибуції поховальних комплексів // Археологія. – 2004. – № 4. – С. 28, 30.
- ⁸⁴ Захарук Ю. Розкопки коло с. Нерубайське під Одесою // АП УРСР. – Т. I. К., 1949. – С. 140.
- ⁸⁵ Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – С. 187–191.
- ⁸⁶ Назаров О. В., Квітницький М. В., Шляховий К. В. Поховання кочівника золотоординського часу біля с. Покрівське // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 238–240.
- ⁸⁷ Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. – Київ-Полтава, 2004.
- ⁸⁸ Сымонович Э. А. Памятники позднекочевнического времени в Поднепровье // КСИА. – Вып. 81. – М., 1960.
- ⁸⁹ Ельников М. В. Средневековый могильник Мамай-Сурка. – Запорожье, 2001.
- ⁹⁰ Кравченко Э. Е. Памятники оседлого населения XI–XIV вв. в среднем течении Северского Донца // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. I. – Донецк, 2000. – С. 75–100.

Черкас Б. В.

СЛУЖИВІ ТАТАРИ В ОБОРОНІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО XV–XVI СТОЛІТЬ

Протягом тисячоліть господарем українських степів залишався кочівник. Здатність орд до швидкого пересування та їх високі мобілізаційні можливості зводили періодично нанівець будь-які спроби держав, що виникли на базисі осілих цивілізацій, колонізувати Причорноморський Степ. Яскравим прикладом є завойовницькі війни монголів і утворення Золотої Орди.

Проте намагання контролювати цей ареал земель, через який проходив відрізок Великого Шовкового шляху, змушував східноєвропейські країни шукати засоби сталого утримання степових територій та забезпечувати їх безпеку від ординців. Протягом XIV ст. більшість українських земель входила до складу Великого князівства Литовського. Ця держава через Україну отримала вихід до Чорного моря, через що відкрилися шляхи до прямих контактів із Молдавією, Валахією, генуезькими колоніями в Криму, князівством Феодоро, Візантією, Туреччиною, Трапезундською імперією тощо.

Однією з родзинок України було її становище як транзитної території, через яку відбувалася торгівля Європейської та Азійської цивілізацій. Великий Шовковий шлях, яким протягом століть текли товари з Далекого Сходу до Європи і назад, приносив величезні прибутки тим країнам, через які він проходив. Одна з частин цього шляху з Малої Азії і Кавказу йшла до Криму, передусім до Кафи. Саме з цього міста товари морем і сушею діставалися європейських країн, і саме сюди надходили товари у зворотному напрямку.

Оскільки в часи середньовіччя домінувало каботажне плавання, то торгові судна пливли вздовж узбережжя повз Дашів, Хаджібей, Білгород-Дністровський та ін. Відповідно Велике князівство Литовське, якому належали ці міста, мало значний прибуток завдяки оподаткуванню купців. Сухопутний шлях з Криму пролягав через Перекопський перешийок до Дніпра в районі Таванської переправи. Тут шлях розділявся на три частини. Одна вздовж чорноморського узбережжя йшла на Балкани, друга прямувала на подільські міста Кам'янець, Брацлав, Вінницю і далі до Польщі, а третя повертала на північ по річці чи сушею до Києва. Останній, користуючись складським правом, відігравав подібну до Кафи роль перевалочного пункту¹. Про рівень сухопутної торгівлі можна дізнатися від Михалона Литвина (а він створив свій трактат тоді, коли відбувалися зміни торгових шляхів та їх насиченість), який зазначав, що купці, коли їх збиралося до тисячі чоловік, об'єднувалися в каравани з багатьма навантаженими возами і в'юченими верблюдами. При проходженні через українські землі з цих караванів мали чималий зиск різні групи населення: збирачі податків, купці, міняли, човнарі, візники, корчмарі та ін. При цьому, за словами литовського дипломата, на це не скаржилися ані московські, ані татарські, ані турецькі піддані. Тому нерідко в київських хатах, окрім різних плодів і фруктів, меда,

м'яса, риби, можна було знайти шовк, дорогоцінні каміння, соболя та інші хутра, пряності².

Як вже зазначалося, захопити степові й лісостепові землі було замало, їх ще потрібно було утримати. Татарська тамга на київських монетах, „срібло на татар”, згадане в подільських актах, все це недвозначно вказує на періодичну появу якогось кочового правителя достатньо сильного аби диктувати свої умови литовським князям. Це у свою чергу спонукало литовців до пошуку сили, здатної протистояти кочовикам. При розв'язанні цієї проблеми Литва вдалася до досвіду свого попередника – Київської Русі, яка з успіхом довгий час використовувала проти половців їх побратимів, відомих з літописних згадок під ім'ям чорних клобуків.

Служилих татар у Великому князівстві Литовському джерела фіксують з кінця XIV ст., хоча, як справедливо зауважив М. Грушевський, оселення татар мало розпочатися ще за часи правління Ольгерда Гедиміновича, а Вітовт тільки продовжив і розвинув цей процес³. Саме литовські служиві татари у наступні століття і у досліджуваний період становили частину ополчення литовських земель. Згідно з описом литовського війська 1528 р., ці татари виставляли 673 коня⁴. Під час збору земського війська, на випадок вторгнення з боку степу, литовські татари прикривали білорусько-литовські землі. Наприклад, 1533 року, оголошуючи мобілізацію по всій державі через небезпечні рухи чамбулів кримців усього в 13 милях від Черкас, Сигізмунд I наказав „маршалкам, хорунжим усіх стягів татарських і всім теж татарам по всьому панству нашому...“, аби вони „були б ... усі наготові“⁵. Хоча, як зазначив Є. Охмянський, невідомо, чи брали литовські татари безпосередньо участь у боях проти нападників на українських землях⁶.

Окрім участі у воєнних походах, з числа цих служивих татар формувалися кадри і для дипломатичного корпусу Великого князівства Литовського. Достеменно відомо, що саме вони становили більшість толмачів і гінців, які посилалися до Криму. Причому, ці професії могли бути й спадковими. Так, у перші дві декади століття до Криму доволі часто з урядовими дорученнями їздив князь Кузулман⁷, який на початок 30-х років уже посідав уряд маршалка і писаря татарського, а у 20–30 роках його місце займав Кузулман-молодий⁸. Подорожі до Перекопської та інших орд були доволі небезпечними. 1508 року вище згаданого Кузулмана захопили в полон астраханці і „в Азові продали“⁹. Інший литовський толмач Ромодан 1518 року взагалі загинув¹⁰. Що ж до служилих татар на території саме українських земель, то тут дане питання набуває більш складного характеру. На Київщині татари, які визнали владу великого князя, відомі з 1397 р., коли Вітовт виділив екс-хану Золотої Орди Тохтамишу і його людям землі у Черкасах і Каневі¹¹. Пізніше князі Олелько Володимирович і Семен Олелькович селили на Київщині татар, які, на думку Є Охмянського, мали відбувати як військову, так і посольську та кур'єрську служби¹². Під 1494 р. частина цих татар згадується як есачні люди, що мешкають у с. Мошни Черкаського повіту і несуть службу на місцевий замок¹³. Причому, ця татарська колонія виявилася доволі життєздатною. Її представники Шашко і Бедей (чи Бебей) фігурують під 1536 р. Тоді ж зазначено, що під час старостування Остафія Дашковича вони були звільнені від повинностей на замок і привернуті безпосередньо під старосту¹⁴. В описі Мозиря зазначено село Міхновичі татарки Кодише-

вич, де нараховувалося 10 димів. Виходячи зі змісту джерела, село існувало вже здавна („пам'яті немає”)¹⁵. Можливо, тут йдеться не про чисто татарське поселення, а про населений пункт, який належав татарському роду. Однак навіть у такому випадку Міхновичі мали бути хоча б частково населеними татарами.

Хоча Кримський ханат і займав загалом ворожу позицію стосовно Литви, це давало і зворотний ефект: кримські політичні дисиденти-втікачі до цих держав у такий спосіб збільшували чисельність литовських татар. Так, один із братів Менглі-Гірея І Ізтемір брав активну участь у знищенні кримської фортеці Тягинки у 1493 р. А під 1519 р. у королівському листі згадано „Аздмірова (читай Ізтемірова. – *Авт.*) сина Канівського”¹⁶, з чого можна зробити припущення щодо існування у Каневі татарської колонії. 1507 року до Черкас з Криму втік ханський слуга Шади Чекгія. Причому, місцеві козаки, взявши його під свій захист, не тільки відмовилися видавати втікача кримським послам, а й переправили його до Канева¹⁷.

У 1528–1529 рр. у районі Канева і Черкас мешкав зі своєю ордою царевич Іслам-Гірей, отримуючи від литовського уряду через місцевого старосту харчі та одяг¹⁸. Цікавий випадок стався 1531 року, коли до Великого князівства Литовського прибула численна делегація кримських послів на чолі з Маакул-мурзою. Цих послів на батьківщині було проголошено персонами нон-грата, а держава, з урядом якої вони мали вести переговори, автоматично перетворилася на їхній новий дім з місцем проживання у Києві¹⁹.

Напевно, подібно до литовських, київські татари теж несли дипломатичні повинності толмачів. Що ж до Волині, то тут існування служивих татарських громад підтверджується джерелами. Щоправда, йдеться не про господарських, а приватних підданих у цьому районі. Так, у 1540–1541 рр. у новозбудоване місто-фортецю Бар з Волині було переселено дві родини Черемисів, які поклали початок так званому Черемисовому Бару. На Волині ж ці „люди татарського народу”, як їх названо у люстрації Барського староства²⁰, мешкали у володіннях князя Корецького. Причому, за словами власниці Бара, королеви Бони, було переселено тільки дві татарські родини, а дві залишилися у князя²¹. М. Грушевський, виходячи з того, що володіння Корецьких Межирицьк і Корецьк знаходилися поблизу Острога, відносив черемисів до однієї категорії з татарами острозькими, Вітовтовими колоністами²². Знаменно, що у 1574–1575 рр. згадуються надвірні татарські хоругви Корецьких і Острозьких²³. Хоча джерела і не виділяють українських татар у боях на прикордонні, вони мали брати участь у більшості походів, які проводили їхні сюзерени.

Слід відзначити, що у досліджуваній період литовський уряд для захисту своїх кордонів від нападів з боку Кримського ханата намагався використовувати інші татарські орди, які, навідуючись у Дніпровсько-Донські степи, відрізали кримцям шлях на північ. Якщо прихід ногаїв і заволзців у 1516 і 1518 рр.²⁴ на територію Кримської держави мав характер самостійних, не пов'язаних з Великим князівством Литовським акцій, то під час розгрому улусів кримців 1523 року між керівниками цих орд і Сигізмундом І вже зав'язується листування, спрямоване на створення антикримського союзу і звільнення Ших-Ахмата. Похід же заволзців за Ших-Ахматом 1527 р. і антикримські акції останнього у 1529 р. були повністю організовані й скеровані Вільном²⁵.

Не можна обминути увагою і такий факт, як спільні військові заходи Литовської і Кримської держав, оскільки в той час агресія з півдня перенаправлялася в інший бік – на Москву. У 1513–1515 рр. відбулися два походи литовсько-кримських військ на Велике князівство Московське²⁶. Успіх цих військових акцій призвів до того, що наприкінці весни 1515 р. царевич Алік-Гірей намагався організувати третю спробу²⁷. Маючи 2000 вояків, він вимагав від київського воєводи участі в поході на північ. Причому, як повідомляли самі татари московському послу І. Мамонову, цей царевич разом з Алік-Гіреєм мешкав на українських землях Великого князівства Литовського на прохання литовських воєвод, які непокоїлися, що московські війська можуть зробити вторгнення у відповідь на минулорічні напади на Сіверщину²⁸. Проте Черкаському наміснику О. Дашковичу вдалося перевести татар під Мстиславль, звідки вони робили напади на Смоленщину²⁹. 1521 року відбувся черговий спільний похід військ Литовської та Кримської держав на Москву³⁰.

Щоправда, історії також відомий випадок спільних дій українців і татар не на державному, а на місцевому, неофіційному рівні. Такий факт зафіксований Сигізмундом Герберштейном під 1526 р., коли Остафій Дашкович „провів у Московію деяких татар, одягнутих у литовський одяг...”. Татари, набравши полон, відступили до Великого князівства Литовського, переслідувані московськими вояками. Коли останні „поверталися... зі здобиччю, Остафій, (вийшовши) із засідки, оточив їх і перебив усіх до одного”³¹. Мабуть саме ці татари цікавили угорців під час їхніх прохань до польсько-литовської сторони щодо допомоги проти турків у 20-х рр. XVI ст. Так у листопаді 1527 р. угорський посол Ян Статіліус писав Яну Тарновському про надіслання додатково п’яти-сот литовських лучників і двох тисяч татар, очолюваних О. Дашковичем³². У травні 1528 р. французький і угорський посланики просили князя К. Острозького завербувати й відіслати до Угорщини татарський загін, очолюваний тим же О. Дашковичем³³.

Таким чином можемо констатувати, що довгий час служиві й союзні татари були тією силою, яка відіграла одну з ключових ролей у справі оборони Великого князівства Литовського від степових Орд.

¹ Більш докладно про функціонування торгових шляхів див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VI. – К., 1995. – С. 3-108; Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К., 1992. – С. 98–113.

² Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994. – С. 100.

³ Грушевський М. С. Барское староство: исторические очерки (XV–XVIII). – К., 1894. – С. 28.

⁴ Саганович Г. М. Войска Вялікага княства Літоўскага у XVI–XVII ст. – Мінск, 1994. – С. 64.

⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 219–219 зв.

⁶ Ochmanski J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów Krymskich w XV–XVI w. // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – Т. V. – 1960. – S. 383.

⁷ Lietuvos Metrika. Uzrasymu kniga 8 (1466–1514). – Vilnius, 1995. – P. 123; ЦДАУК. Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 696.

⁸ ЦДАУК. Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 184 зв., 186, 187 зв.

⁹ Lietuvos Metrika. Kn. 8. – P. 123.

¹⁰ ЦДАУК. Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 728.

¹¹ Сафаргалиев М. Г. Распад золотой Орды. – Саранск, 1960. – С. 178.

¹² Ochmanski J. Op. cit. – S. 383.

- ¹³ Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – К., 1886. – С. 66.
- ¹⁴ Яковлев А. Бунт черкасцев і каневцев в 1536 году // Україна. – Рік 1-й. – Т. 1. – К., 1907. – С. 92.
- ¹⁵ Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – Ч. 7. – Т. 1. – К., 1886. – С. 616, 646.
- ¹⁶ Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. – Томск, 1901. – С. 161.
- ¹⁷ Lietuvos Metrika. Кн. 8. – Р. 78.
- ¹⁸ Черкас Б. В. Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20–30-х роках XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С. 107–109.
- ¹⁹ ЦДІАУК. Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 232, 261.
- ²⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т.2. – С. 133.
- ²¹ Грушевский М. Барское староство... – С. 88.
- ²² Там само. – С. 89.
- ²³ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 113.
- ²⁴ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Ногаями и Турциею. – Т. II. // Сборник русского исторического общества. – СПб., 1895. – Т. 95. – С. 443, 365; ЦДІАУК. Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 728.
- ²⁵ Черкас Б. В. Політична криза... – С. 106.
- ²⁶ Черкас Б. В. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 53–67.
- ²⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т. II. – СПб., 1848. – С. 118.
- ²⁸ Памятники... Т. 95. – С. 272.
- ²⁹ Там само. Т. 95. – С. 272.
- ³⁰ Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. – М., 1988. – С. 174.
- ³¹ Там само. – С. 185.
- ³² Boras Zygmunt. Poczet hetmanow polskich. – Cz. 1. – Poznan, 1991. – S. 30–31.
- ³³ Ibid. – S. 14.

О. А. Бачинська

ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД І ШЛЯХИ МІГРАЦІЙ НАСЕЛЕННЯ ПРИДУНАЙСЬКОГО РЕГІОНУ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX ст. (на прикладі міста-фортеці Ізмаїл)

Придунайські землі¹ наприкінці XVIII – на початку XIX ст. перебували у складі Османської імперії. Система адміністративно-політичного управління цієї території почала формуватись у XV?XVI ст., коли турецькі війська захопили фортеці Кілію і Білгород (перейменована в Аккерман), Тігіна (перейменована в Бендери) і Сміл (Ізмаїл), до якої адміністративно приєднали місто-порт Рені (перейменоване в Томарово). Захоплення фортець супроводжувалося відокремленням їх і територій, що прилягали до них, від Молдавського князівства. Тут були створені так звані райї – райони з християнським населенням, які управлялися безпосередньо турецькими намісниками. У фортецях розміщувалися великі турецькі військові залоги під головуванням пашів, які здійснювали й адміністративне управління прилеглими до міст райями. Християнське населення, яке проживало в турецьких округах, називалося райят: в містах – греки, вірмени, молдовани, українці, росіяни, болгари; селах – майже виключно молдовани, українці та росіяни. З XVI ст. на рівнину між Аккерманською і Кілійською райями почали переселятися ногайські племена, які кочували раніше в степах нижнього Подніпров'я і Побужжя. До кінця XVI ст. ними був заселений майже весь степ² і сформована Буджацька (Білгородська) орда³. До її складу входили різні ногайські племена, які представляли територіальне об'єднання і перебували в залежності від Кримського ханства.

Після російсько-турецької війни 1787?1791 рр. кордон між Російською та Османською імперіями був установлений по р. Дністер, що призвело до збільшення міграційних процесів у межиріччі Дністра і Дунаю та Добруджі. Наступна російсько-турецька війна 1806–1812 рр. (під час якої воєнні операції проводилися на території лівобережних та правобережних районів Пониззя Дунаю, а після укладення Бухарестського миру 1812 р. територія між Дністром і Дунаєм перейшла до складу Російської імперії) взагалі поставила перед населенням цього регіону питання щодо проживання та становища в рамках політики іншої держави. Внаслідок цього Придунайський регіон можна вважати міжетнічною контактною територією, яка у своєму історичному розвитку містила чимало подій, пов'язаних із кардинальною зміною складу населення. Одна з таких змін мала місце наприкінці XVIII – початку XIX ст., коли відбулося заселення регіону носіями слов'янських та східнороманських культур – українцями, росіянами, болгарами, сербами, молдаванами, і виселення тюркомовних ногайців. Слід зазначити, що, незважаючи на існуючий історіографічний досвід, (представлений працями з історії загальних політичних і соціально-економічних процесів регіону (Гросул Я., Будак І., Кабузан В., Анцупов І., Драгнев Д.), присвячених головним тенденціям заселення краю загалом у XVIII–XIX ст.

(Дараган М., Защук А., Бачинський А. Д. та ін.), демографічним аспектам розвитку окремих регіонів (Жуков В., Дмитрієв П., Котенко І., Мохов Н., Советов П. та ін.) або етнічних груп (Зашук А., Єгунов А., Гросул Я., Даниленко Р., Мещерюк І., Грек І., Зеленчук В., Табак І., Анцупов І., Бачинська О., Шабашов А., Прігарін О. та ін.)), залишаються відкритими або дискусійними моменти етнічного складу населення, форм і шляхів його формування, соціальної структури. З одного боку, тому, що наявні джерела періоду турецького панування надзвичайно обмежені та різномірні, з іншого – російські джерела, які широко використовуються у науці, хоча й з'являються близько 1807, 1811, 1817 рр. (це, здебільшого, короткі переписи й описи населення фортець Аккерман, Кілія та Ізмаїл, проведені російською адміністрацією під час або після російсько-турецької війни 1806?1812 рр.), використовуються дослідниками не комплексно, а фрагментарно. Однак документи, що зберігаються в Комунальній установі „Ізмаїльський архів”, дають можливість не лише констатувати, що Придунайські землі стали поліетнічним регіоном через переселення або заселення регіону різними етнічними та соціальними групами, а й яскраво проілюструвати співжиття цих груп не лише після приєднання території до Російської імперії, а й в османській період. Ці документи являють собою списки жителів фортеці та міста Ізмаїл, складені протягом 1810?1811 рр. ізмаїльською поліцією (до вересня 1809 р. Ізмаїл перебував в облозі російських військ)⁴. Це списки тих, хто вже був або претендував стати жителем міста внаслідок заклику до поселення ізмаїльським градоначальником генерал-лейтенантом С. О. Тучковим. Все це населення отримувало дозвіл оселятися в місті та фортеці з формулюванням „під наглядом поліції”. Списки мали інформацію про: етнічну належність родини (для визначення не стільки етнічного походження, скільки соціальної категорії родини), ім'я, прізвище та по батькові голови родини, кількість членів родини із зазначенням їхніх імен і віку, особливі прикмети або зовнішній вигляд господаря родини (лише для чоловіків), місце народження або попередні місця проживання, зазначення соціальної групи населення, до якої раніше належав, чим займався, час і причини переходу до Ізмаїла. Звичайно, ці дані лише частково можуть характеризувати реальну картину всього величезного потоку переселенців до Придунайського регіону, але в той самий час можуть серйозно поповнити наші уявлення про нього.

Потік тих, хто бажав оселитися в Ізмаїлі розпочався 22 жовтня 1809 р. і вже з листопада 1809 – до серпня 1812 р. на поселення в Ізмаїлі претендувало 1420 родин (за списками, що збереглися), в складі близько 2444 чоловіків, 1959 жінок та 124 родини (останні без визначення структури родини).

З них близько 9,7% при опитуванні показали, що раніше проживали в Ізмаїлі та з початком російсько-турецької війни втекли, решта вважалися такими, що прийшли на поселення до Ізмаїла вперше, іншими словами були „сторонніми”. При цьому 25% „сторонніх” родин потрапили до Молдавії та Бессарабії з інших територій до початку російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр., протягом 1770 – 1805 рр., а більшість перейшли вже під час неї – 75%. Вихідці власне з території Молдавії та Придунав'я становили всього 30%, інші були з різних територій України, Росії, Білорусії, Польщі, Туреччини, Австрії.

За списками можна визначити етнічний склад населення лише 1316 родин з 1420: 455 родин – українців (34,7% від загальної кількості), 455 (34,7%) – мол-

даван, 172 (13,1%) – турків, 72 (5,5%) – некрасівців⁵, 59 (4,5%) – росіян, 43 (3%) – пилипонів⁶, 29 (2,1%) – вірменів, 25 (1,9 %) – болгар, 6 (0,5%) – греків і циган⁷ (тут і далі всі підрахунки авторські).

Українські жителі становили одну з провідних груп серед тих, хто бажав оселитися в Ізмаїлі. Близько 85,6% з них до листопада 1809 р. „наймитували” в молдавських і бессарабських населених пунктах, до яких прийшли з різних територій України, і лише 11,5% цих людей вважалися жителями Молдавії та Бессарабії. Такими „корінними” жителями вважали себе Йосип Романенко⁸, який народився в місті Оргеєві 1781 року, Матвій Беланський з села Хозовки (Фузівка – ?), де народився 1771 року. З містечка Помани прийшов 1805 року в Бессарабію „по рибальству” Лук’ян Чоботар.

Значний відсоток українського населення становили вихідці з Правобережної – 43,0% і Південної – 24,0% територій України. Серед них до 1806 р. зайшли в Молдавію та Бессарабію Степан Локтіоненко та Іван Найда із Південної України. Перший прийшов у Бессарабію „для заробітків” у 1805 р. із Єлизаветградського повіту Херсонської губернії, другий – у тому ж році „по чумацтву” із села Виноградівка Таврійської губернії. Савелій Єрмашенко прийшов у Бессарабію в 1791 р. „по чумацтву із Канева”, Захар Цуркан, селянин графа Потоцького селища [?] Київської губернії, втік у 1790 р. і проживав у різних місцях за Дністром. Кріпаком графа Потоцького був і Грицько Матіяш, який походив із селища Кропивниці Брацлавського повіту і втік у 1797 р. спочатку до Одеси, а потім в Дальник, де чумакував. Михайло Щербань і Влас Луценко піддані графа Любомирського, прийшли „по чумацтву” за Дністер у 1790–1795 рр. із сіл Київського та Звенигородського повітів. Поміщицькими селянами були Остап Смирний із села Кульзинки Гайсинського повіту Київської губернії і Гаврило Митуленко з містечка Шаргорода. Обидва втекли в Бессарабію на початку 90-х років XVIII ст. Іван Соболь утік з „міста Ненебожи [?] з Польщі” у 1771 р., проживав по різних містах Молдавії та Бессарабії. Слід зазначити, що третина українців, які перебували на території Молдавії та Бессарабії, були в минулому поміщицькими селянами.

Осідали в Ізмаїлі і так званні „цісарські вихідці” із західноукраїнських земель. Такими „вихідцями” були: Іван Романенко, який „проживання мав у Німеччині” і потрапив на Дунай у 1791 р.; Іван Булгаков, який вийшов у Бессарабію „із Пруського володіння” у 1796 р., Федір Радчук 60 років, який народився „в Німеччині”, а у 1791 р. перейшов у Бессарабію, де проживав „по рибалках”.

Незначна кількість родин перейшла в Ізмаїл унаслідок міграцій з лівобережних українських територій (4,6%). Достатньо показовою є розповідь Григорія Слущького 1740 р. н. із с. Петрівка Полтавської губернії, звідки вийшов у 1760 р. в „Стару Запорозьку Січ у село Покровське, де проживав 20 років”, а потім перейшов кордон з Туреччиною й оселився в селищі Слободзея, де проживав до російсько-турецької війни 1787 ?1891 р., через яку перейшов у Молдавію в с. Яланкове [?]. Свої неординарні блукання по всій території південного степу розповів Іван Білий 1751 р. н. Він проживав „за Дніпром” у селищі Олеші (Олешки), а у 1791 р. пішов „по чумацькому промыслу” на Дон і Волгу, звідки у Бессарабію, де „перебував по різних місцях”.

Цікавим фактом є майже повна відсутність (усього 4 родини) у зазначених документах українського населення з-за Дунаю, при цьому родини некрасівців

були навпаки виключно з правого берега річки. Поясненням такому факту може бути стабілізація ситуації в Задунайській Січі, що призводила до міграції українського населення з російської території, а не навпаки, і відповідно втрата некрасівцями своїх місць проживання за Дунаєм. Некрасівська громада, що оселилася в Ізмаїлі, повністю складалася з жителів селищ Дунавець, Катирлез, Серікіой, Караорман та інших, що були втрачені ними протягом 1804–1812 рр. на користь задунайських запорожців.

Українське населення, яке переходило на поселення в місто після тривалого попереднього блукання по Молдавії та Бессарабії, займалося, здебільшого, „заробітками” – наймитувало по різних містечках і селах – 79% і чумакувало – 10%. Серед останніх Степан Таран, Микита Богуславський, Семен Сіренко, Андрій Коваленко, Петро Сторожієнко. Інші – займались “рибним ловом” або поєднували кілька із зазначених промислів. Серед них Андрій та Мартин Строци з м. Чигирин Київського повіту, що осіли в 1792 р. у навколишніх з Одесою хуторах, а потім перейшли в с. Китай у Південній Бессарабії. Більше половини – 52% української громади становили поміщицькі або державні селяни-кріпаки.

Особливими прикметами, репрезентованими в документах, є зовнішній вигляд поселенців. Так, Тарас Яковенко, 28 років мав „обличчя чисте, волосся чорнувате, очі сірі, ніс кирпатий, ріст середній”; Максим Завірюха, 30 років – „біле обличчя, чорне волосся, бороду голив, сірі очі, ніс довгастий, ріст великий”; Семен Сіренко, 35 років був „обличчям смуглий, волоссям темнорусявий, бороду голив, мав карі очі, довгастий ніс і середній ріст”; Іван Пластун, 80 років був „обличчям старообраз”, волоссям чорнуватий, мав „сірі очі, ніс довгастий, ріст не малий”. Узагальнюючи наведені в справах описи, можна стверджувати, що більшість українців мали русяве, або темнорусяве волосся, сірі очі та середній або „не малий” ріст, голили бороди та мали вуса.

Молдавське населення – також одна з провідних за чисельністю груп – репрезентоване жителями з правого берега Дунаю: Бештепе, Аджигьоль, турецька Кишла, Бейбуджак, Сомове, Ободешти, Пріслав тощо – 6%, Молдавії та Бессарабії – 28,6%, і, зокрема, Ізмаїла – 65,7%. Останні під час воєнних дій перейшли з Ізмаїла або в Тульчу, або в Кілію, при чому зазначивши, що сталося їхнє переселення через діяльність жорсткого двобунчужного ізмаїльського паші Ібрагіма Пехлевана⁹, який виступав проти влади та реформ турецького султана Селіма III (1789–1807). Більшість з них повернулася на поселення або ж перейшла на поселення вже у жовтні – листопаді 1809 р. Серед представників цих родин були Микита Геогрієв син Полукуй, 25 років, одружений, переходив із селища Карабуджак разом з батьком та одруженими братами, мав „Чисте обличчя, чорняве волосся, сірі очі, продовгуватий ніс, великий ріст”; Арнон Радул, 45 років, разом з дружиною та чотирма синами проживав в Ізмаїлі та втік у Кілію, мав „біле обличчя, на голові, бороді та вусах чорне волосся, бороду голив, ніс великий, очі карі, ріст посередній”; Бажан Тодоси, 25 років, холостий, з бессарабського селища Долукіой, мав, „чисте обличчя, чорняве волосся, карі очі, ніс покляк, ріст немалий”.

Турецькі родини, здебільшого, переходили з міст-фортець правого берега Дунаю – 90%, а інші до російсько-турецької війни 1806?1812 рр. в Ізмаїлі, а з появою російської армії – перейшли за Дунай. Зокрема, Ахмед Мустафа, 35 років, переходив на поселення в Ізмаїл разом з дружиною, дітьми та матір’ю з

фортеці Бабадаг, мав „смугляве обличчя, світлорусяве волосся, очі сірі, ніс продовгуватий, ріст середній, голив бороду”; Брегам Керимли, неодружений також був з цієї ж фортеці; Асан Байрактар, 60 років та Юля Байрактар, 30 років, з родинами проживали в Ізмаїлі здавна, а після взяття фортеці російською армією вийшли за Дунай у фортецю Рушюк. Характерною особливістю в списках турецьких родин була наявність значної кількості 26 вдів із дітьми та іншими близькими (15%), а також наявність у господарів кількох дружин з дітьми.

Російське населення також потрапило до Ізмаїла через роки тривалих мандрів по території Молдавії та Бессарабії. З них більшість (74%) перейшли протягом російсько-турецької війни, 26% – у 1770 – 1805 рр. Здебільшого, це були родини з російських губерній: Калужької (14 родин), Курської (12), Орловської (6), Тульської (4), Рязанської (2), Ярославської (1) та інших – 62,5% і з українських територій – Київської та Подільської (3), Чернігівської (4), Херсонської та Катеринославської губерній (12) – 37,5%. Вони займалися, здебільшого, торгівлею, незначна частина чумакувала, були міщанами або „економічними селянами”. Серед них Василь Аніктеєв син Гандунов, 1760 р. н., одружений, переїхав до Ізмаїла разом з одруженим братом Олексієм. Проживав в Орловській губернії Брянського повіту в селі Тимоново. Казенний селянин, який вийшов „по паспорту в різні місця для заробітків”. Василь Платонов син Аніконов, 1783 р. н., одружений, з одруженим братом Герасимом, проживали в Тульській губернії в селі Захарівка. Брати були казенними селянами, які вийшли у 1807 р. до Таганрогу, а потім до Бессарабії на заробітки.

Вигляд російського господаря родини був таким. Іван Васильєв син Журавльов, 1758 р. н., одружений, „обличчям худий, очі сірі, ніс гострий, росту немалого”; Микита Савинов син Бельчиков, 1743 р. н., одружений, мав сім'ю разом з чотирма одруженими синами, їх родинами та одруженим братом, походив з Курської губернії – „обличчям [ол...н], волосся на голові світлорусяве, а на бороді біле, очі сірі, ніс гострий, росту невеликого”; Антон Петров син Лебедєв, 1786 р. н., неодружений, „обличчям чистий, волосся русяве, ніс гострий, росту посереднього”.

Родини пилипонів – 107 чоловіків і 56 жінок – становили вихідці із традиційних старообрядницьких слобід: Фузівка, Жебріяни, Плоське, Злинка, Куничне, Червоний Яр, Караорман та інші, 66% з них в Ізмаїл перейшли протягом 1806 – 1811 рр. Наприклад, пилипон Деніс Іванов, 26 років, неодружений, мав „кругле обличчя, сірі очі, волосся світлорусяве, росту немалого”, був завезений за Дунай в селище Караорман в „малих роках”; Олександр Іванов син Поляков, 41 року, вдівець, мав „чисте обличчя, русяве волосся, сірі очі, ніс гострий, на зріст великий”, був міщанин Санкт-Петербурга, звідки пішов 15 років тому з паспортом до Одеси для торгівлі, проживав в Одесі п'ять років, а потім перейшов до Молдавії; Трохим Федоров син Залатаєв, 73 років, „обличчям чистий, волоссям сивий, очі сірі, ніс поширокий, росту середнього”, мав велику родину з двома одруженими синами, трьома племінниками. Перед тим, як потрапити до Ізмаїла, вони проживали в містечку Сміла, звідти пішли 18 років тому в Бессарабію в селище Жебріяни; Михайло Никифор син Кирилов, міщанин, 45 років, удівець, перейшов з міста Кременчука по торговельних справах у Бессарабію в селище Кислиці у 1805 р., мав „біле обличчя, волосся русяве, сірі очі, гострий

ніс, немалий зріст”. Цікавим є те, що під час поселення в Ізмаїлі він був разом із братом Іваном, Микитою, „товаришем і рабом Парфеньєвим” (28 років).

Згадані вище родини некрасівців – 145 чоловіків та 134 жінки – були із селищ Добруджі: 67% – із селищ Серікіюй та Дунавець. Більшість з них – 95% – переходили Дунай не різними окремими групами, як наприклад, інші росіяни або пилипони, а значною групою, одночасно у травні 1811 р. Так, Григорій Іванов син Смирной, 49 років, з одруженими синами Іваном (19 років) і Леоном (16 років) перейшов до Ізмаїла на поселення на заклик градоначальника С. О. Тучкова у травні 1811 р. із селища Серікіюй, мав „кривувате обличчя, русяве волосся, сірі очі, ніс продовгуватий та великий зріст”; Яків Ларіонов син Расторгуєв, 28 років, перейшов з родиною з 5 осіб, серед яких сестра-вдова Євдокія (30 років), мав „смугляве обличчя, русяве волосся, карі очі, ніс продовгуватий, немалий ріст”; Денис Мартинов син Кубанчонак, 25 років, неодружений, мав „рябувате обличчя, світло русяве волосся, сірі очі, чималий ріст”, проживав у селі Дунавець, звідки перейшов 1806 року в селище Вилкове.

Вірменська громада репрезентована 29 родинами, переважна більшість яких переходили на поселення із селищ і міст правого берегу Дунаю, а інші – були постійними жителями Ізмаїла і втекли з фортеці, як і молдавські родини, внаслідок діяльності вже згаданого паші Пехлевана. Так, Х[...] Кіркорев, 24 років, прийшов із фортеці Рущюк разом з дружиною та дітьми, а також з двома робітниками Миколою та Марфою. Він мав „худорляве обличчя, русяве волосся, сірі очі, ніс з горбинкою, невеликий ріст”; Каси Кіркерев, 50 років, також перейшов з Рущюка разом з власною родиною та родиною сестри-вдови. Мав „чисте обличчя та чималий ріст”. Микола Дмитрієв син Хаджі, 27 років, одружений, був купецьким сином з міста Херсон, який 15 років тому перейшов до Одеси, а через сім років перейшов до Таганрога. Одружений, мав „чисте обличчя, чорнувате волосся, чорні очі, продовгуватий ніс”.

Інші етнічні громади представляли – болгари, греки, цигани. Болгарські родини¹⁰ – 85 чоловіків та 51 жінка – як правило переселялися з правого берега Дунаю, 40% до війни та 60% – під час війни. Зокрема, Кресто Петко, 40 років, з міста Варна, його дружина залишилася за Дунаєм, мав „чисте обличчя, сивувате волосся, карі очі, широкий ніс та чималий ріст”; Іван Русе, 30 років, перейшов із селища Фу[?] разом з родиною у 1805 році в село Табаки, мав „чисте обличчя, русяве волосся, карі очі, кирпатий, великого росту”; Радко Пано, 30 років, перейшов з батьком і братом з міста Відень у Бессарабію 1805 року, мав „худорляве обличчя, русяве волосся, гострий ніс і чималий ріст”.

Грецькі родини були виключно з-за Дунаю. Олександр Николович, 33 років, перейшов із села Зап[оле] на одному човні із співвітчизниками в Одесу, а потім в Ізмаїл. З ним на поселення залишилися два його робітники – Стоян Яні та Стефан Антонов. Олександр мав „смугляве обличчя, чорнувате волосся, сірі очі продовгуватий ніс та чималий ріст”; Петр Шеро, 30 років, проживав у Варні, а у 1809 р. перейшов до Галацу, від галацького коменданта він мав листа на поселення в Ізмаїл разом з дружиною, дітьми, тіткою та робітниками з родинами. Петр мав „чисте обличчя, русяве волосся, чималий ріст”. Циганські родини також прибували з-за Дунаю. Зокрема, Іониця Митуль, 30 років, перейшов з великою родиною – одруженими братами та сестрами із с. Монастирище, а Василь Ехремов, 55 років з дружиною, трьома одруженими синами та їхніми

дітьми, перейшов з фортеці Браїлів, мав „смугляве обличчя, сиве волосся, карі очі, продовгуватий ніс та середній ріст”.

Вікова структура всього населення мала значний репродуктивний потенціал: 15–20 років – 13%, 21–30 років – 26%, 31–40 років – 16 %. Серед українського, молдавського, російського, болгарського і турецького населення більшість – 63% належала до активної у соціально-господарському плані групи віком від 21 до 50 років.

Цікавим аспектом є також і зазначення в особливих прикметах мови, якою розмовляли родини. Зокрема, це відзначалось у переселенців лише до квітня 1810 р. і з 450 родин, що переселялись у цей період, лише 116 мали таку позначку. Серед них 76 родин розмовляли „по-молдавански”, 30 – українською, 10 – „по-великорусски”. Наявність такої особливої прикмети важко пояснити, адже ці родини між собою не пов’язують ані території виходу, ані місця переходів, ані інші будь-які спільні риси. (Як припущення можна висловити версію, хоча і сумнівну, що дані записували різні люди і не всі запитували поселенців про мову їхнього спілкування).

Усе населення, якому не відмовляли в поселенні у місті, хоча і значилося як жителі Ізмаїла, але не обов’язково проживало у самому місті. Більшість з родин оселялась у навколишніх з Ізмаїлом хуторах і селищах.

Як у самому Ізмаїлі, так і навколишніх хуторах серед українців вражає перевага чоловічого населення над жіночим. Так, в Ізмаїлі 84% українців – чоловіки, на хуторах – 65%. В інших етнічних групах спостеріглося дещо подібне, але не в таких великих розмірах: молдовани – 62%, росіяни – 59%, загалом по місту – 61%. Ймовірно, логічним поясненням цього факту може бути початкове влаштування при поселенні чоловіків, яким легше було розбудувати господарство самостійно, а згодом вони або перевозили вже існуючі родини, або створювали нові.

Таким чином, кінець XVIII – початок XIX ст. був для Придунайського регіону часом постійних міграцій населення різних етнічних і соціальних груп, а основні шляхи їх міграцій проходили через територію Південної та Правобережної України та з правого берега Дунаю – Добруджі. Перш ніж потрапити до міста, зокрема міста-фортеці Ізмаїл, населення зосереджувалось у селах і містечках Південної Бессарабії, де займалося різними промислами, ремеслами або наймитувало, більшість з українського та російського населення була з поміщицьких і державних селян-утікачів і чумаків, більшість належала (63%) до активної у соціально-господарському та репродуктивному плані груп віком від 21 до 50 років.

¹ Рамки статті територіально обмежені південно-західною частиною сучасної Одеської області, а саме територією нижнього межиріччя Дністра та Дунаю, яка в літературі ще відома під назвою Південна Бессарабія, Буджак, Придунайські степи, українське Придунав’я.

² Кантемир Д. Историческое, географическое и политическое описание Молдавии с жизнью сочинителя. – М.: Новиков, 1789. – С. 47.

³ Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии: В 2 ч. Т. I: География, этнография, народонаселение Новороссийского края. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850. – С. 296.

⁴ Тут і далі посилання на інформацію зі справ Комунальної установи „Ізмаїльський архів”. – Ф. 514. – Оп. 1. – Спр. 1–5.

- ⁵ Некрасівці були донськими козаками-старообрядцями, які брали участь у повстанні Кіндрата Булавіна і після його поразки на чолі з отаманом Гнатом Некрасовим пішли на Кубань, у 40–70-х роках XVIII ст. через внутрішні суперечки та політику російського уряду вони почали переселятися на Дністер і пониззя Дунаю. У 80-х роках їхня кількість збільшилася і вони офіційно отримали дозвіл турецького султана на поселення у дунайських гирлах. Разом з ними оселялося російське, переважно селянське старообрядницьке населення.
- ⁶ Російське, переважно селянське старообрядницьке населення, в придунайському регіоні назване липованським або пилипонським.
- ⁷ Болгари, греки та цигани представлені незначними громадами через втрату частини справи, де саме записувались їхні родини (Ф. 514. – Оп. 1. – Спр. 1).
- ⁸ Тут і далі імена та прізвища поселенців подані згідно з записами у документах і з незначною корекцією грамотності писаря.
- ⁹ Пехлеван – Пехлеван Ібрагім (1760–1820; Пегліван – прізвисько від *peglevan*, що з тур. означає „борець”), турецький феодал, один з отаманів кирджаліїв (розбійників Румелії), за прізвиськом Баба-паша („батько”). Двобучужний ізмаїльський паша, який виступав проти влади та реформ турецького султана Селіма III (1789–1807).
- ¹⁰ Представлені незначними громадами через втрату частини справи, де саме записувались їхні родини (Ф. 514. – Оп. 1. – Спр. 1)/

В. В. Станіславський

ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО З БУДЖАЦЬКОЮ ОРДОЮ В 1699–1700 рр.

У цій невеликій розвідці йтиметься про нові дані щодо політичних відносин Лівобережної України з Буджацькою Ордою в 1699–1700 рр., що знайшли відображення в недрукованих листах гетьмана Івана Мазепи. Зауважимо, що на той час верхівка Війська Запорозького називала політичну організацію ногайців, яка існувала на території Буджаку, або інакше Білгородчини, Ногайською Ордою. До того ж, в одному з послань гетьмана відзначено існування поряд з Ногайською Ордою й Білгородської Орди. Можливо, тут далася взнаки традиція, про яку написав український історик В. Грибовський. За його припущенням, паралельне використання термінів „Буджацька Орда” (у нашому випадку „Ногайська Орда”. – *Авт.*) та „Аккерманська Орда” або „Білгородська Орда” пояснюється традицією XVI ст., коли ногайські мігранти поселялися в Буджаку поруч з місцевими „татарами”, котрі підпорядковувалися Аккерману. Надалі ж вони асимілювали попередників¹. Узагалі ж історики вважають тожними всі ці найменування².

Як відомо, міграція кочовиків зі сходу до Буджаку внаслідок розпаду великої середньовічної держави – Ногайської Орди призвела до формування на цій території окремої Орди, що завершилося у 1620–1630-х роках. У 1621 р. ця Орда домоглася незалежності від кримського хана, перейшовши у пряме підданство султану, а в середині століття знову опинилася під подвійною кримсько-турецькою владою³. Однак і надалі Буджак залишався осередком сепаратизму.

Наведемо свідчення сучасників та дослідника, в яких ідеться про войовничість та волелюбність буджакців. Так, Гійом Левассер де Боплан відзначав їхню військову вправність: „Ці татари хоробріші за тих, що мешкають у Криму, оскільки більш витривалі у воєнних діях, бо щодня мають нагоду в них вправлятися. Вони також є кращими, аніж інші, вершниками”⁴. 1688 року до Білгородчини та Криму їздив товмач правобережного гетьмана Андрія Могили. У його розповіді про цю поїздку є згадка про забезпеченість та військовий вишкіл буджакців: „... а то говорить той товмач, що Орда Білгородська і Буджацька, як у конях, так і в пожитках, значно повніша й до війни придатніша, від Орди Кримської”⁵. Як зазначав німецький географ і народознавець другої половини XVIII ст. Тунманн, буджакські татари „дуже неспокійні та волелюбні; вони прагнули скинути панування Османів і кримського хана, якому були віддані Османами; вони часто піднімали повстання і намагалися залишити цю країну, яка їм не подобалася через ... сусідство Османів”⁶.

Пропонований у розвідці фактичний матеріал є свідченням прагнення буджакців позбутися зверхності діючого кримського хана, приводом до чого став приїзд до них опозиційних діячів з Криму. Коротко нагадаємо історичний кон-

текст подій, які знайшли відображення в цих документах. Політична боротьба у верхівці Криму в 1699–1700 рр. призвела до виступу проти хана Девлет Гірея II нуреддина Гази-Гірея. Останній на чолі буджацьких ногайців здійснив напад на володіння Речі Посполитої, всупереч мирним домовленостям, укладеним у Карловаці, а потім відкрито відмовився підкорятися хану. Водночас до ногайців утік ширінський бек Он-Тимур, через сварку з родичем хана. Гази-Гірей, Он-Тимур та ногайські мурзи зверталися до Порти з клопотанням про призначення нового хана чи особливого правителя Буджаку. Однак хан отримав розпорядження ліквідувати повстання⁷.

Важливо, що за всіма цими подіями пильно слідкували у Війську Запорозькому. Серед документів, опублікованих Д. Яворницьким, є лист Семена Палія до Івана Мазепи, а також лист гетьмана до думного дяка Микити Зотова, в яких ідеться про політичні події в Ногайській Орді. 31 травня 1699 р. Палій писав Мазепі про приїзд в середині місяця до Фастова молдованина Василя Агменя з ханського села в Буджаку. Цей молдованин розповів, що хан наказав своїм силам йти на Буджак, через те, що проти нього збунтувалися ногайці. Причиною бунту було те, що хан карав ногайців за здійснений ними минулої зими напад на Самбірщину, Підгір'я та Покуття, а одного мурзу велів стратити через те, що той хотів перевезти за море 70 полонених, захоплених у Самбірщині. Окрім того, хан мав указ від султана стратити 30 ногайських мурз, які брали участь у тому ж поході, а всіх полонених відвезти до Кам'янця-Подільського і відпустити на волю⁸. 30 серпня 1699 р. Мазепа писав Зотову, що Ногайська Орда в Буджаку отримала від султана указ переселятися на кримські землі. Однак ногайці поставилися до цього негативно й шукали способу уникнути виконання цього розпорядження⁹.

З віднайдених листів дізнаємося про заходи гетьмана, спрямовані на подальший збір інформації про тамтешні події. Так, *27 листопада 1699 р.*¹⁰ Мазепа писав Петру I, що направив до Криму батуринського грека нібито в купецьких справах, наказавши йому бути там хоч до чверті року, але зібрати достовірні дані. Розвідник прислав донесення з підтвердженням попередньої інформації щодо переїзду з Криму до Білгородчини Ширін бея та здійснення ним заколоту в Ногайській Орді, але не тільки проти хана, а й проти турків, до чого частково хотіла приєднатися й Білгородська Орда¹¹. Про наступні події в Буджаку дізнаємося з послання до царя від *13 грудня 1699 р.* Гетьман передавав нові дані від того ж розвідника. Останній повідомляв, що Ширін бей підняв Ногайську Орду до „великих бунтів” і добуває двох ханських братів – нуреддина та Каплан-Гірея, які закрилися в Кілії. Їм на допомогу мав йти сам хан з ордами. У Криму ж ходили чутки, що Ногайська Орда має бити чолом царю щодо переходу під його владу¹².

Надалі українському правителю довелося стати посередником між буджакцями та Москвою через ініціативу Ногайської Орди про перехід під російську зверхність. Так, *9 березня 1700 р.* Мазепа писав Головіну, що військовий канцелярист Сава Степанов, який за клопотанням гетьмана визволився з неволі, розповів, що князь Юрій Четвертинський, який перебував у полоні, велів йому передати українському правителю пропозицію головного мурзи Ногайської Орди. Мурза приходив до Четвертинського вночі і говорив, що коли його з Ордою виженуть з Білгородчини на лівий берег Дніпра, то він піддасться під

царську владу. Було лише потрібно відвести ногайцям місце для кочування та не чинити утисків у вірі. На підтвердження свого наміру мурза хотів послати до царя заручником свого сина. Після розповіді канцеляриста Мазепа послав до Четвертинського в Білгородчину козака Переяславського полку Данила Ященка. Цей козак мав повідомити князю про хід справи щодо його викупу та передати пропозицію взяти в того мурзи хоча б листа до царя, а коли його намір мав дійсно реалізуватися, то запропонувати прислати посланця¹³.

7 квітня 1700 р. датується нове послання до Головіна. З нього дізнаємося, що Четвертинський, котрий уже визволився, говорив гетьману, що коли б кримський хан не уклав перемир'я з Ногайською Ордою, то ногайці мали його відпустити до Мазепа з пропозицією переходу під царську владу й виділення місць для кочовищ у районі рік Інгула, Інгульця, Раклеки і Суні¹⁴.

Через місяць – *8 травня 1700 р.* гетьман знову сповіщав Головіну про передане через канцеляриста Саву Степанова донесення Четвертинського щодо ногайських пропозицій про перехід їхньої Орди під царську владу. На цей раз Мазепа писав, що до князя з такими пропозиціями приходили три знатних мурзи. Нагадуючи про відправлення до князя Яценка, який там часто бував, гетьман зазначив, що писав і передавав на словах Четвертинському, аби він говорив мурзам, що про їхню пропозицію донесено Мазепі. Далі гетьман повідомив про це царю, а цар милостиво прийняв їх звернення. Четвертинський мав обнадіювати ногайців, що вони будуть жити в підданстві у царя без утисків у вірі та порушення їхніх прав, як астраханці, казанці та інші „поганські” народи. Коли ж на Світлому тижні Ященко приїхав у Білгородчину, Четвертинського там уже не було, бо його повезли до Криму. Тоді козак розповів про цю справу якомусь товмачу, а товмач – згаданим трьом мурзам. Після цього мурзи поцікавилися, чи має посланець листи до них від гетьмана. Однак оскільки він мав листа лише до князя, мурзи сказали, аби він їхав назад і сказав Четвертинському, щоб він писав до них, а гетьман прислав людину, яка знала їхню мову. На той час мало стати відомо, що вони будуть чинити надалі. Поки що інші мурзи поїхали до старшого мурзи, який жив поблизу Дунаю, для наради про подальші дії. Мазепа ж мав намір згодом послати Яценка, а разом з ним ще одну досвідчену людину, яка знала мови, в Білгородчину з листами від Четвертинського¹⁵.

З листа від *22 липня 1700 р.* до Головіна довідуємося, що коли Ященко приїхав до Батурина, Четвертинський був уже там. Тоді за наказом Мазепа князь написав листа до ногайських мурз, з яким гетьман відправив до мурз посланців – Гордея, котрий добре знав „бусурманську” мову, а разом з ним і Яценка. Тепер же, через два місяці, вони поверталися назад, а з ними їхали 6 татар, посланих мурзами. Про їхнє прибуття до Переяслава вже повідомив переяславський полковник. Гетьман просив донести про цю справу царю та запитував, чи пропускати його посланців з татарами до Москви, чи затримати. З цього ж листа дізнаємося, що про пропозицію ногайських мурз Мазепа говорив під час перебування взимку в Москві як Петру I, так і Головіну¹⁶.

Уже за кілька днів – *26 липня 1700 р.* Мазепа писав Головіну, що до Батурина прибули гетьманські посланці з Білгорода разом із представниками від беїв і мурз. Останні передали українському правителю листа від своїх старших, а на словах повідомили, що приїхали проситися в підданство Петру I, через великі обтяження від турків. Вони клопоталися щодо царського указу про пе-

рехід з Буджаку з-за Дністра на кочовища на лівий берег Бугу, біля річок Великого та Малого Інгулів, Єісуну та Громоклії. Беї та мурзи висловлювали готовність принести присягу на вірність російському монарху, що пропонували зробити на р. Буг, у присутності трьох лівобережних полковників. Мазепа просив царського указу щодо подальших дій¹⁷. З листа гетьмана від 27 липня 1700 р., адресованого Петру I, дізнаємося, що посланий з Ященком Гордей був ніжинським купцем. На час написання листа обидва вони вже повернулися й Мазепа відправляв цих людей до Малоросійського приказу¹⁸.

20 серпня 1700 р. Мазепа сповіщав Головіну, що татари, які приїхали з буджацької землі, не маючи листа до царя, просили відпустити їх назад. До Москви гетьман їх не пустив. Він чекав подальших розпоряджень, не даючи поради щодо прийняття татар у підданство й заявляючи, що не може достеменно знати чи вони виконають свої обіцянки про вірну службу. Мазепа зазначав, що коли треба, аби ці татари були прислані до Москви, то він терміново їх відправить. До того ж гетьман не знав думки царя з цього питання¹⁹. 22 серпня 1700 р. український правитель писав Петру I, що товмач з Білгородчини, який привіз полонених для обміну, передав Мазепі два листа від Алікгасі та розповів про тамтешні справи²⁰.

У листі від 31 серпня 1700 р. до царя знову йдеться про підданство буджакців Росії. З нього дізнаємося, що посланці від Ногайської Орди, які перебували в Батурині, за дозволом гетьмана, відправляли до Білгородчини з-поміж себе одного татарина, з яким їздив козак Переяславського полку, що добре знав татарську мову. Татарин мав повідомити, що посланці успішно приїхали до гетьманської столиці, де були добре прийняті, та про відправлення до царя привезеного мурзами листа. 30 серпня татарин з козаком повернулися до Батурина і привезли листи до Петра I й гетьмана. Мазепа доносив, що мурзи як на письмі, так і словесно прохали прийняти їх під царську руку, не сподіваючись добра ані від турецького султана, ані від кримського хана. Інший посланець Мазепи – Ілля Биковський, який їздив до кримського хана, розповів про чвари в Криму, які виникли через те, що одні орди підтримують хана, інші – нуреддина, який поїхав від черкес у Білгородчину (Ногаї) і почав діяти проти хана²¹.

Завдячуючи викладенню російським істориком М. Устряловим змісту листа гетьмана від 16 вересня до Головіна, маємо нагоду довідатися про погляд Мазепи на наполегливе прохання посланців від Ногайської Орди прийняти їх під царську владу та подальший хід переговорів із цього питання. На думку гетьмана, після укладення миру з Портою, такі дії могли призвести до нового розриву. Ногайці хотіли присягнути таємно, бажаючи, щоб їм дозволили кочувати по Дніпру і Бугу, й брали на себе охорону кордонів. За царським розпорядженням, Мазепа пропонував їм поселитися за Волгою, але ногайські посланці вважали, що це далеко й мали намір обговорювати це питання зі своїми мурзами. Вони ж додавали, що прийдуть і поселяться у володіннях царя навіть без його згоди. На той час гетьман уже відправив посланців до Орди, до отримання царського указу щодо пропущення їх до Москви. Свої дії він виправдовував тим, що посланцям було доручено вести переговори лише через нього, а розпоряджень щодо поїздки до російської столиці вони не мали. Мазепа остерігався можливого наміру ногайців з'єднатися з поляками та радив зберігати пильність у Києві²².

У листопаді 1700 р. Мазепа писав Головіну про приїзд до Батурина двох волоських товмачів з Буджаку з листами від Кази-Гірея султана и Єлагаси аги в справі обміну полонених. Вони розповіли про звернення Ногайської Орди до турецького султана з проханням щодо зміни кримського хана, або вислання до них турецького паші, якого обіцяли слухатись. Однак султан відповів ногайцям відмовою, наказавши бути під владою теперішнього хана, та ще й пригрозив переселенням до Криму в разі несплати данини. Кази-Гірею було наказано перебраться до черкес. Проте така відповідь не влаштувала ногайців. На своєму зібранні мурзи вирішили з усіма ногайськими та буджацькими татарами готуватися до війни з Кримом, аби поставити Кази-Гірея ханом, але реалізації цього задуму завадили морози та великі сніги²³.

З листа від 31 грудня 1700 р. до Головіна дізнаємося, що в Батурині знову були представники Буджаку. У ньому гетьман повідомляв, що днями збирається відправити білгородських татар, повідомивши їм царський указ. Посланці були невдоволені такими наслідками поїздки, а Мазепа непокоївся тим, аби вони не захотіли шукати заступництва в поляків²⁴.

Між тим, невдовзі стався збройний конфлікт між ханськими військами й буджацькими силами. Хан виступив у січні 1701 р. Йому протистояло 30 тис. буджацьке військо на чолі з Гази-Гіреєм. Однак після приходу хана більшість повсталих залишила Гази-Гірея. Девлет-Гірей зі своїми силами та за підтримки яничар Очакова й Кафи зумів розбити противника. Клопотання Гази-Гірея перед Мазепою та росіянами про підтримку з боку запорожців було безрезультатним. Цікаво, що після поразки Гази-Гірей з прибічниками чисельністю у 200 осіб опинився в Чигирині, звідки навесні звертався до лівобережного володаря з проханням посприяти в переході у підданство Москві з визначенням місць для кочування, на що знову отримав негативну відповідь. Мурзи, які приїжджали до Мазепи, говорили й про можливість переходу під його зверхність. Згодом Гази-Гірей був змушений повинитися перед ханом. Пізніше, в 1706 р., буджацькі татари зверталися до султана з клопотанням про позбавлення їх від зверхності хана, але й ця спроба була невдалою²⁵.

Таким чином, викладений матеріал дає можливість стверджувати про доволі інтенсивні контакти в означені роки верхівки Війська Запорозького з Буджацькою Ордою. Тоді це було викликано кризою у взаєминах Буджаку з Кримом, яка штовхала буджакців до пошуку захисту в Росії. При цьому документи свідчать, що український гетьман був не лише посередником, а й впливовою стороною при вирішенні цього питання, з його позицією рахувалися як у Буджаку, так і в Москві. Особливу увагу звертають на себе систематичні заходи Мазепи щодо збору інформації про політичну ситуацію в Буджацькій Орді, що, зрозуміло не обмежувалося часом, який розглядається і пояснювалося тим, що ситуація на півдні могла мати значний вплив на його державу.

¹ Грибовський В. В. Територія розселення і характер відносин причорноморських ногайців із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739–1768 років // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного Інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 2. – Нікополь-Дніпропетровськ, 2005. – С. 61.

² Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. – М., 2001. – С. 449.

- ³ Там же. – С. 449–452; Грибовський В. В. Запорожці і ногайці в контексті Великого Кордону // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного Інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 1. – Нікополь-Запоріжжя, 2005. – С. 105–106.
- ⁴ Боплан Г. Л. де. Опис України. – К., 1990. – С. 63.
- ⁵ Станіславський В. Поїздка „товмача” гетьмана Андрія Могили до Білогородчини та Криму (1688 р.) // Український історичний збірник. – К., 2000. – С. 307.
- ⁶ Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1991. – С. 56.
- ⁷ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – С. 668–671, 678–680, 682, 684–686.
- ⁸ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т. 1. – С. 809–810.
- ⁹ Там же. – С. 817.
- ¹⁰ Тут і далі курсивом позначено недруковані листи Івана Мазепи.
- ¹¹ РДАДА. Ф. 124. – Оп. 1, 1699. – Спр. 29. – Арк. 1–6.
- ¹² Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1699. – Спр. 34. – Арк. 1–4.
- ¹³ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 1–3 зв.
- ¹⁴ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 19–24 зв.
- ¹⁵ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 28–35.
- ¹⁶ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 110–113 зв.
- ¹⁷ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 75–76.
- ¹⁸ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 5. – Арк. 166–167.
- ¹⁹ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 77–82 зв.
- ²⁰ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 5. – Арк. 192–192 зв.
- ²¹ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 5. – Арк. 177–178 зв.
- ²² Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – Санкт-Петербург, 1863. – Т. 4. Ч. 2. Приложения. – С. 155–156.
- ²³ РДАДА. Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 90–92 зв.
- ²⁴ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 104–107.
- ²⁵ Смирнов В. Д. Указ. соч. – С. 672–675, 680–684; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 356; Грибовський В. В. Запорожці і ногайці в контексті Великого Кордону. – С. 118–119.

Т. В. Чухліб

ЗИМОВИЙ ПОХІД 1683/1684 РР. УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ПРОТИ ОСМАНІВ ДО ПРИЧОРНОМОРСЬКОГО СТЕПУ

Виправи українського козацтва до причорноморського Степу набули свого розмаху у другій половині XVI ст. Як зазначали дослідники цього питання, з кінця 1560-х рр. військова активність козацтва зросла саме на південному напрямку – на Молдавію та Буджак*¹. Більші та менші за кількісним складом учасників, походи у напрямку причорноморських фортець Османської імперії суходільним шляхом через Буджацький степ відбувалися майже щорічно й тривали включно до середини XVII ст. З одного боку такі наступальні воєнні операції Війська Запорозького мали превентивний стратегічний характер, адже зменшували можливість походів на українські землі багатотисячних кримської і ногайської орд, а з іншого – носили також і здобичницький характер (що з боку Високої Порти та її васалів трактувалося як розбійницькі набіги та грабівництво), тобто мали за мету здобуття військових трофеїв т. зв. „козацького хліба” – грошей, матеріальних цінностей, зброї, одягу, людей, коней, худоби тощо².

* Буджак (з тур. „*bucak*” – кут, куток) – історико – географічна область Північного Причорномор’я розташована на півдні степового міжрччя Дунаю і Дністра в основному між Сулинським та Георгіївським гирлами Дунаю. Сьогодні більша частина колишнього Буджаку входить до Ізмаїльського р-ну Одеської обл. У XVI–XVIII ст. була заселена татарсько-ногайськими кочівницькими і напівкочівницькими ордами, які переселилися сюди на запрошення Османів та Гіреїв з району Нижнього Поволжя та степового Прикаспію. У другій половині XVII ст. Буджацька орда, яку складали Мала Ногайська та Білгородська орди, виставляла для походів Османської імперії та Кримського ханства від 30 до 50 тис. вершників. У степах Буджаку перебували також відгалуження едісанців, джембуйлуківців, едичкульців та інших етнографічних тюркських груп. У політичному відношенні таке специфічне державне утворення як Буджацька орда перебувало у підданстві кримської династії Гіреїв, а отже, визнавала сюзеренітет султанів Османської імперії. Так, зобов’язання ногайських мурз перед Кримським ханством полягали в наданні йому певної кількості військових підрозділів, передача частини здобичі та виділення невеликої грошової суми за кожного полоненого. Разом із тим, влада ханів над цією ордою в окремі періоди була досить умовною. Існування татарсько-ногайських орд у Північному Причорномор’ї було дуже вигідним для Османської імперії, адже кочовики протягом довгого часу слугували своєрідним буфером для захисту з суші таких її торгово-військових фортець-портів у гирлах Дунаю, Дністра та Дніпра, як Ізмаїл, Килія, Білгород (Ак-Керман), Очаків та Іслам-Кермен. (Скальковський А. *О ногайских колониях Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии. – Вып. 1. – Симферополь, 1867; Брун Ф. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. – Ч. I – II. – Одесса, 1879–1880; Кочакаев Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. – Алма-Ата, 1988; Гоман Ю. Походження та етнополітичний розвиток причорноморських ногайців в XII–XVI ст. Автореф. ... канд. іст. наук. – К., 2002; Грабовський В. Формування локальної групи причорноморських ногайців у XVI–XVII ст. // Україна в Центральній-Східній Європі. – Вип. 4. – К., 2004).*

З постанням протягом кінця 1640-х – першої половини 1650-х рр. на території східних воєводств Речі Посполитої нової ранньомодерної держави – Українського гетьманства походи козацьких підрозділів до Буджаку, з огляду на налагодження мирних стосунків з Османською імперією, тимчасово припинилися (хіба що запорожці І. Сірка час від часу турбували ногайців і татар). Виправи українського козацтва до побережжя Чорного моря відновилися лише 1683 р. через війну коаліції європейських країн у складі Австрійської імперії, Речі Посполитої та князівств Німеччини проти Високої Порти на території Центральної Європи³. Метою нашої розвідки є розкриття організації та проведення протягом кінця листопаду 1683 р. – січня 1684 р. т. зв. зимової виправи українського козацтва на чолі з гетьманом від „його королівської милості” Яна III Собеського Стефаном Куницьким до Молдавії та Північного Причорномор’я.

* * *

Очевидно, що у другій половині 1682 р. С. Куницький зустрівся з королівським посланцем Василем Іскрицьким*, адже всі наступні дії „віроломного” українця свідчили про ознайомлення з документами, які Іскрицький привіз із Варшави на Правобережну Україну. Через це Куницький розпочав активну діяльність у справі скликання козацької ради. У цьому йому допомагав холмський каштелян Станіслав Друшкевич, якому король дав посаду „комісара над козаками” і відправив із спеціальною місією щодо набору козаків для війни проти Османської імперії та її васалів⁷. Повноваження у новопризначеного комісара були досить значними, адже він міг від імені короля видавати на Правобережжі спеціальні накази – „ординанси”. С. Друшкевич суттєво допоміг Куницькому, адже мав із собою певну суму грошей, виділені з королівської канцелярії. Як свідчив сам польський урядовець у своєму щоденнику: „Швидко те зробив за два місяці: козаків зтягнув, гетьманом Куницького зробив”⁸. Звичайно, що королівський комісар перебільшив свої заслуги, адже українця обрали гетьманом на раді, згідно з козацькими звичаями, тобто вільними голосами.

24 серпня 1683 р. у відповідь на звернення правобережного козацтва, Ян III Собеський, перед виходом до Відня, своїм універсалом призначив С. Куницького гетьманом правобережного Війська Запорозького⁹. Новий гетьман одразу ж назначив полковників правобережного Війська Запорозького, серед яких пер-

* Народився близько 1640 р. у родині київського шляхтича Михайла Іскрицького та волинської шляхтянки Єви Моржковської (Тетері). У 1659 р. був нобілітований на варшавському сеймі разом зі своїм братом Криштофом та іншими козаками як „заслужені у Війську Запорозькому товариші”. У 1671 р. перейшов від П. Дорошенка до М. Ханенка та у складі козацької делегації проводив переговори з коронним гетьманом Я. Собеським. Був тестем миргородського полковника Данила Апостола – у 1677 р. донька В. Іскрицького Уляна (Олена) одружилася з цим впливовим старшиною Лівобережної Гетьманщини. Згідно з повідомленнями папського нунція Ф. Бонвічі, того ж року В. Іскрицький сформував козацький підрозділ з правобережців і запорожців, який мав вирушити на Закарпаття для допомоги повсталим проти австрійців карпатським русинам, словакам і угорцям на чолі з І. Тьокьолі. Ротмістр армії Речі Посполитої у 1682 р. був направлений Яном III Собеським на Правобережжя для агітації козаків проти Османів. Після участі у Віденській кампанії 1683 р. він неодноразово брав участь у походах проти турків і татар до Молдавії та Північного Причорномор’я. У 1690 р. від імені польського короля вів переговори з гетьманом І. Мазепою. З 1670-х рр. і до своєї смерті в 1698 р. виступав як полковник правобережного Війська Запорозького.

шими були Казимир Станецький та Андрій Могила. Наприкінці вересня – початку жовтня підрозділи гетьмана Куницького оволоділи Немировим, вигнавши звідти турецько-молдавського ставленика Івана Драгинича¹⁰. Польський історик З. Вуйцік так оцінював цю подію: „Куницький зайняв Немирів, що не оборонявся – нову столицю незалежної від Порти України”¹¹. Отримавши згоду короля на похід до Молдавії та Буджаку, гетьман Куницький почав запрошувати до себе козаків з Лівобережної Гетьманщини й Запорозжя, а також Війська Донського.

Набравши близько 5–6 тис. чоловік (окремі джерела називали значно перебільшену кількість – від 8 до 20 тис. козаків) і залишивши за старшого у Немирові свого брата Олександра, правобережний гетьман С. Куницький у другій половині жовтня 1683 р. вирушив на боротьбу з „невірними бусурманами” до буджацьких степів Причорномор’я, Ногайської орди, яка підпорядковувалася союзникові і васалові Османської імперії –Кримському ханству. Вже сучасники розуміли головну мету цієї воєнної кампанії. Один із них, італієць К. Брюнетті, писав: „...Козаки сказали, що з найбільшою охотою нападуть на Крим (тобто землі підвладні ханству. – *Т.Ч.*), щоб примусити татар, які перебувають сьогодні у війську Турецьким, і скільки шкоди завдають Австрії, до повернення для оборони власних своїх вогнищ”¹².

У складі українського війська, що вирушило до Буджаку через Молдавію, окрім правобережців, було також більше 2-х тисяч лівобережних козаків, 400 польських жовнірів, до 200 запорожців та 200–300 донських козаків. Цей похід частково було профінансовано Ватиканом, а гроші козакам вручив папський нунцій у Речі Посполитій О. Паллавічіні. Окрім того, певні кошти та одяг були отримані також і від Яна III Собеського: „А козакам... дали кафтани і гроші по два таляри”¹³. Після початку походу, перебуваючи у Шаргороді, С. Куницький „ординовав полк п. Станецького, щоб ішов на консистенцію до Могильова”¹⁴. Знаємо також про те, що піхотні підрозділи цього війська очолив виходець з Лівобережної України А. Могила. Здійснивши переправу через Дністер у районі Сорок, козацькі підрозділи рушили у напрямку Кишинева. Йдучи в похід, Куницький за отримані від папського нунція гроші придбав кілька гармат, порох, кулі та олово¹⁵.

У листопаді 1683 р., у той час коли військо Яна III Собеського воювало у Словаччині, козацькі полки С. Куницького зайняли місто Нагаї, де знищили турецько-татарську залозу і рушили до Кишинева. Там вони об’єдналися з військом господаря Молдавського князівства пропольської орієнтації Шимон Петричейку. За свідченням молдавського літописця Мирона Костіна, „піднялися сорочани, орґеєвці, лопушани”¹⁶. Невдовзі тут відбулася цікава подія – укладення взаємної присяги молдавських військ Шимона Петричейку та правобережного Війська Запорозького: „...Військо Волоське в Кашеньові (Кишеневі. – *Т.Ч.*) виконало юрамент по службі Божій Й[ого] К[оролівській] М[и-

В. Іскрицький мав сина Григорія, який був сумським сотником і загинув 1708 р. Його внук, Петро Іскрицький (1704–1771) обіймав посаду генерального хорунжого Лівобережної Гетьманщини й зберігав у себе рукопис Літопису Самовидця, відомий в історіографії як „список Іскрицького“ (*Модзалевський В. Малоросійський родословник. – Т. 2. – К., 1910; Ситий І. Іскрицькі // Енциклопедія історії України. – Т. 3. – К., 2005; Дзира Я. Передмова // Літопис Самовидця. – К., 1991*).

лості] і Речі Посполитої, і нам Війську Короля Й. М. Запорозькому, яко теж запорозьке і Дунайське Волохам теж присягу виконало”¹⁷, – повідомляв український гетьман до Кракова. Дана присяга засвідчувала бажання певної частини молдавського народу відмовитися від турецького протекторату. Під зазначеним у документі „Дунайським військом”, очевидно, виступали представники Війська Донського, тобто від 200 до 300 донських козаків, які брали участь у поході до Молдавії й Буджаку на запрошення С. Куницького.

13 листопада 1683 р. українське військо вже було поблизу турецько-молдавської Тягині. Там відбулася козацька рада, яка ухвалила „Білгород, Килію, звідки турки мають найбільше провіанту, попалити і йти на Буджак перед зимою”¹⁸. У листі до короля від 24 листопада Куницький повідомляв, що відправив кілька тисяч козаків у буджацькі степи, а сам з піхотою залишився під Тягинею, щоб штурмувати Бендерську фортецю*¹⁹.

Вранці 5 грудня 1683 р. українсько-молдавське військо отримало переконливу перемогу над турецько-татарськими силами, на чолі з Яла-пашою та Юсуф-агою під Кіцканами (в інших джерелах називаються Тілгротин або Філогранум (у документі читаємо „Фібро гори”). У цій битві загинув тягинський бей Алі, старший над Буджацькою ордою Алігер-паша (Алі-Гірей) та кілька татарських мурз. За свідченнями очевидців, Тягинський шлях упродовж чотирьох миль був усіяний ворожими трупами. Згодом Куницький відзначав, що у його війську не загинуло жодної людини²⁰. Після цієї перемоги, 16 грудня 1683 р., козаки знову атакували Бендерську фортецю в Тягині, однак не змогли здобути її й рушили вглиб ногайських володінь, до Білгороду (Ак-Керману**),

* Бендерська фортеця була зведена Османами після 1484 р. за проектом інженера Сінан-аги ібн Абдульменана на околицях старовинного молдавського міста Тягині (одна з молд. назв у XV ст.: „Тегенекечю”; пізніше – „Tighina”) на березі Дністра. Назва „Бендери“ була запозичена турками з персидської мови і перекладалася як „Порт“. Турецький літописець Е. Челебі у 60-х рр. XVII ст. засвідчував, що „ця фортеця є чудовим міцним, збудованим із каміння будівлею чотирьохкутної форми“. Саме у написі на цитаделі Бендерської фортеці султан Сулейман I Пишний виразно висловив свої плани щодо „світового“ панування: „Я, раб Божий та султан цього світу. Милістю Божою я – поводир громади Могаммеда. Божа потуга та чудеса Могаммеда – мої супутники. Я – Сулейман, в ім’я якого промовляється гутба (проповідь після молитви. – Т.Ч.) у Мецці й Медіні. Я – шах у Багдаді, цар у Візантії й султан у Єгипті, який посилає свої флоти у моря Європи, Магрибу та Індії. Я – султан, який узав корону й трон Угорщини й віддав їх відданому рабу. Воєвода Петру підняв свою голову, щоб повстати, але копита мого коня втоптали його у землю, і я завоював країну Молдавію“. Місто Тягиня з турецькою фортецею було неодноразово атаковане підрозділами українського козацтва. Зокрема, лише наприкінці XVI ст. українці штурмували його в 1573, 1575, 1587, 1589 та 1593 рр., а в 1583 р. вони захопили та зруйнували саму Бендерську твердиню (Челебі Э. Книга путешествия. – М., 1961; Аствацатуров Г. Бендерская крепость. – Бендеры, 1997).

** Білгород (татар. „Ак-Керман“, Акерман „Біла Фортеця“; Богаз-Конман; молд. Четата Албе) – місто, порт, торговельний і військовий центр, фортеця. Знаходиться у гирлі Дністра на березі Чорного моря за 100 км від Одеси. Було засноване слов’янами у VII–IX ст. на місці грецької колонії Тіра (існувала з VI ст. до н.е.). У XII–XV ст. належало генуезцям й називалося Монкастро (Маврокастро). На початку XV ст. увійшло до складу Молдавського князівства. У 1484 р. було захоплене Османами. Центр окремого санджаку в складі Очаківського (Сілістрійського) еялету. Як зазначав Е. Челебі, „окружність цієї фортеці становить три тисячі шістьдесят кроків... по внутрішньому ряду стін..., має три ряди стін зовнішніх“. Разом із Килією Білгород став справжніми „воротами“ для південно-північної торгівлі Османської імперії, пропускаючи через себе сотні найменувань товарів, так само як і більш відома Кафа.

Килії* та Ізмаїлу**. Коментуючи ці події, львівський історик Тадеуш Урбанський писав, що козаки вирішили хоча б один раз показати татарам "у їх власних кордонах, як то плюндрувати чужий край і забирати людей в ясир"²¹. Тут, очевидно, малося на увазі те, що зимовий похід 1683/1684 рр. був тільки першою великою виправою українського козацтва у другій половині XVII ст., адже перед тим – у 1570-х – 1620-х роках – козаки не раз турбували татар і ногайців "у їхніх власних кордонах".

Українські козаки успішно подолали степову зону та винищили поселення навколо Білгорода і йдучи узбережжям Чорного моря, завоювали передмістя Ізмаїла та Килії. У тогочасних повідомленнях Куницький звітував до Варшави про знищення близько 300 тисяч (що, звичайно, було дуже великим перебільшенням) ворогів, а також, "що старий хан хоче піддатися з 5 000 татар до Війська Запорозького"²². Отримавши повідомлення про цю перемогу, Ян III Собеський надзвичайно зрадів і вже 8 грудня, у відповідь відписав гетьману: "Не може нам бути нічого милішого..., отримали тут удома з листа вірності твоєї [відомості] шасливого проти того неприятеля Війська нашого Запорозького наступу..."²³. Окрім того, король наказав виготовити гетьманську булаву і печатку з "гербом старожитнім України"²⁴. Трохи згодом ці та інші клейноди вручив С. Куницькому спеціальний королівський посланець.

У грудні 1683 р. С. Куницький отримав листа від польського короля, в якому мовилося: "...Коли збуривши Буджак і Білгород не даси вийти з Волох ворогові і не дозволиш потіхи ханові і Дуці господареві, щоб не зробили ані найменшого кроку. Правда що там фортець і замків не маєш, але добре і монастирі, в яких можна боронитися так відважно, як в найкращій фортеці"²⁵. Однак гетьман не встиг дійти до якогось з монастирів Молдавії.

Наприкінці грудня козацька розвідка повідомила свого командувача про наближення залишків багатотисячної армії турецького султана, що поверталися на батьківщину після віденського розгрому. Спішно відступаючи з Буджацького степу, українсько-молдавське військо дійшло до Пруту і почало переправля-

(*Евлия Челеби. Книга путешествия. – М., 1961; Ключник А. Белгород-Днестровский. – Одесса, 1960; Криволап І. Білгород-Дністровська фортеця // Укр. іст. журн. – № 1. – 1968. – С. 128–134; Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба: 1300–1600. – К., 1998; Шлапак М. Белгород-Днестровская крепость. – Кишинев, 2001).*

* Килія (генуез. „Лікостомо“, молд. „Chilie“, „Chilia Veche“) – місто, порт, торговельний центр, фортеця. Знаходиться за 40 км від Чорного моря. Перші згадки про це генуезьке поселення датуються XI ст. З кінця XIV ст. і до захоплення Османами 1484 року належало до Молдавського князівства. За переказами після завоювання фортеці султаном Баязидом II той залишив на стінах Килії промовистий напис: „Ми перемогли“. Згідно зі свідченнями турецького літописця Е. Челебі, у 60-х рр. XVII ст. фортеця в Килії складалася зі 170 різних укріплень, серед яких вирізнялися 7 башт, була важливим центром чорноморської транзитної торгівлі між Османською імперією та європейськими країнами. Разом із Білгородом та Ізмаїлом місто Килія було невід’ємною частиною турецької економіки. (*Евлия Челеби. Книга путешествия. – Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. – Москва, 1961; Куница А. Килія. – Одесса, 1962; Іналджик Г. Назв. праця; Шлапак М. Arhitectura de aparare din Moldova medievala. – Chisinau, 2004).*

** Як вірно відзначив російський історик К. Кочегаров, українські козаки за два століття перед „легендарним“ завоюванням О. Суворовим Ізмаїлу наприкінці XVIII ст. вже захоплювали турецьку фортецю – вперше це зробив гетьман Війська Запорозького Григорій Лобода ще у 1594 році (*Кочегаров К. Участие украинского казачества в кампании 1683 г. против Османской империи // Украина в Центрально-Східній Європі. – Вып. 5. – К., 2005. – С. 627).*

тися на другий берег поблизу фортеці Тобак (Тінтул), збудованої молдаванами у першій половині XVI ст.²⁶. Саме тут 30 грудня 1683 р. їх наздогнали татарські війська на чолі з кримським ханом Хаджі-Гіреєм, які нараховували близько 12 тис. чоловік. Протягом п'яти діб у нашвидкоруч спорудженому оборонному таборі мужньо відбивали козаки ворожий наступ, чекаючи на допомогу польських підрозділів краківського каштеляна А. Потоцького, які перебували в Яссах²⁷. 31 грудня протягом цілого дня йшла битва, в одній з атак якої „татари попереду себе пустили на табір стадо і стріляли дуже із семи гармат”²⁸.

У ніч на 1 січня 1684 р. у таборі відбулася рада, де обговорювалася складна ситуація. Невідомо, які на ній було ухвалено рішення, однак через два дні, не витримавши ворожого натиску, гетьман С. Куницький разом з кінними сотнями (близько 300–500 чол.) зумів переправитися через річку і покинути табір, в якому залишалися піхотні полки на чолі з полковником А. Могилою* (близько 4500 чол.). Та залишені своїм ватажком, козаки не розгубилися. С. Величко зазначав, що, керуючи піхотинцями Могила (його обрали наказним гетьманом) бився проти татар протягом усього дня та „хоч зазнав немалої шкоди від татар у своїх людях, учинив і їм такий самий ущербок”²⁹. З настанням ночі він наказав усім переправлятися річкою по тонкій кризі, і хоча окремі козаки потонули, полковник unikнув поразки й зумів привести до України близько трьох тисяч козаків.

Згодом, виправдовуючись перед королем, гетьман С. Куницький так аргументував свій відступ-втечу: „...Повтікали за Прут волохи, побачивши це, почали втікати і козаки. Я їх не міг втримати і мусив сам за ними вплав переходити за Прут і йти прямо до Ясс”³⁰. Саме під час перебування у Яссах 7–9 січня Куницький отримав королівські інсигнії – булаву та печатку з „гербом старожитнім України”. У свою чергу молдавська сторона і козаки, що залишилися на полі бою, звинувачували у поразці українського гетьмана. Невідомий кореспондент повідомляв, що „утік Куницький під Тобаком разом з кіннотою, а на піших козаків вся орда обрушилась, але вони оборонялися в таборі і пішли потім”³¹. 10 січня 1684 р. господар Ш. Петричейку скаржився краківському каштеляну на те, що „з табором підійшли [татари] до Трояну у суботу, перейшли Прут нижче Фальчину, вдарили на нас, били із семи гармат, проти них не можна було встояти..., бо ціле козацьке військо без пороху було”, а С. Куницький, який „прийшов в Ясси з кіннотою, сьогодні в Україну до Немирова рушив і мене самого з людьми залишив”³².

Та Куницький інакше пояснював свою поведінку. Він знову обвинувачував у поразці своїх союзників, які „жорстоко порушили клятву вірності й обманули Запорозьке військо”, а у реляції до польного коронного гетьмана Потоцького

* Саме успішні дії піхотного полковника А. Могили під час Тобакської битви стали невдовзі причиною його обрання у січні 1684 р. на гетьманську посаду правобережного Війська Запорозького. Походження та родовід цього козацького старшини невідомі. На початку 1680-х рр. він був козаком компанійського полку Лівобережної Гетьманщини. Наприкінці 1683 р. у чині полковника А. Могила вже очолював піхотні козацькі відділи у війську С. Куницького під час походу до Молдавії та Буджаку. Відзначився у битві під Кіцканами (4.XII) і, особливо, поблизу с. Тобак, що на р. Прут (30.XII). У першій половині січня 1684 р. на козацькій Раді, яка відбулася у м. Могилеві, що на Дністрі А. Могила обирають гетьманом Війська Запорозького від імені „його королівської милості”, а 30 січня це рішення було затверджене королем Яном III Собеським (*Чухліб Т. Гетьман Правобережної України Андрій Могила // Середньовічна Україна. – Вип. I. – К., 1994*)

повідомив, що йде на Правобережну Україну для розміщення своїх козаків уздовж кордону від Могильова до Ягорлика з метою оборони від татарських набігів. Також він прохав надіслати грошей для оплати і „затягу” нових козаків³³. Я. Віммер відзначав, що якби каштелян краківський А. Потоцький з наявними у нього силами (5–6 тис. чол.) пішов на допомогу козакам і молдаванам, то, можливо, ця кампанія закінчилася б вдало³⁴. Молдавська дослідниця А. Власова дійшла висновку, що молдавські бояри хотіли зрадити козаків й першими втекли з оборонного табору, а тому за ними змушений був рушити й правобережний гетьман³⁵. До речі, саме після поразки під Тобаком С. Куницький зізнався полякам, що мав під своїм керівництвом близько 5 тис. козаків, хоча перед тим гучно заявляв про набір 40-тисячного війська.

Невдоволена втечею свого гетьмана з-під Тобаку, що призвело до загибелі значної кількості людей, частина козаків на чолі з піхотним полковником А. Моголою викликала С. Куницького до Могильова. Там на початку березня 1684 р. відбулася козацька рада, де було вирішено переобрати керівника правобережних полків. Самого Куницького вбили, коли він, згідно з твердженнями очевидців, „змінивши козацький жупан на чернецький одяг”, збирався втекти з місця проведення ради³⁶. Тоді ж козаки ледве не позбавили життя й польського комісара С. Друшкевича, який намагався заступитися за королівського ставленика.

Історик Б. Крупницький відзначав, що похід С. Куницького до Молдавії та Північного Причорномор'я мав дуже велике значення, адже завдяки йому чимала кількість татарського війська відійшла з театру бойових дій з Угорщини до Буджаку: „Саме цей результат мав вагу в очах папи, цесаря, Собеського. А кінцева поразка в західноєвропейських джерелах або зовсім не згадується, або тільки побіжно, його успіхи привертають до себе велику увагу і навіть стають вихідними пунктами деяких дипломатичних актів”³⁷.

* * *

Як сприйняв перемогу українських козаків 4 грудня 1683 р. над військами буджацького хана Алі-Гірея польсько-литовський король Ян III Собеський? Про це найкраще свідчить його власноручний лист до гетьмана С. Куницького, написаний вже 8 грудня: „Уродзоні, вірні нам милі. Не може бути нам нічого милішого як коли самі повернулися з походу проти неприятеля Хреста Святого, тут вдома з листа Вірності твоєї щасливо проти того ж неприятеля Війська нашого Запорозького отримали успіх. Видається, Божа ласка успішно сприяє пануванню нашому, коли тоді за справу і владу Вірності твоєї православного Католицького (так в документі. – *Т.Ч.*) народу зібраної сили на щастя наше в ім'я Найсвятішого Пана Оборонця в поганських краях, не тільки хоробро показуючи мужність, але також до подальших за віру Християнську і Хрест Святий хвалебні здобувши результати, що наше серце батьківське до Рицарства Запорозького а найперше Вірності твоєї зобов'язуємося самими наслідками показати, та усі їхні бажання по-батьківськи приймаємо, Універсал на утримання завойованого від загрози краю посилаємо. Вольності, права, і всілякі Українські свободи в особливу нашу приймаємо протекцію. У цей час хай Вірність твоя буде того певен, що ми ніколи батьківську нашу ласку не порушимо, і як багато

Вірність твоя хвалебних для Християнства зробиш. А ти і так багато від нас наступних отримаєш розпоряджень. Сукна, передусім гармати й інші для війська потреби якнайшвидше пришлемо не затримуючись і самі звідти в Руські краї прийдемо, коли відомості про все з язиків певних від Вірності твоєї нетерпеливо виглядати будемо. А для тих пізніше Булави Вірності твоєї *звичасву Печать з Гербом Старожитнім України* готувати доручаємо і так швидко буде направлено до рук його відіслати наказуємо. Що буде першим виразом ласки нашої, яку тобі і зараз офіруємо з Військом усім милим і під Батьківську опіку кличемо, і про доброчинний нашій респект повідомляємо доброго від пана Бога при тому Вірності твоїй зичимо здоров'я. Даний в замку міста громадського Краківського дня 8 місяця [грудня] року Панського тисяча шістсот вісімдесят третього³⁸.

30 січня Ян III Собеський написав листа до Інокентія XI у Рим, в якому відзначав бойові заслуги „козацького генерала” („*Generale Cosacco*”) Куницького. Коли ж надійшли відомості про перемоги козаків у степах Північного Причорномор'я до Австрії, папський нунцій Ф. Бонвічі звернувся до австрійського цісаря Леопольда I Габсбурга з пропозицією вшанувати цю подію відспівуванням у головному соборі Відня. Спочатку мали сумніви чи можна це робити з огляду на те, що козаки були „схизматиками”, але згодом переконання, що українці воюють проти спільного ворога усіх християн, перемогло почуття конфесійної нетерпимості. Український історик о. Іриній Назарко, який протягом довгого часу працював у ватиканських архівосховищах, з'ясував, що відразу ж після отримання з Польщі звістки про перемогу гетьмана С. Куницького 2 лютого 1684 р. у папській каплиці у Римі відбулося урочисте богослужіння, яке провів Інокентій XI з нагоди „перемоги козаків над татарами”³⁹.

У першому з листів Куницького від 7 грудня 1683 р. „з Тягині”, писаному до краківського каштеляна А. Потоцького, доповідалося про значну перемогу над турецько-татарсько-ногайськими військами 5 грудня. Цей лист викликав ентузіазм у Речі Посполитій і, як свідчила приписка краківського каштеляна наприкінці отриманого повідомлення від козацького гетьмана, Ян III Собеський 8 січня 1684 р. наказав співати в усіх краківських костьолах „*Te Deum*” („Тебе, Боже, хвалимо”) і послав козакам додатково 50 тисяч злотих. Лист Куницького до краківського каштеляна було опубліковано у вигляді „летючого листка” у Кракові, який передруковувався в тогочасній пресі Австрії, Італії, та Голландії⁴⁰. Спираючись на повідомлення правобережного гетьмана, король Ян III Собеський у листі до Ватикану в січні 1684 р. поспішив сповістити західноєвропейський світ про визначну перемогу українських козаків та вказав на її значимість в обороні кордонів Речі Посполитої і всієї Центрально-Східної Європи⁴¹. 6 лютого 1684 р. в інструкції для переговорів з Венецією даній польському послу Роздражевському, польський король зазначав, що Туреччина горить ненавистю до Польщі, адже та завдала їм тяжкої поразки „свіжою звитягою козаків” у Буджаку⁴².

Досить повно висвітлювали бої С. Куницького проти татар тогочасні європейські газети – польські, італійські, австрійські, німецькі, швейцарські, голландські „летючі листки”. „Новини” з німецького містечка Кельце за жовтень 1683 р. відзначали вибиття козаками турків з Язлівця, Меджибожа і Бару. Краківське видання „*Nowiny z Wegier*” за грудень того ж року повідомляло про зайняття підрозділами Куницького „одного замочка”, що над Дніпром (?)⁴³. Авст-

рійський листок, який вийшов друком 31 грудня 1683 р. у Лінці повідомляв про звільнення українськими козаками від турків Бару, Меджибожа і Немирова та приготування Османської імперії до оборони Кам'янець-Подільського⁴⁴. „*Eigentliche Relation*” (Краків, 1684) описував битви козацтва проти турків і татар на українських та молдавських землях, зокрема, взяття С. Куницьким Немирова, а також інформувало про перемогу гетьмана під Тілготином 4 грудня 1683 р.⁴⁵ Ту ж саму інформацію подав „летючий листок” під назвою „*Extrakt schreiben des Kosaken*” (Краків, 01.1684 р.)⁴⁶. Тогочасна німецька газета, що вийшла у Регенсбурзі 22 січня 1684 р., писала про успішні дії козацтва на землях Білгородської орди⁴⁷. Венеціанське видання „*Nova, e vera relatione*” за початок 1684 р. висвітлювало перемогу козаків Куницького поблизу Тягині та завоювання ним багатьох татарсько-турецьких міст⁴⁸. Про військовий талант козацького ватажка повідомляли „реляції”, надруковані в лютому 1684 р. в італійських містах Римі, Мілані, Вінченці, Луці та Неаполі⁴⁹. Вони цікаві тим, що гетьмана Правобережної України йменували не інакше як „*Generale de Cosacchi*”. Ось, що зокрема, писалось в італійському виданні „*Nuova e distinta Relatione*”, що видавалося у Неаполі: „...Козацький генерал Куницький завоював Поділля, Валахію і Татарію”⁵⁰.

Цікаво, що про цю перемогу Куницького також писали німецькі, швейцарські та іспанські газети. Так, „*Post und Ordinar-Zeitung*” з Цюриха у номері від 21 січня 1684 р. вмістила повідомлення з австрійського міста Лінц від 20 січня про знищення козацьким генералом Куницьким 20 тисяч ординців, на честь чого у Римі й Венеції у костьолох співали „*Te Deum*”. Далі ця газета подала ще одну важливу та суперечливу звістку (зокрема, сплутала Куницького з уже покійним Є. Гоголем): „Гоголь, козацький гетьман, як тільки замерз Дніпро, рушив з усією потугою на Адріанополь, прагнучи дійти аж до Константинополя. Цей вищезгаданий вождь, котрий є вірний його королівської величності у Польщі, сам виступив у цей похід, щоб із своїми людьми та козаками завоювати ворожі країни, а також, щоб на цю весну прийти до нас на допомогу із сильною армією...”. Б. Крупницький, який протягом довгого часу проживав на еміграції в Німеччині, дослідив, що майже всі тогочасні місцеві газети „*Leipziger Post und Ordinar-Zeitung*”, „*Fama*”, „*Mercurius*”, „*Postilion*” і „*Relation-Curier*” відгукнулися на зимовий похід українського козацтва до Молдавії та Буджаку й вмістили на своїх сторінках відповідну інформацію⁵¹.

Про здобутки українського козацтва в Північному Причорномор'ї йшлося у спеціальних брошурах, які вийшли друком 1684 року в Австрії та Італії. У першій з них під назвою „*Vielfache Hochsterfreuliche Relation von der Kosaken preiswürdige Sieg...*” (Відень, 1684) вміщено переклад листа С. Куницького до краківського каштеляна зі звісткою про перемогу, а також стислий виклад історичної характеристики козацтва. Італійська брошура „*Conformatione delle vittorie attenute da 'Cosacchi di Zaporovia contro Tartari...*” (Болонья, 1684) розповідала про перемогу козаків Куницького над 20-тисячним татарським і 10-тисячним турецьким (?) військом у Молдавії та подавала інформацію про страту в Белграді великого візиря Кари Мустафи⁵².

Зважаючи на європейський резонанс цих подій, король Ян III Собеський на польсько-російських переговорах у Москві намагався використати інформацію про оволодіння правобережним гетьманом татарських територій, змусивши

росіян поступитися в окремих питаннях майбутньої угоди між двома державами. Про похід С. Куницького та „знамениту перемогу, здобуту козацьким гетьманом над турками і татарами на Чорному морі”, розповідалося також у латиномовній книзі (Краків, 1684) поляка Веспасіана Коховського⁵³ та брошурі, що вийшла друком уже в 1691 р. в іспанській Барселоні⁵⁴. Ще 1684 року відомі австрійські художники відобразили зимову виправу українського козацтва у гравюрі*.

Жваво зреагували на напад українців на мусульманське населення Північного Причорномор'я в азійських країнах. „Тим часом перед тим, як земля аккерманська вилюдніла, гяури польські (козаки. – Т. Ч.) (яких хай Алах Найвищий покарає!) знайшли спосіб, виправили певну кількість війська та написали втаємничені листи до господарів Молдавії і Волощини, даючи знати [кожному з них] так: „Султана в землі аккерманській на цю хвилину немає і край стоїть пустою. Не змарнуй тієї можливості і спустоши [ту] землю”. „Чекаємо на вас, виглядаємо вас!” – відповідали господарі на таке звернення. „Військо польське (козацьке. – Т. Ч.) вступило по цьому в кордони Молдавії, а в той час всі гяури з'їхалися в одну хвилину і понад тридцять тисяч нікчемних гяурів ударили на люд ногайський на рівнинній околиці Бендер та Ізмаїлу. Руйнуючи житла і забираючи особисті речі люду магометанського, багатьох з них вбивали на палі і припікали вогнем, а села їхні пускаючи з димом і збурюючи, опанували вони містечко Ізмаїл”⁵⁵, – читаємо про ці події в „Хроніці” Мегмед-Гірея.

У спогадах Гасан Езірі, який походив з міста Бурси у південно-західній Малій Азії, і брав участь у Віденській битві 1683 р. та наступних боях турків проти християн, також зустрічаємо запис про похід С. Куницького до Буджаку.

Гасан Езірі присвятив цим подіям навіть окремий текст під назвою „Поразка гяурів польських під паланкою Яник Гісар**”. У ньому йшлося про таке: „Того ж часу, коли владця землі кримської Хаджі-Гірей направлявся до Криму,

* У першій половині 1684 р. австрійські художники Йоган-Мартін Лерх та Йоахім Ньюпорт схематично відобразили зимовий похід козацьких військ у гравюрі на міді під назвою „Зображення нападу козаків на чолі з гетьманом Куницьким спільно з валахами і молдаванами на татар біля Дністра і перемога над татарами”. Розміри гравюри – 36,8 см. на 51,8 см. На ній зображено битву між козаками і татарами під Кіцканами, а також момент страти полонених татар, які не могли заплатити викуп. Тут бачимо самого С. Куницького. Це людина близько сорока років, у козацьких військових строях, у правій руці тримає гетьманську булаву. Він оточений старшиною і козаками, окремі з яких тримають сотенні прапори із зображеними на них хрестами. Поруч з козаками стоять молдавани, серед яких є також і жінки. Очевидно, що основним джерелом при створенні гравюри слугував текст листа гетьмана С. Куницького до краківського каштеляна А. Потоцького від 7 грудня 1683 р., який неодноразово публікувався в Європі як „летючий листок”. Згідно з дослідженнями польського історика А. Чоловського, у 30-х рр. XX ст. оригінал цієї гравюри зберігався у колекції Бібліотеки Павліковських (Львів). Нині копії гравюри Й.-М. Лерха та Й. Ньюпорта знаходяться у Відділі мистецтв Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. На жаль, невідомо де зараз перебуває оригінал (*Czolowski A. Ikonografia wojenna Jana III. – Lwów, 1933*).

** Яник-Гісар (з тур. „Спалений Замок”, молд. назва – „*Jurgisi*”) згідно з записами іншого турецького літописця Евлія Челебі був „міцною баштою, круглою, як галатська фортеця, з загостреним дерев'яним верхом, яка стояла біля переправи через Дністер, в аккерманських володіннях... Всі, хто їде з Аккерману до Очакова та Криму, переправляються через Дністер у цієї фортеці Яник...” (*Эвлия Челеби. Книга путешествий. – Вып. I: Земли Молдавии и Украины. – М., 1961. – С. 40–41.*)

дійшло до його вуха, що гяури польські (козаки. – *Т.Ч.*), які прийшли були на допомогу проклятим німецьким [військам], зараз повернулися до повного прокльонів свого краю, переповнені великою фараонською пихою з приводу того, що відбулося на полі під Віднем і хотіли використати зручний момент, вибралися з підлим наміром вчинення погрому серед мешканців допомагаючого [через Аллаха] прикордонного замку Бендери також спустошили околиці Килії та Ізмаїлу. Тієї ж години зібрав згаданий хан військо плюючи на неприятеля Татарів, і віддаючися під опіку Аллаха погнав галопом на тих безбожних зрадників і бідних проклятих. Узявши ласку Творця на допомогу, здійснив він відважний штурм і левину атаку на загони тих безбожників у місцевості, що називається паланка Яник Гісар, коли не дійшли вони ще до Бендер. Шабля гостра і стріла, що кладуть кінець життю, багато з них залив він кров'ю, вивалював в пилюці і витрусив поза край світу, так що і слід не залишився від їхнього імені, інших зразу закував у невілничі кайдани і в такий спосіб зруйнував їхній бойовий порядок. Ті, хто уникнув шаблі, не маючи сил, щоб утриматися, покинув свою артилерію та амуніцію, вози і речі і, позбавляючись всілякої надії, то встаючи, то знов падаючи – панічно втекли. Отримання відомості про це пробудило у всіх радість і посмішку⁷⁵⁶.

В одному з документів турецького походження, який віднайшов Й. Сенковський, відзначалося: „Того часу коли хан зі своїми татарами був на віденській виправі, недовірок іменем Конашка (Куницький. – *Т.Ч.*), один з барабашських (польських. – *Т.Ч.*) козаків, призначений королем на гетьмана, зв'язавшись зі шляхтою і певним Молдаванином (Ш. Петричейку. – *Т.Ч.*) вирішили йти на край від Бендер до Килії та Ізмаїлу. Їх було близько 30 тисяч (поляки, молдавани, козаки польські і московські). Взяти Бендери і пішли до Ізмаїла – з другого боку йшов Петричейко. За вісім годин дороги від Ізмаїла син хана Юсу-ага вдарив на Конашку і забрав близько 100 полонених. Почувши, що хан прибув до Ізмаїла, Конашка передумав – уночі із 300 чоловіками втік з обозу Петричейка й був у Яссах. Уранці хан вдарив на війська і розбив їх. Конашка ледве дістався до Могильова, де згинув від рук козаків, обурених його втечею⁷⁵⁷.

Результати зимового походу 1683/1684 рр., особливо знищення правобережними козаками ногайських поселень у Буджаку, змусили лівобережного гетьмана Івана Самойловича замислитися над питанням про спільний з росіянами військовий похід на Кримське ханство. У січні 1684 р. регіментар написав до московського царя листа такого змісту: „...Нині кримська країна у відсутності ханів... перебуває малолюдною. Можливо б... вибірну частину російських військ, з надійними військами запорозькими полками відпустив... в кінець Крим розорити адже якщо цей утікач Куницький, який від нас до поляків, а від поляків до волохів передався..., прибрав до себе з різних країн самовільних утікачів і волошан, не маючи жодних гарматних снарядів, учинив у Бучаку (Буджаку. – *Т.Ч.*) такий страх, що і в Криму тим прославився...”. Зважаючи на великий резонанс тих подій, у Москві навіть передбачали, що С. Куницький наступний похід здійснить саме до Криму⁵⁸.

Польський шляхтич Я. Пасек у своїх мемуарах, які були написані протягом 1690 – 1695 рр. зробив наступний запис: „1684... Під час тієї експедиції віденської з королівським наказом напав на татарські землі Куницький, якого був король перед експедицією від себе призначив Козакам за гетьмана; був то шляхтич,

люблянин. Той Куницький з Козаками дуже добре гостював, бо кращі орди по-виходили були під Відень; мав тоді час, палив, рубав, якщо йому протистояла якась вагага зібраної орди; військо до нього весь час прибувало, бо невільників, там вже довго затримуючих, так багато визволяв, другі, що далі, добровільно до нього приходили, почувши про військо християнське. Дива робили Козаки, нікого не жаліли, сивих стинали, дітей роздирали і щось найгірше вчиняли їм; так здається, що там того ґатунку поклав три рази по сто тисяч і що там ходив собі маршем, нікого не боючись. Аж коли вже з Угорщини хан повертався, підійшло тридцять тисяч відбірної орди і не такої, як інші, і послано на відсіч; і Турків було щось з ним трохи. Дав їм поле під Килією, збив, зносив і здобич, що мали, утримав і повернувся щасливо за кордон⁵⁹.

У Літописі Самовидця, який, очевидно, написаний козацьким старшиною і священником Р. Ракушкою-Романовським протягом 1676–1703 рр., читаємо: „Року 1684. На початку року в Немирові, зібрався люд посполитий, що козаками йменувався, бо між ними і козаки були, а над ними старший від короля призначений Куницький, який гетьманом йменувався, і зробивши усіх міст столичних полковників, назвавши, у яких полковники залишаються, і з тим військом пішов на Рашків у Волоську землю або у Білгородський повіт до Тягині. І там посад спалив, тільки замок залишив, інші волості спустошив, і багато б ще шкоди вчинив, але орда, що вийшла з ханським сином, цього не допустила, з якими козаками війну учинила. І з тієї війни Куницький з небагатьма козаками втік, розуміючи, що те військо не оборониться від орди. Але козакам орда не могла нічого вчинити, – в цілості повернулася...⁶⁰ .

Та найбільш промовистим фактом, що справив велике враження від козацтва на тогочасну людність Австрійської імперії, як нам видається, є захист 1684 року німцем Й.-Й. Мюллером наукової дисертації про українське козацтво у Лейпцигському університеті. Вона мала таку назву: „Історична дисертація про козаків, яку представлено у приміщенні філософського факультету на публічний розгляд під головуванням месера Готфріда Вайса з Торуні у Пруссії. У коллегії великого князя 7 червня 1684 р. Лейпциг. Друкарня Крюгера”. „Мало хто знає, що у 1684 р. козаки завдали відчутної пам'ятної поразки туркам і татарам... Козаки так їх переслідували після блискучої перемоги, що можна написати нову „Іліаду” після Гомера, після того як спеціальна реляція була опублікована і зблинула як промінь сонця. Ми молимо Бога, щоб він сприяв прагненням козаків до перемоги і надихав їх на нові хоробрі вчинки⁶¹ , – такими словами закінчив свій дисертаційний захист Мюллер. З огляду на постійні повстання козацтва проти польської влади, але разом з тим і його важливість для оборони польсько-литовської держави від турків і татар у XVI–XVII ст., один з наукових висновків дисертаційної роботи був таким: „Безперечно, що козаки були для Речі Посполитої найнебезпечнішою отрутою і водночас її найміцнішим щитом. Унаслідок небезпечних нападів вони опанували Понт Євксинський, а землю на кордонах Туреччини та Московії робили корисною для польського короля...⁶² .

* * *

Після виправи гетьмана С. Куницького, походи на Буджак у рамках війни Священної Ліги проти Османської імперії протягом 1684–1699 рр. під прово-

дом правобережних (С. Палій, Г. Гришко, С. Самусь, А. Абазин), лівобережних (І. Новицький, Г. Пашковський, І. Обидовський, І. Мирович, Л. Свічка, Д. Апостол, К. Мокієвський) та запорозьких (І. Гусак, Я. Шарпило, Г. Сагайдачний, І. Киліян) українських воєначальників відбувалися майже щороку, інколи навіть по кілька разів на рік. Однак наступні, вже проторовані Куницьким козацькі виправи до причорноморського Степу, вже не мали такого великого розголосу в *Respublica Christiana* та *Pax Orient* як досліджена нами подія. Натомість у виданій у 1697 р. поетичній польськомовній збірці православний шляхтич з Волині Данило Братковський, закидаючи шляхтичам Речі Посполитої нехіль до військової справи писав:

...Крові не мав ти, не йшов на Буджаки,
*То й не правдивий шляхтич, купний – знак то*⁶³.

Слова українського поета, на нашу думку, говорять про те, що у свідомості ранньомодерного суспільства боротьба козацтва проти османських васалів у Північному Причорномор'ї сприймалася як шляхетська, тобто військово-рицарська справа.

Таким чином, похід українського козацького війська через Молдавське князівство до Буджацького степу наприкінці листопада 1683 р. – у січні 1684 р. відбувся у руслі боротьби християнських монархів Європи проти Османської імперії та її васалів в останній чверті XVII ст. Здобувши перемогу над мусульманськими силами під Віднем 12 вересня 1683 р., польсько-литовський король Ян III Собеський та австрійський імператор Леопольд I Габсбург при моральній і матеріальній підтримці Римського Папи Інокентія XI та за допомогою Війська Запорозького прагнули перейти у наступ на позиції султана Мегмеда IV не лише у Центрально-Східній, а й Південно-Східній Європі.

„Витяг з листа Гетьмана Козацького Куницького
до Й[ого] М[илості] Пана Краківського Каштеляна [А. Потоцького]
з Тягині дня 7 грудня 1683 [року]”***

Добре тут з ласки Божої гостювали з Ордою, немає потреби боятися, аби мала напасти на Польщу і на Україну, тому що я в їхній землі залишаюся і є захистом з ласки Божої, коли в Нагаю коло Буджака, тому Неприятелєві міцно крила обтявши, поклали його на площі різної статі, з дітьми і жінками рахуючи, три рази по сто тисяч. Військо Волоське в Кашенові^I виконало юрамент після служби Божої Й[ого] К[оролівській] М[илості] і Речі Посполитій і нам Війську короля Й[ого] М[илос]ті Запорозькому; як теж Запорозьке і Дунайське^{II} Волохам теж присягу виконало, з якими рушивши, стали 4 грудня на Філагорнах (? – Т. Ч.), у ніч під ранок дуже рано, тобто 5 грудня, надійшло не менше 30 тисяч [з] Беями Тягинсей^{III} і Канаха^{IV} Алагрей, старший над Ордою Буджацькою і Білгородською з Турками, Яничарами, Спагами і Ордою, яких під час першої сутички перемогли Козаки і Волохи, так їх стяли на чотири шляхи: одних до Крелашинови^V, других до Килії, третіх в полях Буджацьких, а четвертих аж під саме місто Тягинь, яких незліченно рубали. Там же Бея Тягинського стято, а другого, Алла Бея^{VI} Тягинського, який над Спагами, той оцінюється у 100 тисяч талерів, але його не привівши до мене, Козаки стяли, третього каймакана Алагірея, старшого над Ордою Буджацькою і Білгородською і того стято, бо несподівано на них напали, не могли опиратися, бо сніг великий, стято там і кільканадцять Мурз. Он зовсім така щаслива потреба була, що жоден з наших не загинув, і найменший, а їх стерв певне на 4 милі шляху Турків, Яничарів, Спагів, Орди лягло ціле Військо на 30 тисяч. Волохи вже треба щиро вірити, бо добре заправляли; за тією необхідністю нехай буде хвала П[ану] Богу і Матері його Найсвятішій. Йшла та Орда з наказом, щоб Польщу вогнем і мечем плондрувати. Візир начебто хоче Австрію турками, а Польщу Ордами сплондрувати; обіцяв Татарам двадцять тисяч талерів битих кожний тиждень, які цього року в Польщі гостювали, зараз те ж саме з ними трапилося, що вони нам задумували. *За тією перемогою казав король Й[ого] М[иліс]ть у всіх костьолах в Кракові Те Деум laudatus співати, а Козакам послав сто тисяч злотих. Хан кримський на тому боці Дунаю в Жердіві (?) стоїть, якщо Дунай стане, має його провідати П[ан] Куницький****⁶⁴.

* ПАН Краків, відділ рукописів. – Од. зб. 645, № 30, арк. 33–34. Копія з оригіналу кінця XVII ст.; БМЧ Краків, відділ рукописів. – № 179, арк. 889. Копія кінця XVIII ст.; там само. – Од. зб. 430, арк. 305; Zawadzki K. Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI–XVIII wieku. – Т. 2. – Wrocław, 1984. – С. 33, 41.

** У вигляді „летючого листка“ опублікованого в Кракові: „Ex ms. Stan. – Aug. regis. Except z listu hetmana kozackiego Kunickiego do j.mc pana kasztelana krakowskiego de data z Tahiny d. 7 Xbris 1683“ // Rzeczpospolita w dobie Jana III. Katalog wystawy Zamku Krolewskiego, Archiwum Głównego Akt Dawnych i Biblioteki Narodowej. – Warszawa, 1983. – S. 270.

^I Кишиневі.

^{II} Військо Донське.

^{III} Тягині.

^{IV} Каймакам.

^V Кишинева.

^{VI} У війську Османської імперії старшого над кожною тисячею кіннотників-*cinagiv* називали *алай бейі*.

*** Виділені нами рядки, очевидно, дописані вже після отримання листа самим А. Потоцьким.

- ¹ Леп'явко С. Військово-політична діяльність українського козацтва в контексті міжнародних відносин (1561–1595) / Автореф. ... докт. істор. наук. – К., 2000. – С. 18.
- ² Леп'явко С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття „козацького хліба” в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії IX–XVII ст. / Ред. В. Смолій. – К., 2000. – С. 143–144, 156; Галенко О. Зрадники-герої або український ідеал потурченця // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 203–208.
- ³ Чухліб Т. Ще раз про Віденську битву 1683 р. та участь у ній українського козацтва включено з його походами до Угорщини, Молдавії та Буджаку // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 609–623.
- ⁴ Theiner A. Monuments historiques de Russie. – Rzym, 1859. – S. 249; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. 3. – Kraków, 1923. – S. 10; Urbański T. Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii. – Lwów, 1907. – S. 28–29.
- ⁵ Про біографію та життєдіяльність С. Куницького див: Чухліб Т. Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683–1684 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – С. 314–332; його ж. Мінлива доля рятівника Європи (Степан Куницький) // Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). – К., 2004. – С. 171–188; Кочегаров К. Участие украинского казачества в кампании 1683 г. против Османской империи // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 5. – К., 2005. – С. 623–664; Wagner M. Stefan Kunicki: nieznaný hetman kozacký na Prawobrzezu (1683–1684) // Nad Wisłą i Dnieprem. – Toruń, 2002. – S. 62–66.
- ⁶ Цит за: Urbański T. Op. cit. – S. 29.
- ⁷ Pamiętniki St. Druszkiewica // Dziennik Literacki. – Lwów, 1856. – N 70–73. – S. 150.
- ⁸ Ibid. – S. 150.
- ⁹ Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia. – Vol. 2. – Pars. II. – S. 233–234.
- ¹⁰ Бібліотека музею ім. кн. Чарторийських у Кракові, відділ рукописів (далі – БМЧ Краків). – Теки Нарушевича (далі – ТН), од. зб. 179, № 140, арк. 699.
- ¹¹ Wójcik Z. Jan Sobieski. – S. 356.
- ¹² Niemcewicz J. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce. – Т. 5. – Puława, 1830. – S. 303.
- ¹³ Цит. за: Кочегаров К. Указ. соч. – С. 635.
- ¹⁴ Бібліотека Польської академії наук в Кракові, відділ рукописів (далі – ПАН Краків). – Од. зб. 1855, арк. 226.
- ¹⁵ БМЧ Краків. – ТН, Од. зб. 179, № 161, арк. 763; Бібліотека Національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві (далі – БНІО Вроцлав). – Од. зб. 248/2, арк. 171–172; Pamiętniki Jana Chryzostoma z Gosławic Paska. – Lwów, 1923. – S. 39.
- ¹⁶ Цит. за: Мохов Н. Молдавія епохи феодалізму. – Кишинев, 1964. – С. 343.
- ¹⁷ ПАН Краків. – Од. зб. 645, № 30, арк. 33–34; Urbański T. Op. cit. – S. 39.
- ¹⁸ БМЧ Краків. – ТН, од. зб. 181, арк. 848.
- ¹⁹ Там само. – ТН, од. зб. 185, арк. 855.
- ²⁰ Там само. – ТН, од. зб. 180, № 4; Theatrum Europeum. – Т. XII. – Frankfurt-am-Main, 1707. – S. 695; Urbański T. Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii. – Lwów, 1907. – S. 39.
- ²¹ Urbański T. Op. cit. – S. 39.
- ²² ПАН Краків. – Од. зб. 645, № 38.
- ²³ БНІО Вроцлав. – Од. зб. 248/II, арк. 171–172
- ²⁴ Там само. – Арк. 171.
- ²⁵ ПАН Краків. – Од. зб. 645, № 30, арк. 33–34.
- ²⁶ Santemir D. Descrierea Moldovei. – Bucuresti, 1976. – S. 49.
- ²⁷ Власова А. Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII – начале XVIII в. – Кишинев, 1980. – С. 27; Мохов Н. Молдавія епохи феодалізму. – С. 395; Wimmer J. Wiedeń 1683. – S. 412–413.
- ²⁸ БМЧ Краків. – ТН, од. зб. 180, № 6, арк. 24.
- ²⁹ Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 304.
- ³⁰ Там само. – Арк. 29.
- ³¹ Там само. – Од. зб. 179, арк. 1006.
- ³² Там само. – Арк. 39.
- ³³ Załuski A. Epistolae historicum-familiarium. – Brunsbergs, 1711. – Т. 2. – S. 860.

- ³⁴ Wimmer J. Wiedeń 1683. – S. 415.
- ³⁵ Власова А. Молдавско-польские политические связи. – С. 28.
- ³⁶ БМЧ Краків. – ТН, од. зб. 180, арк. 161; Pamiętniki St. Druszkiewica... – S. 150.
- ³⁷ Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683–1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. – Вип. 4. – Прага, 1942. – С. 4.
- ³⁸ БНЮ Вроцлав. – Од. зб. 248/II, арк. 171–172.
- ³⁹ Назарко І. Блаженний папа Інокентій XI і Україна // Юрій Франц Кульчицький і козаки герої віденської перемоги 1683 р. – Філадельфія, 1983. – С. 57.
- ⁴⁰ ПАН Краків. – Од. зб. 1554, № 8, арк. 1–2; БН Варшава, Відділ мікрофільмів. – М/ф 41519, арк. 1–2.
- ⁴¹ Pułkaniac L. Sobieski a stolica apostolska na tle wojny z Turcją (1683–1684). – Wilno, 1937. – S. 23–24.
- ⁴² Ibid. – S.85.
- ⁴³ ПАН Краків. – Од. зб. 1554, № 10, арк. 1–4.
- ⁴⁴ Zawadski K. Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI–XVIII wieku. – Т. 2. – Wrocław, 1984. – S. 30.
- ⁴⁵ Ibid. – S. 59.
- ⁴⁶ Ibid. – S. 60.
- ⁴⁷ Ibid.
- ⁴⁸ Бібліотека Народова у Варшаві, відділ мікрофільмів (далі – БНВ). – М/ф. А 809, арк. 2 – 3.
- ⁴⁹ Там само. – М/ф. А 887, арк. 1–3; Zawadski K. Gazeta ulotne polskie... – S. 62, 64, 196; Rzeczpospolita w dobie Jana III. Katalog wystawy Zamku Królewskiego, Archiwum Głównego Akt Dawnych i Biblioteki Narodowej. – Warszawa, 1983. – S. 271.
- ⁵⁰ Nuova, edistinta Relatione. – Napoli, 1684. – 29. II. // БНВ, відділ стародруків. – № 314685.
- ⁵¹ Крупницький Б. З історії Правобережжя... – С. 1.
- ⁵² Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – С. 314–315.
- ⁵³ Commentarius Belli Aduersum Turcae ad Viennam, in Hungaria... scriptore Wespasian Kochowski. – Cracoviae, 1684. – S. 79–83.
- ⁵⁴ Наливайко Д. Назв. праця. – С. 315.
- ⁵⁵ Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła musulmanskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku / Oprac. Z. Abrahamowicz. – Kraków, 1973 – S. 319.
- ⁵⁶ Ibid. – S.305.
- ⁵⁷ Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących... przez J. J. Sękowskiego. – Т. I. – Warszawa, 1825. – S. 182.
- ⁵⁸ Цит. за: Кочегаров К. Указ. соч. – С. 651.
- ⁵⁹ Pamiętniki Jana Chryzostoma. – S. 333–334.
- ⁶⁰ Літопис Самовидця / Видання підготував Я. Дзира. – К., 1971. – С. 139–140.
- ⁶¹ Цит. за: Мюллер Й. Исторична дисертація про козаків // Всесвіт. – 1988. – № 6. – С. 136.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий. Фототипічне видання / Упор. і переклад В. Шевчука. – Луцьк, 2004. – С. 351.

RELAZIONE 20.

19.

Dell'operato dal Cuncio di Nazione Polacca Generale de Cofachi, a pro del Criffianesimo dal tempo che egli inuale le Nazioni Barbare.

Sino alla memorabil Vittoria ottenuta dal medesimo li 4. Dicembre 1683; a Tigorino, contro i Tartari, e Turchi.

Tradotta da una Relazione Latina Stampata in Cracovia il 1. Gennaio dell' Anno 1684.



In Roma, Nella Stamperia di Marc' Antonio, & Oratio Campani Successori del Fel. M. DC. LXXXII.

CON LICENZA DE SVPERIORI.

Si vendono nella Bottega di Francesco Lipparis Libraro in Piazza Navona

LITTE 31. Ottobre 1683. con Cossacco.
Dopo la presa di Bar-Kim rimasta l'armata Polacca nell'Vngheria Superiore pal-
lorono i Cefari con le Truppe di Baugra, & Aggrate, & in fine per le battaglie
1. Sr. gonia come segue il 2. 3. 4. Ottobre prossimo passato, que' piazzati di poi si ridiget-
to all'armi di S. M. C. a farvi di buona guerra.

La sera di 27. Agosto dopo tre giorni di attacco si rese la Città di Strigonia all'armi di
S. M. C. poiché hauendo veduto i Turchi acchiappare le fortificationi delle truppe Im-
periali, e di Baugra (saga che le Polacche, & altre erano restate di là dal fiume) ab-
bandonarono tanto il vicino forte di S. Tomaso, quanto la Città, e si ritirarono nel
principale Castello di Strigonia contro il quale erano le batterie, e fatta nella muraglia
la breccia imparati gli Turchi, ella sostenuta per due ore fattosi scuro la chiamata,
chiedendo tempo per tutta la notte seguente a capitolare. Ma ciò negaroli con minac-
ciabil di fuoco, e di morte, tanto più, che vedendo l'armata Polacca (suoionaria dall'11.
parte del forte) che si ritirava, se ne seguirono le battaglie, e da essere accompagnati
fino a confini del Territorio di Balta, (scono di Unitracuzze Capitanazioni a Oude ne
quattro 2. m. buoni Soldati, tra i quali, e Spay, con due Bata, for estendendosi alcuni
Gnamzzeri, e circa 6. m. Turchi, e ogni loro di gente, con la sicurtà però non fo-
ra da Serenissimi Duca di Lorena, e S. M. C. a qualche distanza era venuto il grosso armato
di Cannonie, e monizioni da bocca, e da guerra fosse restato in gran copia in potere de
Cefari, non effondesi per altro partizionato l'Inuentario. Ma il Sig. Cossac di Ab'per-
gh, che ne ha portato a Linta l'Inventario, e Cefari dice che al Polvere sola vi ha vir-
quanta considerabilissima.

La perdita de nostri non arriva a 200. uomini, ma anche bisognosi di riposo, e male
per le gran piogge cadute nel tempo de i tre giorni, che seguì l'attacco. Cuiusmodi que-
re, di Lorena in quelle conseguenze fuit di parere di ridurre l'Vngheria Superiore
all'ubbidienza ai nostri, e di farvi il quartiere alle Milizie per poterli porre in miglior stato
per la futura campagna. Il valor de' Comandanti è stato indubio, e particolarmente del
Principe Vidiiale, & di Frazello Principe Carlo Cavaliere di Malta, il s. par arduo,
con dimostrazione di gran coraggio. Il Conte di Stamborgh, che portò con sè, e
e premura non ordinaria scordato dall'Infanteria del Principe di Cron, che in tal
volontario. Restò per tanto Governatore della Piazza di Sarcoux Novegna. Ma scure
del Conte di Stamborgh con 1200. uomini, & in quello luogo si videro dimandato
con le condiz. di guerra l'operazione sua preparata.

Capitoli della resa di Strigonia.
I. Che depono i Turchi lacerar nella fortezza tutti i Cannoni Mortari, Monizioni, &
ogni forte di Armi concernente alla difesa.
II. Si concede alla Guarnigione, & altri procequenti per due giorni di pane, e Carne,
& altri Commestibili, & porar seco Caffè, Sorbette, Abbi, Mobbe, tute, Impeller,
III. Deua il Sig. Duca di Lorena, & il Conte di Sarcoux, & il Conte di Cron, & il Conte
delle robbe della Città, e fortezza suo, al Danubio.
IV. Deua suo S. A. dargli l'arche sufficienti per la condotta de' lii. Gette, & della
robba, e quando non potessero averli per farli in via, & volta tra loro per molti di
ritornarli liberamente, e sicuramente tante volte, che aueranno trasportato via tutto.
V. Nel qual caso potranno per maggior sicurtà riporre ogni cosa in una casa della Città
con laiciata Guardia limitata, & farò buona fede
VI. E seuche ci sono pochi Baricotti, sarà obligato la Guarnigione di prenderli di
propria gente, per fare trasportar la detta robba.
VII. Accostati questi punti deue immediatamente consegnarsi la Porta del Castello
alle Truppe Cesaree la Guarnigione, però, che il Duca di Lorena, & il Conte di Cron,
on andarsene subito, che le Baricche, & i Carri, & i Cannoni, &
VIII. Decono esser liberati tutti i Christiani prigioni, e li libero a tutti di stare con
Donne, tutte le loro robbe, con patto Però che se fussero Capitoli, siano, & di
L. L. F. F. N. E.

Титульна сторінка "Реляції" про похід українського козацтва до причорноморського Степу (Рим, 1684).

Фотокопія з оригіналу.

Бібліотека Народова у Варшаві, відділ мікрофільмів

Excerpt z listu Hetmana Kozackiego Kunickiego
do I. M. Pana Kasztelana Krakowskiego de data
z Tabiny Dnia 7 Decembra 1683.

Dobrześmy tu z Wasz. Bojey gościli z Ordo/ ani sie
potrzeba obawiać/ aby miała wpaść do Polskicy
y na Ukraina/ gdyż ja w ich ziemi zostaię y iestem
szczęsem z Wasz. Bojey/ tedy w Tabain około Bu-
biata/ temu Nieprzycielowi mocno strzydła obcia-
wszy polożyło sie go na placu rożney płci z Dziećmi
y z donami rachuiac na trytkroć sto tysicy. Wojsko
Włoskie w Kasztemowie wykonało iurament po sta-
wie Bojey J. A. M. y Asceypospolitey y nam
Woysku Króla J. M. Zaporowzkiem; iako też da-
porowzkie y Dunayskie Wołochom też przyszysza wyko-
nalo/ z krotymi ruszyszy sie świątem 4 Decembra na-
Silagotusach/ w nocy niezaintyż bardzo rano to iest 5
Decembra nadeszli mię we 30 tysicy Boiowie Tatars-
cy y Kanata Magrei Karasy nad Ordo Duciacko y
Dialogodzko z Turtami/ Janczarami/ Spabiami y
Ordo/ ktorych na pierwowzszym starcin/ zlemanoşy Kozacy
Wosoffar; tak owych szeli na cztery stali/ tebych tu
Arkosynowi/ drugich tu Killley/ trzecię w polach Bu-
iackich/ a czwartych aj pod samo miasto Ubin/ kto-
rych niezliczenie rabali. Tamże Boia Tebiniego ścia-
o/ a drugiego Alla Boia Tebiniego który nad Spabia-
ni/ ten sie ścawował na sto tysicy Talarow/ ale go nie-
pro.

prowadzając do mnie Kozacy ścili/ Trzecięgo Baimat
na Allagierex Starşego nad Ordo Duciacko y Bialo
grodzko y tego ściero/ bo skorosmy na nich wśredli
niemogli sie oprzeć bo śnieg wielki/ ściero tam y Mur-
zow Kilkanaście. Owo zgola tak szczesliwa potrzeba
była że żaden z naszych nie zginął y rannymyşy/ a iac
ściermu na mil 4 pełne stali; Turtow/ Janczarow
Spabioz Ordy legło całe Woysko na 30 tysicy. Wo-
şy inż trzeba szczysze, wierzye/ bo sie dobrze zaprawili/
da krotę potrzeba nich biedzic P. Bog pochwalony y
Marla iego Przenawiezisza. Sza ta Orda z cudyman-
sem aby Polsko mieczem y ogniem plondrowali
Wesyrz bowiem chcąc Ansfrya Turtami/ a Polsko
Ordami zplondrować; obiecal Tatarom dwadziescia
tysicy talarow bitych/ na każdy rydzien/ ktorogoby
w Polszysze gościli/ teraz toż samo ich potkało/ co oni
nam myślili. Da te wiktorye Kazał Król J. M.
po wśyetych Kościolach w Krakowie To Deum lauda-
mus śpiewać/ a Kozakom posłał sto tysicy złotyeh. Han-
Krymski na zamty sronie Dunain w Dziudyowie sko-
iszeli Dunay śanie/ ma go nawiedzic P. Kunicki.
Speşfikacya şkod poczynionych w Ansfrycy od Tarkow y Tatarow;
częściu mieczem, częścią ogniem, częścią zabranam w pion.
Mieszyszan dorocznych zabrano w pion 6000.
Mieszyszan dorocznych 24091 wsi spalono 1406.
Dziękczel 24 Czeło Preshburgu 87.
Pamiętel szabli 24
Dzięci ofeto tak czterech abo płoćin
Ludzi zabrano y pobito sto siedm tysicy, czterysza dwadziescia, cztery.
Miał y wsi spalono szesnaście tysicy; dawk w pięćset trzydzieści trzy.

Летучий листок “Екцепт з листа Куницького”.

Фотокопія з оригіналу.

Бібліотека Народова у Варшаві, відділ мікрофільмів

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИСЗП – Археологические исследования в Северо-Западном Причерноморье. – К.
ВДИ – Вестник древней истории
ВИ – Вопросы истории
ДП – Древнее Причерноморье
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения. – СПб.
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса.
ЗРАО – Записки Русского археологического общества. – М.
ЕМИРА – Ежегодник Музея истории религии и атеизма. – Л.
ИАК – Известия археологической комиссии. – СПб.
КБН – Корпус боспорских надписей
КС – Київська старовина. – К.
КС ОАМ – Краткие сообщения Одесского археологического музея. – Одесса.
МАПП – Матеріали з археології Північного Причорномор'я. – Одеса.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса (К.)
МНМ – Мифы народов мира. – М.
НАИО – Новые археологические исследования на Одешине. – К.
НЗХТ – Національний заповідник „Херсонес Таврійський”.
НЭ – Нумизматика и эпиграфика. – М.
ПАСП – Проблемы археологии Северного Причерноморья. – Херсон.
ПДКСП – Памятники древнейших культур Северного Причерноморья. – К.
ПЕБ – Причорноморський екологічний бюлетень. – Одеса.
СА – Советская археология. – М.
САИ – Свод археологических источников – М.
ССПК – Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя.
Тр. ГИМ – Труды Государственного исторического музея. – М.
VJ – Bonner Jahrbücher. – Bonn.
DHA – Dialogues d'histoire ancienne. – Paris.
IOSPE, I² – Inscriptiones antiquae septentrionalis Ponti Euxinae Graecae et Latinae / Ed. V. Latyshev. Vol. I. Ed. 2. Petropoli, 1916.
RE – Pauly's Real – Encyclopadie der klassischen Altertumswissenschaft
SCIVA – Studii si cercetări de istorie veche si arheologie. – București.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бачинська Олена Анатоліївна – доктор історичних наук, професор Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

Гаврилюк Надія Овксентіївна – доктор історичних наук, завідувач відділу „Польовий комітет” Інституту археології НАН України

Каряка Олександр Віталійович – молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Квітницький Максим Валерійович – молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Комар Олексій Вікторович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Кравченко Евеліна Антонівна – молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Одрін Олександр Вадимович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Острроверхов Анатолій Степанович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України

Охотніков Сергій Борисович – кандидат історичних наук, заступник директора Одеського археологічного музею НАН України

Русяєва Анна Станіславівна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України

Станіславський В'ячеслав Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Черкас Борис Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Чухліб Тарас Васильович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України